

AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN

ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

ANA BİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

BELGİN AKSAK

KUR'ÂN'DA RİYÂ KAVRAMI VE İLGİLİ KONULAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ

Dr. Öğr. Üye. Hasan HALİLOĞLU

AĞRI-2021

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Kur’ân’da Riyâ ve İlgili Konular” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanması için verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

11 /06 /2021

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL VE ONAY FORMU.....	ii
TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
ÖZET.....	viii
ABSTRACT	x
ÖNSÖZ.....	xi
KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ	1
I. Araştırmanın Konusu ve Önemi	3
II. Araştırmanın Kapsamı ve Amacı	4
III. Araştırmanın Yöntem ve Teknikleri	5
IV. Araştırmanın Kaynakları (Literatürün Değerlendirilmesi).....	6

BİRİNCİ BÖLÜM

RİYÂ VE İLGİLİ KAVRAMLARIN İZÂHI

1. 1. RİYÂ VE YAKIN ANLAMLI KAVRAMLAR	11
1.1.1. Riyâ	11
1.1.2. Sum‘a	16
1.1.3. Şirk	19
1.1.4. Nifâk.....	24
1.1.5. Şikâk	29
1.1.6. Hud‘a	32
1.1.7. Kızb	34
1.2. RİYÂ VE DOLAYLI İLİŞKİLİ KAVRAMLAR	37
1.2.1. Kibir	37
1.2.2. Zulüm	40

1.2.3. Ücb	44
1.2.4. İdlâl (şımarmak)	46
1.2.5. Hırs	47
1.2.6. Tahakküm (Gâlip olma sevdası)	49
1.2.7. Tefâhur (Böbürlenme)	51
1.2.8. Haset (Kıskançlık, Çekememezlik)	55
1.2.9. Riâset (Hâkim olma)	59
1.2.3.RİYÂ VE ZİT ANLAMLI KAVRAMLAR	63
1.3.1. İhlâs	63
1.3.2. Tevhîd	68
1.3.3. Sıdk	71
1.3.4. Vefâ	74
1.3.5. İstikâmet	76
1.3.6. Emânet	79
1.3.7. Birr	83
1.3.8. Tevâzu	84
1.3.9. Takvâ	87
1.3.10. Adâlet	92

İKİNCİ BÖLÜM

RİYÂ'NIN ÇEŞİTLİ İLİMLER AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. KUR'ÂN'DA RİYÂ	98
2.1.1. Amelde Riyâ	99

2.1.2. İbâdetde Riyâ	109
2.2. HADİSLERDE RİYÂ	111
2.3. AKÂİDDE RİYÂ.....	115
2.3.1.Gizli Şirk.....	117

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL BİLİMLER AÇISINDAN RİYÂ

3.1.PSİKOLOJİDE RİYÂ	12
3.1.1. Karakter ve Kişilik Nedir	121
3.1.2. Dini Gelişim ve Oluşum Süreci	123
3.1.3.Dini Gelişim Aşamaları	125
3.1.4.Dini Kişilik Özellikleri.....	127
3.1.5. Gösterişçi Dindarlık	128
3.2. SOSYOLOJİDE RİYÂ	129
3.2.1. Gösteri Toplumu	134
3.3. AHLAKTA RİYÂ	134
3.3.1. Ahlâk	134
3.3.2. Kur'ân ve Sünnette Ahlâk	136
3.3.3. Din İstismarı.....	137

4. SONUÇ.....	141
KAYNAKÇA	144
ÖZGEÇMİŞ.....	175

ÖZET

KUR'ÂN'DA RİYÂ KAVRAMI VE İLGİLİ KONULAR

Belgin AKSAK

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üy. Hasan Haliloğlu

2021, sayfa: 177 (X)

Bu çalışmada mükemmel yaratılan insanın zaâfları yüzünden fitratını nasıl bozduğunu, riyâ ve şirke bulaşarak imanını nasıl zedelediğini ortaya çıkarmayı amaçlamadık. Din hususunda ihlâs Allah ile kul arasındaki özel bir iletişim sonucunda ortaya çıkar. Bu iletişimde kul herhangi bir çıkar gözetmeksizin yaratana ve onun hükümlerine ihlâsla bağlıdır. Fakat riyâkâr insanlar, toplumda yer edinebilmek için farklı davranışlar sergileyerek menfaat elde etmek niyetiyle dini değerleri istismar edebilirler. Dini ihlâsla değil de gösteriş amaçlı yaşadıklarından dolayı insanların dine ve dindarlara bakış açıları zedelenir ve güven duyguları sarsılır. Gösteriş riyâ demektir. Bundan dolayı bu çalışmada riyâ konusuna dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

Bu araştırma; bir giriş, üç bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Girişte araştırmanın konusu detaylı bir şekilde ele alınmış olup önemi, amacı, yöntemi üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde riyânın oluşumuna neden olan bazı kavramların ve riyâ hastalığını ortadan kaldıracı olacak güzel hasletlerin analizi yapılmıştır. İkinci bölümde riyâkâr kimselerin kişilik yapısı ve riyâkârlığın oluşumuna neden olan faktörlerin analizi -Kur'ân, hadis ve îtikâd açısından - yapılmıştır. Üçüncü bölümde riyânın etkilediği bireyin kişilik yapısı, karakter tahlili, sosyolojik ve psikolojik açıdan incelenmiştir. Riyânın neden olduğu ahlâki tahribat sonucu, din istismarının ortaya çıkışı anlatılmıştır. Sonuç bölümünde genel bir değerlendirme yapılarak çalışma sona erdirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Riyâ, İhlâs, Şirk, Tevhid, Sum'a, Nifâk, Ucb, İdlâl.

ABSTRACT

POST GRADUATE

THE SUBJECTS RELATED WITH VANITY

BELGİN AKSAK

THESIS SUPERVISOR: LECTURER HASAN HALİLOĞLU

2021 PAGE:177+X

In this study, our aim is to reveal how perfect created human disturbs his creation because of his weaknesses and damages his faith by getting involved in vanity and shirk. Being sincere with regard to religion arises as a result of communication between God and creature. In this communication the creature is devoted to the God and decrees of God sincerely without any benefits. But insincere people can misuse the religious values to take a place in society by behaving differently with the intention of benefit. The perspectives of people on religion and religious people are affected negatively and lose confidence because of their not living in accordance with religion but for vanity. Vanity means insincere.

For this reason in this study the subject of vanity is tried to be drawn attention. This research consists of an introduction, three chapters and a conclusion. In introduction, the subject of research is discussed in detail and it's importance, aim and method are dwelled on. In part one the concepts, which cause the formation of vanity, and good characters, which can eliminate the sickness of vanity, are analysed. In second part, the personality structures of insincere people and the analysis of factors, which cause the formation of insincerity, are made in terms of Koran, Hadith and Faith. In third part, affected by vanity the person's personality structure, character analysis are investigated sociologically and psychologically. The result of moral damage caused by vanity, emergence of abusing religion is explained. In conclusion part, the study is ended by making a general evaluation.

Key Words: Vanity, sincere, shirk, monotheism, sickness of vanity, dissension, being full of oneself, spoiled.

ÖN SÖZ

Kur'ân-ı Kerîm'in ana gayesi insandır. Allâh insanı en güzel bir fitratta yarattıktan sonra kendisine ihlâsla kulluk etmesini öğütler. İnsanın yaratılışına aykırı davrandığında birtakım hasletlerinin bozulacağını ifade eder. Kur'ân fitratına aykırı davranarak ihlâstan uzak olan insanların riyâ ve şirke nasıl bulaştığını anlatır. Kur'ân riyânın nifak ve küfürle bağlantısını ve imanı nasıl zedelediğini anlatır. Bu bakımdan anlatılan ve örnek gösterilen her olay Müslümanlara ve dolayısıyla insanlığa uyarı mahiyeti taşımaktadır. Kur'ân Hz. Âdem'den Hz. Peygamber dönemine ait nifak ve riyâdan bahseder. Riyânın cahiliyye Araplarının özelliklerinden olduğunu belirtir ve Müslümanların bu konuda dikkatli davranması gerektiğini tavsiye eder. Riyânın altında yatan sebep tevhid inancının kalbe iyice yerleşmemiş olmasıdır. Kur'ân'da riyâkarın asıl hedefinin, hem dünya hemde ahiret hayatının menfaatlerini ele geçirmek olduğu vurgulanmıştır. Bu nedenle riyâkarın gösterdiği gayretin boş bir çırpınıştan ibâret olduğu ifade edilmektedir. Bu eylemleriyle riyâkarın hem dünya hem ahiret hayatında menfaatlerini zedelediği anlatılmıştır.

Bu çalışmada, Yüce Allah'ın (cc) mükemmel yarattığı insanın zamanla zaaflarının etkisinde kalarak fitratını bozduğu üzerinde durulmuştur. Kötü eğilimlerden sayılan riyâ kavramı analiz edilecektir. Riyâ ile ilişki konular tevhîd, şirk, ihlâs, ûcb, idlâl, kizb, nifak, şikâk, adâlet, birr, takvâ, tevâzu gibi kavramlar ve riyânın neden olduğu sosyolojik, psikolojik, dünyevi ve uhrevi tahribatlar üzerine araştırmamız olacaktır. Çalışmamızda öncelikle riyânın insan üzerinde meydana getirdiği olumsuz etkileri, riyânın çeşitleri, riyâkârın karakter yapısı, topluma ve dine verdiği zararların konularla ilişkisi ele alınacaktır. Kur'ân'ın bu konuya bakış açısını ele aldıktan sonra müfessirlerin yorumlarına, konuyla ilgili hadis kaynaklarına daha sonra bu konuyla ilgili yazılmış olan klasik ve çağdaş eserlere, tezlere ve makalelere başvuracağız.

Tezin hazırlanmasında yol gösteren, ilminden faydalandığım ve kaynak temininde yardımlarını esirgemeyen, gereğinden fazla emek harcayan danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Hasan HALİLOĞLU'na, her türlü teknik bilgi hususunda ve

literâtür taramasında destek olan hocam sayın Doç. Dr. Salih GEÇİT'e, Dr. Öğr. Üyesi Mesut IŞIK'a, Arş. Gör. Emrullah BOLAT'a, edebiyat hocam Sayın Nevzat KÖSEBEY'e, Mehmet ÇERİ'ye, değerli arkadaşım Ahseni Haslet BOZKURT'a, zaman zaman ihmal ettiğim değerli çocuklarıma ve kıymetli aileme desteklerinden dolayı teşekkürü borç bilirim.

AĞRI-2021

Belgin AKSAK

KISALTMALAR

A.g.e. : Adı Geçen Eser

A.g.mak. : Adı Geçen Makale

Ank: Ankara

Bkz: Bakınız

Bsk. : Baskı

CC. Celle Celâlûhû

C: Cilt

Çev: Çeviren

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı

Dok. Tz: Doktora

H: Hicri

Hz: Hazreti

Haz: Hazırlayan

İst: İstanbul

Kült. Bak. Yay: Kültür Bakanlığı Yayınları

Md: Madde

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

Neşr: Neşreden

Ö: Ölüm

R.a : Radiyallallahu anhu/anha

S: Sayfa

S.a.s: Sallallahu aleyhi ve sellem

Thk: Tahkik eden

Trc: Tercüme

T.y: Tarih yok

Vd: ve diğerleri

Vb: Ve benzeri

Yay: Yayınevi

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerîm; Allah (cc) tarafından gönderilen, insanlığın her iki dünya saadetini temin etmeyi hedefleyen hidayet ve din kitabı olması sebebiyle, O'nun her âyeti, her üslubu aynı temel hedefleri gerçekleştirmeyi ön planda tutar. Kur'ân-ı Kerim hidayet ve din kitabı olarak ilahi mesajı insanlığa sunarken tabiatıyla insanlığın anlayış ve kültüründe var olan beyan ve üslupları ilahi beyân ve üsluba yakışır en güzel ve harika şekillerde kullanmıştır. Bu hususta bizzat Kur'ân-ı Kerîm; insanlar gerçeği daha iyi anlasın ve ibret alsın, ilahi mesaj ve hidayet yolunu daha kolay kavrasın diye çeşitli beyan ve üslup şekillerini kullandığını, çeşit çeşit örnekler ihtiva eden ayetleri açıkladığını önemle vurgulamaktadır. Konuya bu açıdan bakıldığında insanlık tarihi boyunca ilahi mesajın insanlığa sunulduğu semavi kitaplar zincirinin son halkasını teşkil eden Kur'ân-ı Kerîm'in kullandığı birçok üslup şekillerinden en önemlilerinin ikaz ve öğüt olduğu görülür.

Kur'ân-ı Kerîm'in ana gayesi insanın güzel hasletlerini övüp ön plana çıkarmak; yaratılışına zarar veren riyâ, gösteriş ve gizli şirk gibi kötü hasletleri de eleştirmek ve yok etmeye çalışmaktır. Kur'ân'daki birçok âyetin de bu hususları vurguladığını ve kavramları da betimsel olarak anlamlandırdığını görürüz. Şüphesiz Kur'ân'ın hedefine bağlı olarak ayetlerinin önemli bir bölümünde iyi hasletler övülüp kötü hasletler yerilmiştir. Esas itibarıyla aynı hedeflere ulaşmak için insanın yaratılışına zarar veren riya, gösteriş ve gizli şirkin zikredilmesi gayet doğaldır.

Kur'ân-ı Kerîm'in hassasiyetle üzerinde durduğu ibadet (kulluk) kavramına gölge düşüren rîyânın özellikle anlatılması, ibâdetin yalnızca Allah'a has kılınmasının önemi, ikiyüzlülüğün, rîyâkârlığın çirkinliği ve münafıkların özellikleri Kur'ân muhataplarının dikkatini daha fazla çekecek özel bir öneme sahiptir. Yine Kur'ân'a göre müşriklik ve münâfıklık alameti olan riyâ konusuna sıkça vurgu yapılmıştır. Bu hususta Müslümanların dikkati çekilmiş, neticede çok yönlü dersler çıkarılması hedeflenmiştir. Bakara suresinde gösteriş için yapılan infâğın değersizliği

anlatılırken¹ akabindeki âyetlerde böyle davrananlar ihtişamlı bir bahçeye sahipken rîyâkarlığından dolayı bahçesi helaka uğrayan kişiye benzetilir.²Nitekim Yüce Allah ilgili âyetlerinde rîyâkarı zalim olarak nitelendirmiştir.³ Âl-i İmrân, Nîsâ ve Mâûn sûrelerinde riyâkârların özellikleri anlatılırken yaptıkları amellerin ve ibâdetlerin boşuna olduğu vurgulanmıştır. ⁴ Bu âyetlerden imana zulmün karışabileceği anlaşılmaktadır. Bu zulüm de şirktir. Ve şirkin bir çeşidi olan riyâdır. Selim bir âhiret ve dünya hayatına yönelik riyadan uzak ve ihlâsla Allah’a kulluk edebilmek için herkesin bu âyetlerden istifade etmesi ve ibret alması gerekmektedir. O halde Kur’ân’da rîyâ, çok geniş bir kitleye, çok yönlü olarak hitap etmekte ve dersler sunmaktadır.

Bu bağlamda çalışmamız, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde öncelikle riya ve ilişkili konuların dinimizdeki yeri ve âyetlerden hüküm çıkarırken nelere dikkat edilmesi gerektiğinden genel olarak bahsedilecektir. Kavram analizleri, insan ve özellikleri, sorumlulukları, halifeliği, riyânın kavramlarla bağlantısı âyetler ışığında değerlendirilecektir.

İkinci bölümde ise asıl araştırma konusu olarak riyâ kavramı âyetlere ve müfessirlerin bu âyetleri yorumlarına göre değerlendirilecek ve bu konuyla alakalı hadislerin derinlemesine tahlili yapılacaktır. Riyânın neden olduğu şirkin boyutları ve gizli şirkin tehlikelerine dikkat çekilecektir.

Üçüncü bölümde riyânın bir kişilik problemi olduğu ve bunu psikolojik ve sosyolojik açıdan değerlendirdikten sonra neden olduğu ahlâki yıkımlar ve din istismarı üzerinde durulacaktır.

I. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Bazı kavramlar ise Arapça kökenli olmasına rağmen bu kavramların izâhı ve nitelikleri konusunda özgün çalışmalar yapılmamıştır. Bu kavramlardan biri de İslâm öncesine dayanan riyâdır. “Riyâ”dır. Riyâkâr kişi işlerinde, sözlerinde ve

¹ Hayrettin Karaman vdğr. , *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB yay, Ankara, 2007,

² Bakara, 2/ 266

³ Bakara 2/ 272

⁴ Ali İmrân, 3/117; Nîsâ, 4/ 38-39-108; Maûn, 107/6.

davranışlarında gösterişe yer veren; bir iyiliği Allah'ın rızasını kazanmak niyetiyle değil, insanların beğenisi için yapmaya çalışan kişidir.

Her türlü menfaati elde etmek gayesiyle; insanlar için kutsal sayılan ve saygı gösterilen dini değerlerin istismar edilmesi riyânın en kötü şeklidir. Çeşitli kısımlara ayrılan riya, şan ve şöhret, makam ve mevki gibi maddi ve manevi bakımdan insanlara üstünlük kurmak gayesiyle yapılır. Bu nedenle riyânın her türlü pisikolojik bir hastalık kabul edilmiştir. Bu hastalık insanları aldatmak, samimiyeysiz davranmak, olduğundan farklı görünmek, dindar olmadığı halde dindar gözükme ve insanlara gayet sıcak davrandığı halde iç dünyasında birtakım pazarlık ve menfaatlerin hesabını yaparak karşı tarafı çıkarı için bir çırpıda nasıl harcayacağını düşünmektir. Bu durum insanlık için büyük bir problem teşkil etmektedir.

Bu durumdan kurtulmanın çaresi ihlâslı olmanın yöntemlerini anlatmaktadır. Kişinin Allah'a ve insanlara karşı samimi davranarak riyadan uzak durması mümkün olduğu gibi ibadetleri gizli yapması ilk aşamadır. Müslüman olarak Allah rızasını insanların övgüsüne, isteğine, yergisine, korkusuna ve çıkar düşüncesine tercih etmek ikinci aşama olmalıdır. Bu meselenin iyice anlaşılabilmesi için rîyânın mânâsı, mâhiyeti, sebepleri, etkileri, çeşitleri, ortaya çıkış şekilleri ve sakınma yolları gibi birçok konunun derinlemesine araştırılması ve konunun izâh edilmesi gerekmektedir.

II. Araştırmanın Kapsamı ve Amacı

Bilindiği gibi tarih boyunca peygamberler vasıtasıyla insanlığa sunulan ilâhî mesajlar silsilesinin sonuncusu ve en mükemmeli olan Kur'ân-ı Kerîm, beşeriyetin her iki dünya saadetini temin etmek için gerekli dinî ve dünyevî hükümleri, yeterli ölçüleri ihtiva eden emir ve yasaklar, tavsiyeler mecmuasıdır ve bir kanun kitabıdır. İşte bu denli öneme sahip olan Kur'ân'ın muhtevastaki prensip ve hükümleri anlamak, insanlık için önemli bir konudur. Kur'ân, muhtevastaki prensip ve hükümleri insanların anlayabilmesi ve etkilenebilmesi için farklı ifade biçimleri kullanmaktadır. Bu ifade biçimlerinden en önemlisi inzar ve nasihat tarzında anlatımdır. Kur'ân'ın hükümlerinin inzar ve öğüt tarzında sunulması da bunun delilidir.

Kur'ân-ı Kerîm geçmişten misaller vererek yani geçmişî günümüze taşıyarak insanın hem şimdi hemde gelecek hakkında karar vermesine yardımcı olur.

Kur'ân, yaşanmış olayları hayata geçirecek biçimde somutlaştırmak için örnekleri vasıta olarak kullanır. Bu verilen örnekler, Hz. Âdem'den günümüze, insan hayatındaki doğruları ve yanlışları algılama imkânı verir. Bunlar ayrıca, inananları müjdelemek, inanmayanları uyarmak, kendilerini bekleyen sonu onlara haber vermek, terbiye etmek, güzel ahlâkı tanıtmak, akîde ve ibâdetlerin esasını ifade etme açısından çok önemlidir.⁵ Ayetlerde söylenenler amaçtan ziyade hedefe götürmede bir vasıta kabul edilir. Nitekim Kur'ân'ın, insanları hidayete ulaştırmak için gönderilme amacı da budur.⁶ Kur'ân'da insanın fiillerine çeşitli örnekler verilmiş, insanlığın rîyâ hastalığına yakalanma sebebinin inanç zayıflığı olduğu ima edilmiştir. Böylelikle insan, riyâ ile ilgili ayetleri okurken tasvir edilen olaylarla kendini ve içinde yaşadığı toplumu sorgulama imkânı bulabilir. Kur'ân'da kullanılan anlatım üslûbunun güzelliği, nasihatler ve uyarıların önemi de buradan kaynaklanır.

İnzar ve tavsiye tarzındaki anlatım, kültürel birikimin artması sonucu insanlığın anlayış seviyesinin yükselmesine paralel olarak günümüzde daha iyi anlaşılmıştır. Farklı eğilimlere sahip olan insanın riyâyâ meyli örneklerle açıklanmış, gerek korkutma gerekse tavsiye niteliğinde her şeyi çabucak unutan insana unuttuğu şeyler defalarca hatırlatılmıştır. Kur'ân'ın anlattığı kötü hasletlerden biri olan riyâ, sırf öğüt amaçlı değilde bütün dinlerin temel esas olan tevhide zarar verdiği için gizli şirk olarak kabul edilmiş ve kesinlikle yasaklanmıştır.

Tez konumuzu “Riyâ Kavramı ve İlgili Konular” diye seçtik. Riyâyı Kur'ân perspektifinde örneklerle temellendirmek, sebep ve sonuç ilişkisine dayanarak anlamaya ve anlatmaya çalışmak genel manadaki hedefimizdir. Özel anlamda ise insan zaaflarının nelere mal olduğunu, konunun ahlâki yönlerini de ele alarak riyâkar bireyin psikolojik ve sosyolojik açıdan durumunu anlatan bir çalışma ortaya koymayı amaçladık.

⁵ Vehbe Zuhayli, *el-Kıssatu'l-Kur'aniyyetü Hidayeten ve Beyânen*, Şam, 1992, 6-17.

⁶ İsra, 17/8-9.

Eylem araştırmasında problem doğrudan, ilgili kişilerle gerçekleştirilir. Dolayısıyla ele alınan problem, problemin çözümü için geliştirilen öneriler (amaç, alt problemler), elde edilen bulgular ve sonuçlar hep bu kişilerle (paydaşlarla) ilgilidir.⁷

Dolayısıyla yapacağımız çalışma, araştırmamız ile ilgili problem, geliştirilen öneriler, bulgular ve sonuçlar riyâ kavramına ve ilişkili olduğu konulara ait olacaktır. Bu bağlamda çalışmanın birinci bölümünde “Riya Kavramı ve İlişkili Olduğu Konular”ın tanımı ve analizi yapılacaktır. İkinci bölümde ise riyâ, Kur’ân’dan ilgili âyetler ışığında ele alınacak, tefsirlere ve klasik kaynaklara müracaat edilerek açıklanmaya çalışılacaktır. Üçüncü bölümde ise riyâyâ neden olan psikolojik ve sosyolojik nedenler üzerinde durularak günümüz kaynaklarından faydalanma yoluna gidilecektir.

III. Araştırmanın Yöntem ve Teknikleri

Bu çalışmanın hazırlanmasında, teorik alt yapının oluşturulması amacıyla Literatür taraması yapılmış, kitaplar dışında kalan kaynaklar çevrimiçi veri tabânlarından elde edilmiştir. Bu bağlamda, çalışma için ihtiyaç duyulan veriler içerik karşılaştırması gibi teknikler kullanılarak elde edilmeye çalışılmıştır. Daha sonraki aşamada ise elde edilen bu veriler, genelde tefsir ilmi, özelde de müsbet ilimlerin bilimsel verilerinin yardımıyla açıklanmaya çalışılmıştır

Araştırmamız teorik bir çalışmayı içerdiği için yöntem olarak analojiyi seçtik. Analoji kendisine aynı olay ya da olgunun benzer ve farklı yönlerini zaman ve mekân değişkenini de dikkate alarak karşılaştırmayı hedeflediğinden bu yöntemi esas aldık. ‘Tümden gelim’ ya da ‘Tüme varım’ yöntemleri kendi içinde tutarlı olmakla birlikte, daha verimli bir çalışma yapabilmek için bu iki yöntemi birleştiren “Analoji yöntemi”nin konunun muhteviyatı açısından daha verimli sonuçlar vereceğini düşündük.

⁷ Halil Seyidoğlu, *H. bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı*. 2, İst: Güzem Can Yayınları, 2016.

IV. Alanyazı Derlemesi (Literatür)

Araştırmanın konusu Riyâ ve İlgili Konular olduğu için literatür veya kaynak taraması Kur'an-ı Kerim ve bazı müfessirlerin eserlerine göre yapılacaktır. Riyâ ve İlgili Kavramları ihtivâ eden birinci bölümde Rağıb el-İsfahânî (ö. 507/118)nin *el-Müfredat* isimli Kur'ân sözlüğü ile Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/1311) *Lisânü'l-'Arab* adlı ansiklopedik sözlüğünden ve ayrıca çeşitli başka sözlüklerden yararlanılmıştır. Yine aynı şekilde akide, tasavvuf ve kelam ile ilgili klasik ve güncel eserlerden de faydalanılmıştır.

Bu müfessirler arasında başta Cessâs'ın, (ö.370/980) *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı olmak üzere, İbn Kesir'in *Tefsiru'l-Kur'anil-Azim*, Beydavi'nin (ö.685/ 1272) *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, İbn Kayyım el-Cevziyye'nin (751/1350) *Bedai'u't-Tefsir*, Ebu's-Suûd (ö.982/1574) Efendi'nin "*İrşâdi'l Aklî's Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâb'il-Kerîm* ve Zemahşerî'nin (ö.1144) *el-Keşşafî*, Kurtubînin (ö.671/1272) *el-Câmiu-li-Ahkâmi'l-Kur'ân*'ı, Süyûtî'nin (ö.911/1505) *Tefsiru-l Celaleyn*, Ebu'lBerâkat en-Nesefînin (ö.1310) *Medarikü't-Tenzilve Hakaiku't-Tevîl'i*, Elmalî'nin (ö.1942) *Hak Dini Kur'an Dili*, Seyyid Kutub'un (ö.1966) *fi-Zilâli'lKur'ân*, İzzetDerveze'nin (ö.1984) *et-Tefsirü'l-Hadis*, TDV'nin *Kur'ân-Kerîm Meâl-Tefsir*'leri gibi önemli eserlerden istifade edilecektir. Klasik tefsirlerden ve son dönem tefsirlerinden yararlanmakla beraber bu alanda yazılan makale, tez ve muhtelif eserlerden de yararlanılacaktır. Gerekğinde tefsir, tefsir usûlü, hadis usûlü, tarih, i'caz, belagat ve hatta terbiye kitaplarına da müracaat edilecektir. Yine gerekli duyulduğunda diğer fıkıh, kelam ve tasavvuf eserlerine, Batıda bu alanda yazılmış eserlere de müracaat edilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

RİYÂ VE İLGİLİ KAVRAMLARIN İZÂHI

1. 1. RİYÂ VE YAKIN ANLAMLI KAVRAMLAR

Rîyâ konusunu detaylı bir şekilde izâh etmek için öncelikle rîyâ kavramına, daha sonra da yakın ilişkili kelimelere açıklık getirmek ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bu nedenle önce riyâ kavramının, sonrasında ise rîyânın ortaya çıkmasına neden olan sum'a, nifâk, şikâk, şirk, hûd'â, kizb, gibi kötü vasıfların analizini yapma ihtiyacı duyduk.

1. 1. 1. Riyâ / رياء

Lügât (Sözlük) anlamı : رأى، مُراءً، رياءً : Riyâ, gösteriş yapmak⁸ anlamına gelir. Bir kimseye görünmek için hazırlanmak, kendini göstermek⁹ anlamlarına gelir. Râgıp el- İsfahâni'ye göre riya “راى” fiilinin aynel fiili “رؤىة” lâmel fiili ise “رى”dır. Zira Araplar (bunun mastarına) “رؤىة” derler.¹⁰ İsfahâni (الرؤى) kelimesini görmek, görüleni ve görülebileni algılamak¹¹ anlamında kullanmıştır.

Ayrıca bu algılama şeklini, nefsin kuvvetine göre dört maddeye ayırmıştır:

Birincisi: Gözle ya da onunla aynı işlevi görebilecek kapasitede bir duyu organıyla bir şeylere şahit olmak ve kavramaktır.¹²

Tekâsür suresindeki şu âyetler bu duruma örnektir:

﴿لَتَرُونَ الْجَحِيمَ ثُمَّ لَتَرُونَهَا عَيْنَ الْيَقِينِ﴾ “And olsun ki cehennemi mutlaka göreceksiniz!”

⁸ Komisyon, *Mu'cemul Mustalahatu Ulumu-l Şeriyeti*, c.I-IV, c. I. s. 862. Yay. Milli Kütüphane, Riyad/ h. 729/2018.

⁹ Komisyon, *Mu'cemul Mustalahatu Ulumu-l Şeriyeti*, c.I. S. 862.

¹⁰ Rağıp el-İsfahani, *Kur'ân Kavramları Sözlüğü, (Müfredat)*, çev: Yusuf Türker, Pınar Yayınları, İstanbul/ 2007, s.656.

¹¹ İsfahani, s. 656.

¹² İsfahani, s. 656

“Sonra yine and olsun ki onu yakın gözüyle göreceksiniz!”¹³

İkincisi: Hayâl etmek, sanmak, zannetmek, tahmin etmek.¹⁴ Örnek olarak;

﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا الْمَلَائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَأَدْبَارَهُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ﴾ “*Melekler, inkâr edenlerin suratlarına vura vura, “Tadın bakalım yangın azabını!” diyerek canlarını alırken bir görseydin!”*”¹⁵

Üçüncüsü: Düşünmek, tefekkür etmektir.¹⁶ Örnek olarak;

﴿..... وَقَالَ إِنِّي بِرِءٍ مِنْكُمْ إِنِّي أَرَىٰ مَا لَا تَرَوْنَ إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ وَاللَّهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾ “*... Şüphesiz benim sizin sorumluluğunuzla ilgim yok, kuşkusuz sizin görmediğinizi görüyorum ve elbette Allah’ tan korkuyorum.*”¹⁷

Dördüncüsü: Akıl ile idrak etmek, kavramaktır.¹⁸ Örnek olarak;

﴿مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى﴾ “*Gözün gördüğünü kalp yalanlamadı.*”¹⁹

"راءى" kavramı münafıkça/ikiyüzlüce davranmak, gösteriş için iş yapmak, riyakârca muamelede bulunmaktır.²⁰

“Kur’an-ı Kerim’de riya kavramı üç ayette²¹ isim (el-Bakara 2/264; en-Nisâ 4/38; el-Enfâl 8/47), iki âyette²² fiil, (en-Nisâ 4/142; el-Mâun 107/6) olarak yer almaktadır. İlk iki âyette ibâdet niyeti taşımadan, Allah rızası gözetmeden, sadece gösteriş olsun diye sadaka verenler, üçüncü âyette gösteriş ve şöhret için savaşa katılanlar, diğer ikisinde gösteriş için namaz kılanlar kınanmıştır.”²³

¹³ Tekasûr, 102/6-7.

¹⁴ İsfahani, s. 656.

¹⁵ Enfal, 8/50.

¹⁶ İsfahani, Hüseyin b. Muhammed el-İsfahânî er-Râğıp (ö. 502/ 1108), *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'ân*, Tah. Safvân Adnân Dâvûdî, 3.bs., Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1423/ 2002,c. XXXV, s. 656.

¹⁷ Enfal, 8/48.

¹⁸ İsfahani, s. 657.

¹⁹ Necm 53/11.

²⁰ İsfahani, s. 657.

²¹ Mustafa Çağrıç, “Riya”md. *DİA*. İstanbul: 2008, c.VII, s. 137-138; Bakara 2/264; Nisâ 4/38; Enfâl 8/47.

²² Çağrıç, “Riya” s. 137-138; Nisâ 4/142; Mâun 107/6.

²³ Çağrıç, “Riya” s.137-138.

Riyâ kavramının, ru'yât kökünden gelir ve görmek mânâsına da taşır.²⁴

Riyâ; “Hakikatte olmadığı halde iyi görünmektir”.²⁵

İstılâh anlamı: Riyâ; insanın fiillerinde, söz ve çalışmalarında gösterişe yer vermesi; yapılan iyiliklerin, salih amellerin, ibadetlerin yüce Allah'ı (cc) razı etmek yerine, insanların memnunîyet ve beğenisini kazanmak amaçlı olduğu ifade edilmiştir.²⁶

Mustafa Çağrı, riyâ ve süm'a (şöhret peşinde koşmak) kavramlarının genelde hadis ve ahlâk kitaplarında birlikte kullanıldığını, bunun nedenin de iki kavramın anlam itibarıyla birbirleri ile özdeşleşmesi olduğunu belirtmiştir. Bu ortak özellikler; şöhret peşinde koşmak, saygınlık kazanmak, makam ve mevki, dünyevi çıkarlar sağlamaktır. Bu amaçla, kişinin kendisinde üstün özellikler bulunduğunu çevresine ve başkalarına ispatlama amacı taşıması ve bu tarzda davranmasıdır. Allah'tan başkalarını razı etmek düşüncesinden dolayı kulun ihlâsı terk etmesidir.²⁷

İbâdetlerde ve amellerde samimiysizce davranmak, Allah'tan başka şeylere gönül vermek, ibâdeti, tâ'zimi, itaati yalnızca Allah'a hasretmesi gerekirken başkalarını ve başka şeyleri farkında olarak ya da olmayarak ortak koşmasıdır. Kulun menfaat kaygısından dolayı başkalarına yaranmayı istemesidir.²⁸

Allah'a gerçekten iman edenler, hakkıyla Allah'ı memnun etmeye çalışır ve “İnsanlar ne der?” kaygısı taşımazlar. Hadislerde riya gizli şirk olarak değerlendirilmiştir. Riyâ sadece nafile ibadetlerde olmaz, farz ibadetlere de bulaşabilir. Hz. Peygamber âlim desinler diye ilim peşinde koşanların, cömert desinler diye sadaka verip iyilikte bulunanların, kahraman desin diye savaşanların,

²⁴ Tahanevi, Muhammed Ali b. Ali, *Keşşafü Istılahatı'l-fünûn*, Kahraman Yay., İstanbul 1984, c. I, s. 607; Hüseyin K. Ece, *İslâmın Temel Kavramları*, Beyan Yay., İstanbul 2000, s. 541, İhsan Memişbey, *İlk Sûfîlerde Riyâ Kavramı, Muhâsibi Örneği (Yüksek Lisans Tezi)*, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul/ Temmuz 2014, s. 25.

²⁵ Ömer, Ahmet Muhtar, *el-Mu'cem'ü-l-Mevsui*, Müessesetu Süturi'l-Ma'rife Yay. c.I. Riyad/ 1467. s. 197-198.

²⁶ Tahanevi, c. I, s. 607.

²⁷ Çağrı, “Riya” s. 137-138.

²⁸ Memişbey, s. 25.

güzel Kur'ân okuyor desinler diye gayret edenlerin perçeminden yüzüstü cehenneme atılacaklarını bildirilmiştir.²⁹

Gazzâlî'ye göre riyâ kişinin hayırlı ve güzel davranışlarda bulunduğunu insanlara göstermek amacıyla yaptığı davranışlardır.³⁰ Bu davranışların amacı insanların gönlünde taht kurup onları avlamak amaçlıdır. Riyâ bazen ibadet amacı taşımayan nesnelerle olur. Nesnelerden yapılan riya dünyevi çıkar sağlamak amaçlıdır.

İbâdet amacıyla yapılan riyânın maksadı ise makam ve mevki sevdasındandır, diyen Gazzâlî kulun halk nezdinde kendini daha iyi ve donanımlı göstermek için riyâkârlığını şöyle yaptığını ifade eder: İnsanları kılık kıyâfetiyle, beden diliyle, söz ve davranışlarıyla, birtakım topluluklara tabi olarak ya da toplulukları peşinden sürükleyerek ya da farklı şeylerle yapılan davranışlar bütünüdür.³¹

Riyâ, vebâli ve günahı açısından ağır ve hafif olmak üzere ikiye ayrılır. Ağır olan, ibâdetlere riyânın karışmasıdır. Hafif olan riyâ ise makam ve mevki amaçlı çeşitli mertebeler elde etme isteğinden dolayı ortaya çıkâr.³²

Mutasavvıflardan Muhâsibî riyâyı irade ile ilintili olarak tanımlar. Şöyle ki kulun iyi ve kötü düşünce ve davranışlarını kontrol altına alma gücüne sahip olmasıdır. Yani kulun davranışlarını fesada uğratan şeylerin farkına varması ve tercih hakkını kullanma yetisini kendinin belirlemesidir.³³ İlâveten riyâyı hafif ve ağır olmak üzere ikiye ayırır: Ağır olan, kulun Allah'a itaat ederken kullara yaranmak isteğidir. Bundaki kastı insanları memnun etme isteği olup Allah'ın rızasını arka plana atmasıdır. Hafif olanı ise sevap kazanmak, cennete girmek amaçlı uhrevi çıkarlarını düşünmesi olup yine bir uhrevi karşılık beklemesidir.³⁴

Muhâsibî şu âyet-i kerimeyi örnek olarak verir:

²⁹ Haccâc Ebû'l-Hüseyin el-Kuşeyrî, el-Câmiu's-sahîh, (thk. Muhammed Fuad Abdu'l-Bakî), Beyrût: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabîyye/Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1991/14129), "İmâre", 1905, 3/1513.

³⁰ Gazzâlî, Ebû Hâmid b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî, *İyâ-u Ulûmud' d-dîn*, (çev. Mehmed A. Müftüoğlu), c. I-VI. Tuğra Neşriyat, İstanbul/1993, s. 621.

³¹ Gazzâlî, s. 621.

³² Gazzâlî, s. 621.

³³ Haris el-Muhâsibî, *Er-Riyâye*, (çev. Şahin Filiz vd.) *Nefis Muhasebesinin Temelleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 1/2013, s. 295.

³⁴ Muhâsibî, s. 296-296.

﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا نُوفِّ إِلَيْهِمْ أَعْمَالَهُمْ فِيهَا وَهُمْ فِيهَا لَا يُبْخَسُونَ وَلِئِكَ الَّذِينَ لَيْسَ لَهُمْ فِي

﴿الْآخِرَةِ إِلَّا النَّارُ وَحِطَّ مَا صَنَعُوا فِيهَا وَبَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ “Kim, (yalnız) dünya hayatını ve süsünü istemekte ise işlerinin karşılığını orada onlara tam olarak veririz ve orada onlar hiçbir zarara uğratılamazlar. İşte onlar, ahirette kendileri için ateşten başka hiçbir şeyleri olmayan kimselerdir; (dünyada) yaptıkları da boşa gitmiştir; yapmakta oldukları şeyler (zaten) batıldır.”³⁵

Abdurrahman b. Hasan riyâ hakkında şunları söyler: Yapılmaması gereken veya yasaklanan düşünce ve davranışlardır. Bunda kastedilen şey kulun insanların övgüsünü kazanmak için ibadetlerini açıktan yapmasıdır.³⁶ Abdurrahman şöyle devam eder; riyâyı sûm’a ile karıştırmamak gerekir. Riyâ genelde görünür ibadetleri kapsar ki bunlar hac, namaz gibi ibadetlerdir. Sûm’a ise işitmeye dayalı ibadetleri kapsar. Örnek olarak Kur’ân okumak, zikir ve tesbihte bulunmak, vaaz ve nasihatlerde bulunmak gibi.³⁷ Bu ibâdetler gösteriş olsun diye yapıldığı zaman rîyâ olur. Riyâ ise gizli şirki içinde barındırır. Allah (cc) şöyle buyurur:

﴿قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَى إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ

بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَفَذَكَاءُ﴾ “De ki: “Şüphesiz ben de ancak sizin gibi bir beşerim; yalnız bana

ilahınızın bir tek ilâh olduğu vahyolunuyor. Onun için her kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa, artık salih amel işlesin ve Rabbine ibâdetle hiçbir şeyi ortak tutmasın.”³⁸

Âyetin sonunda geçen “ eheden” kelimesi nehiyden/nefiden sonra nekra olarak gelmiştir. Yânî manâsı umûmîdir. Âyette salih amelin işlenmesine vurgu yapıldıktan sonra şirkten uzak durma tembih edilmiştir. Yani riyâsız olarak ibadet edip peygamberleri, salihleri, velîleri ve bunlar dışındaki varlıkları Allah’a eş koşmamak kastedilmiştir.³⁹

Şeddad b. Evs şöyle demiştir: “Biz Rasulullah döneminde riyâyı küçük şirk olarak sayardık.”⁴⁰ Abdurrahman b. Hasan, İbnul Kayyım’ın şöyle dediğini ifade

³⁵ Hud, 11/ 15-16.

³⁶ Abdurrahman b. Hasan, Hasan, Abdurrahman, *Fethü'l-Mecid ala şerhu kitabı't-tevhîd*, (çev: Hârun Ünal), Tevhid Yayınları, İstanbul / 1996, s. 74.

³⁷ Abdurrahman, s.174

³⁸ Kehf, 18/110.

³⁹ Abdurrahman, s.174.

⁴⁰ Abdurrahman, s. 179; İbni Mace Zühed; 21, Ahmed: 5/428-429, 3/30.

eder: Küçük şirk; gösteriş yapmak, Allah'tan başkası adına yemin etmek, yapmacık davranışlarda bulunmaktır. Örnek olarak bir kişi başka birine “Allah ve sen olmazsanız bu işi yapamazdım.” ya da “Benim için sen ve Allah vardır.” demesiyle şirke düşer. Bunun büyük ya da küçük şirk olması kişinin niyetine göre değişir.⁴¹

Muhammed b. Salih el-Useyman, riyâyı insanlara kendi amelinin duyurmak isteyen işittirici diye tanımlamış⁴² ve şu hadis-i şerifi örnek olarak göstermiştir:

*“Her kim gösteriş yaparsa Allah da onun iç yüzünü herkese gösterir. Her kim amelinin işittirirse Allah da onu rüsvâyılığını işittirir.”*⁴³

Salih el- Useyman riyânın aynı zamanda aşağılık duygusuna sahip, ikiyüzlü ve şeytani düşüncelere sahip insanların vasıfları olduğunu ifade ederek⁴⁴ şu ayeti örnek olarak verir:

﴿إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ وَإِذَا قَامُوا إِلَى الصَّلَاةِ قَامُوا كُسَالًا يُرَآؤْنَ النَّاسَ وَلَا يُذَكِّرُونَ اللَّهَ

﴿١٤٢﴾﴾“Onlar namaza kalktıkları zaman üşenerek kalkarlar, insanlara gösteriş yaparlar, Allah'ı da pek az anarlar.”⁴⁵

Salih el- Useyman, riyâyı iki makamda değerlendirmiştir. Birinci makam: Riyâ kulun amelinin Allah'tan başkasına yaranmayı kastettiğinden dolayı hükmi açıdan şirk olarak kabul edilmiştir. İbn el- Kayyim'in “Riyânın azı küçük şirktir.” sözüne istinâden Salih el-Useyman riyânın çoğunu da büyük şirk olarak değerlendirmiştir.

İkinci makam: Rîyânın ibâdete karışma yönü üç çeşittir. Bunlardan birincisi; ibadetin tamamen gösteriş amaçlı yapılmasıdır ki bu kesinlikle şirktir. İkincisi, ibâdete ihlâsla başlayıp sonradan riyânın karışmasıdır. Bunun hükmünü bir örnekle açıklayabiliriz: Kul namaza başladığında içtenlikle başlamıştır. İkinci rekâta bir adamın varlığını hissedip daha îtinâlı namazı kılmıştır. İkinci rekâta riyâ bulaşmış olduğundan ikinci rekât batıl olmuştur.

⁴¹ Abdurrahman, s. 179-180.

⁴² Muhammed b.Salih el- Useyman, *Tevhid*, (çev: Tevhid Ajans), İst: Tevhid Yayıncılık, 1990, s. 201.

⁴³ Abdurrahman, s. 179-180.

⁴⁴ Useyman, s. 201; Buhari, Rikak:36.

⁴⁵ Useyman, s. 201.

⁴⁵ Nisâ, 4/142.

Üçüncüsü ise ibadetin bitiminden sonra ortaya çıkan riyâdır. Sadaka verdikten sonra onu başa kakmak gibi.⁴⁶ Bu tür riyâ şekline Salih el-Useymân şu âyeti örnek verir:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَبْطُلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى﴾ “Ey iman edenler başa kakarak ve eziyet etmek sûretiyle yaptığınız hayırları iptal etmeyin.”⁴⁷

1. 1. 2. Sum‘a: (السمعة)

Lügât anlamı: سمع يسمع سمعًا Sum‘anın kök anlâmının duymak, işitmek olduğunu ve bu işitmenin ilimle bağlantılı olduğunu, öğrenmenin ve anlamının yegâne yolunun kulakların işitmesidir. Zira kulak vermek, işitilenleri bilmektir. Ayrıca "سمع" kelimesi Allah’ın isimlerinden biri olup Kur’ân’da 15 farklı yerde geçmektedir.⁴⁸ السَّمْع Sesleri algılayan bir aygıt veya bir güçtür. Kulağın bu algılama faaliyetine "سَمْع" denir. İşitti ve duydu anlamında “سمع” şeklinde kullanılır. Master olarak “سَمْع” şeklinde kullanılır. Bu kelime Kur’ân’da farklı anlamlarda kullanılmıştır. Bunlar itaat etmek, işitmek, duymak, kulak vermek, kişinin sağır olmasına yönelik beddua, olumlu anlamda dua, dinlemek, işittirmek, işitmek ve isyan etmek, sövmek anlamlarıdır.⁴⁹ İsfahani bu kelimenin kullanım şekillerine göre Kur’ân’da birtakım ayetleri delil olarak kullanmıştır. Şöyle ki:

﴿خَتَمَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ وَعَلَىٰ سَمْعِهِمْ﴾ “Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühür

" diyenlerin sözünü andolsun ki Allah işitmiştir.”⁵⁰

⁴⁶ Useyman, s. 201-202-203.

⁴⁷ Bakara, 2/264.

⁴⁸ Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif Cürçânî, *Tarifat*, Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü, (çev: Arif Erkan), Bahar Yayınevi, İstanbul, Nisan 1997 s.123; Mahmut Çanga, *Kur’ân-ı Kerîm Lügati İlavelerle Mu’cemü’l Müfehres*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2016, s. 270-271

⁴⁹ İsfahani, s. 749-751.

⁵⁰ Âl-i İmrân 3/181.

﴿١٨١﴾ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ ﴿﴾ Allah fakirdir, biz zenginiz"

diyenlerin sözünü andolsun ki Allah işitmiştir.⁵¹

﴿سَمَاعُونَ لِلْكَذِبِ﴾ "Seni yalan söylemek için dinlerler."⁵²

﴿وَلَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَأَسْمَعَهُمْ وَلَوْ أَسْمَعَهُمْ لَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ﴾ Allah onlarda (inkârcılarda) bir hayır görseydi elbette kendilerine işittirirdi, eğer işittirseydi yine reddederek yüz çevirirlerdi."⁵³

Yukarıdaki âyette Allâh onlara işitmeleri için bir düşünce bahşetmiştir.⁵⁴

(السمعة) Muhammed Ali Neccar ve İbrahim Mustafa'ya göre kişinin, ibadet ve zikrini başkalarına duyurmak istemesidir. Bu işittirme işi gösteriş ve riyâ amaçlıdır. İnsanlar "Ne güzel zikrediyor!" desinler diye sesini yükseltmesi ya da alçaltması anlamlarına geldiğini ifâde ederler.⁵⁵

İstılâh anlamı: Sum'â: Kulun ibadet ve zikirlerini insanların beğenmesi ve övmesi için yapmasıdır.⁵⁶

Sum'â'da kul ibadetlerini gizler, daha sonra o ibadetleri anlata anlata bitiremez, yani o ibadetlerin reklamını yapar. Riyâda ise kul insanlar için ibadet eder yani başka vârlıkları gözetir. Riyâ ile sum'â arasındaki fark; riyânın görmeye dayalı olmasıdır. Yani insanlar görsün diye ibâdet etmektir. Buna namaz kılmayı veya sadaka vermeyi örnek olarak gösterebiliriz. Sum'a ise insanlar işitsin diye zikretmek veya Kur'ân okumaktır.⁵⁷

Sum'â'nın altında yatan nedenler makam, mevki ve şöhrettir. Dünyevi menfaatler ve insanların kalbinde taht kurmak, saygınlık kazanmak amaçlıdır. M.el-Kahtani'nin bu konudaki yorumları şöyledir: Şöhret sözlükte rezillik ve iğrenç olan

⁵¹ Âl-i İmrân 3/181.

⁵² Maide Sûresi, 5/42.

⁵³ Enfal Sûresi, 8/23.

⁵⁴ İsfahani, 749-750.

⁵⁵ İbrahim Mustafa, A. Hasan Zeyyat, Hamit Abdülkadir, Muhammed Ali Neccar, Arapça Lûgat- el-Mu'cemu'l-Vasit, c. I-II, Çağrı Yay. Tahran, s.450.

⁵⁶ Gazzali, s. 591.

⁵⁷ Müsned el-Kahtani, *Küçük ve Gizli Şirk*. (Çev: M. Halit Yıldırım), Guraba Yayınları, İstanbul/2015, s.76.

şey anlamına gelir. Terim olarak ise insanlar arasında güzel ve iyi olarak tanınmak Kahtâni, şeref ve saygınlık kazanmayı iki nedene bağlar: Bunlardan ilki, güç ile şeref kazanmaktır. Bunların ise mal ve makam sahibi olmakla elde edildiğini söyler.⁵⁸

Dünya ve ahiret hayatının izzet ve şerefini tehlikeye attığından dolayı Allah Kur’ân’da Müslümanları şu âyetle uyarır:

﴿ تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ ﴾ ﴿٨٣﴾ “ *İşte âhiret yurdu! Onu yeryüzünde haksız üstünlük kurmak ve bozgunculuk çıkarmak istemeyenler için hazırlamış bulunuyoruz. İyi son, Allah’a karşı gelmekten sakınanların olacaktır.*”⁵⁹

Kahtânî, ikinci nedeni tehlikeli, çirkin ve itikadi açıdan bozukluğa işaret eden fiiller olarak değerlendirmiştir. Bunları takva, zühd, ilim ve amel bakımından diğer insanlara üstünlük kurmak, saygınlık elde etmek, Allah’ın katında değer kazanmak niyeti taşımadan insânların gönlünde taht kurmak amacı taşıması olarak değerlendirmiş olup şu ayeti örnek göstermiştir:

﴿ لَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَتَقْعُدَ مَذْمُومًا مَّخْذُولًا ﴾ “ *Allah’tan başka tanrı tanıma; sonra kınanmış ve yalnızlığa terk edilmiş olarak kalırsın.*”⁶⁰

İbn Kesir’in bu âyeti şöyle yorumlar: Ahiret hayatı ve oradaki bitmez tükenmez nimetler Allah’ın ihlâslı kulları için düzenlenmiş olup bu nimetlerden yeryüzünde bozgunculuk çıkarıp şımaranlar, riyâkâr ve çalım satıp kibirlenenler faydalanamayacaklar. Bu şımarıklığın altında yatan neden çok önemlidir. Bu neden şöhrettir. Övülme isteği ise çirkinlik barındırır ve eleştiriyi hak eder. Kişinin niyeti altında yatan sebep sadece yapılan eylemin güzel olma isteği ise bu davranışta bir sakınca görülmemektedir.⁶¹

Gazzâlî’ye göre mezkûr mertebe iki gerçek üzerine kuruludur. Bunlardan ilki mal, ikicisi ise makâm ve mevkidir. Dünya bu iki sağlam döngü üzerine kuruludur. Mertebe elde etmek şehevi isteklerden kaynaklıdır. Kişi makam ve mevki

⁵⁸ Kahtani, s. 104-105.

⁵⁹ Kassas, 28/83.

⁶⁰ İsrâ, 15/22.

⁶¹ İbn Kesîr, Ebu’l Fida İsmail ed-Dımeşki, (ö. 774/1373), *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azim*, (I-VI) İhtisar ve Tahkik: Sabuni, Muhammed Ali, Daru’l-Fikir, (1999), s. 330.

elde etmenin sonucu insanların saygısını ve itaatini kazanır. Bu durum ise malın açmadığı kapıları insanların gönüllerini fethederek açmaya çalışmakla olur. İnsanın dindar, züht sahibi olarak kendini göstermesiyle bazı makamları elde etme çabası sum‘â’ ya örnek olarak gösterilebilir. Bu çabalar sonucu yöneticilik veya şeyhlik makamını elde ederek insanları kendine bağlar. Böylelikle itâat ve ta’zimle dünyanın önemli bir rûknünü yani gücü ve nimeti elde etmiş olur. Nasıl ki mâl, dünyevi ihtiyaçları satın alabiliyorsa sum‘â da mertebe ile malın açmadığı kapıları açarak insanın menfaâtine ulaşmadaki vesilesi olur. İlim sahibi, ahlaklı, soylu sopl, toplumsal mevkî sahibi, güzel ve dindâr olarak görünmek bu sıfatları kendinde barındırarak insanların gönlünde taht kurmanın yöntemleri olarak değerlendirilmiştir.⁶²

Gazzâli bu düşüncelerini desteklemek için şu âyetleri örnek göstermiştir:

﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا نُوفِّ إِلَيْهِمْ أَعْمَالَهُمْ فِيهَا وَهُمْ فِيهَا لَا يُبْخَسُونَ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ لَيْسَ لَهُمْ فِيهَا أُجْرَةٌ إِلَّا﴾
﴿النَّارُ وَحِطَّ مَا صَنَعُوا فِيهَا وَبَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾
*Kim dünya hayatı ve onun ziynetini istiyorsa, orada onlara işlerinin karşılığını eksiksiz veririz; orada onlar hiçbir zarara uğratılmazlar. Onlar, âhirette paylarına ateşten başka bir şey düşmeyen kimselerdir. Dünyada ürettikleri boşa gitmiştir; yapıp ettikleri de geçersizdir.*⁶³

1.1. 3. Şirk / شرك

Lügât (Sözlük) anlamı: Şirk, “ شرك ” ş-r-k kökünden gelen Arapça bir kelimedir. Aynı zamanda şirk اِشْرَاكًا اِشْرَاكًا kök kelimesinden türemiştir. Aynı kökten gelen الشراكة ise belirli bir iş için birçok kişinin bir araya gelip ortak olmasıdır. Türkçede de kullandığımız gibi şirket kelimesi ortaklığı, birlikteliği ifade eder. Ortaklık gücü temsil etmez bilakis zayıf insanların güç elde etmek için bir araya gelme şeklidir. İnsanlar eğer maddi ve manevi kuvvete sahip olsaydı başkalarının ortaklığına ihtiyaç duymazlardı.⁶⁴

⁶² Gazzâli, s. 591-592.

⁶³ Hud, 11/15-16.

⁶⁴ İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî Lisânü'l-'Arab, 1-15, tah. Muhammed Abdülvehhâb, Muhammed es-Sâdık el-'Ubeyd, 3.bs., Dâru'lhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrût, 107; Kahtani, s. 9.

Yüce Allah'ın kendine şerik kabul etmemesi bu noksanlıktan kaynaklanır. Şirk kelimesi, ş-r-k fiilinin mastarıdır. Allah'a ortak olmak anlamına gelir.⁶⁵

İsfahani şirk kelimesini riyâ, nifâk, mirastaki maddi ve manevi ortaklık olarak değerlendirirken alışverişteki ortaklığın topraktaki, mülkiyetteki birlikteliği ifade ettiğini söyler. Örneğin kişinin bir başkasına maddi gelir karşılığında tarlasının yarısını ya da belli oranda hissesini vermesi anlamına gelir.⁶⁶“Şirk” kelimesinden türemiş “şerîk” kelimesi, ortak olan kimse demektir ve çoğulu da“şürekâ”dır. “ اشرك ” “فلان بالله ” Bu cümlede geçen eşrake kelimesi if'al babından gelmiş olup “Falan kişi Allah'a ortak koştu.” demektir. Müşrik, şirk koşan kimse demektir. İbadeti ve kulluğu iki veya daha çok ilaha tahsis etmektir.⁶⁷

“Şirk” kelimesi sözlük anlamıyla Kur'ân-ı Kerim'de bazı ayetlerde kullanılmıştır. Hz. Musa'nın (as) tebliğ görevini yerine getirirken çektiği zorluklar karşısında Rabbinden kardeşi Harun'un kendisine yardımcı olmasını istediği duayı örnek olarak gösterebiliriz.⁶⁸

﴿۳۲﴾ ﴿وَأَشْرِكُهُ فِي أَمْرِي﴾ “Ve onu işime ortak kıl”⁶⁹

Kur'ân-ı Kerim'de şirk kökünden türeyen 168 kelime farklı surelerde ve ayetlerde bulunmaktadır. Bunlar dört yerde farklı anlamlarda kullanılırken 164 yerde aynı anlamlara gelen ortak koşmak, ortaklar, ortak koşucular olarak geçmektedir.⁷⁰ Saffat ve Zuhurf sûrelerinde; birlikte olmak ve ortaklık kurmak anlamlarında kullanılmıştır.⁷¹Yüce Allah Nur sûresinde de şirk kelimesini başka ilahlar edinen ortak koşucular anlamında kullanmıştır.

﴿الزَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً وَالزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَا إِلَّا زَانٍ أَوْ مُشْرِكٌ وَحُرِّمَ ذَلِكَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ﴾

⁶⁵ İbrahim Demirel, *Sebe Sûresi Bağlamında Tevhid Şirk*, (Yüksek Lisans Tezi) Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, s. 16.

⁶⁶ İsfahani, s.798; İbn Manzûr, c. X, s.448.

⁶⁷ İsfahani, s. 798, Mutçalı, s. 482-483, Sarı, s. 818-819.

⁶⁸ Şeyda Önal, *Kur'ân-ı Kerim'e Göre Şirk ve Müşrik Toplum Yüksek Lisans Tezi*, , Konya: 2009, s. 16.

⁶⁹ Taha Sûresi,20/32.

⁷⁰ Mehmet Okuyan,“ Şirk”, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kurân Sözlüğü*, (ed: Ahmet Selim Okuyan) Düşün Yayıncılık, İstanbul/2017, s. 462.

⁷¹ Zuhurf Sûresi: 43/39, Saffat Sûresi: 37/33.

“Zinâ eden erkek; zinâ eden veya müşrik olan kadından başkasını nikâhlamaz. Zinâ eden kadını da zina eden veya müşrik olan bir erkekten başkası nikâhlamaz. Bu (suretle evlenmek)mü'minler üzerine harâm kılınmıştır.”⁷²

İstılâh anlamı: Şirk, Allah'ı beğenmemek, yetersiz görmektir.⁷³ Yani insanın haddini aşarak rububiyette, ulûhiyet ve ubudiyette başkalarını ya da nesneleri Allah'a ortak koşmaktır.⁷⁴

Şirk kulunYüce Allâh'ın (cc) sıfatlarında ve fiillerinde ilahlığına, rablığına, dair birtakım ortakları olduğunu kabul etmesidir. Bu kabul edilme durumu kulların söz veya fiilleriyle olabilir. Yapılan ibadetlerde ve kulluk vazifesinde, başkalarını eş ya da benzer olarak görmektir.⁷⁵

İslam dininde şirk iki şekilde olur: Birincisi büyük şirktir ve Yüce Allah'ın ortağı ve şeriki olduğunu kabul edip onaylamaktır. En büyük, en tehlikeli şirk çeşidi budur. Aşağıda zikredilen ayetlerde Allah büyük şirke şöyle vurgu yapar:

﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ ۚ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ افْتَرَىٰ إِثْمًا

﴿٤٨﴾﴾ *“Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını dilediği kimse hakkında bağışlar. Allah'a ortak koşan kimse büyük bir günah işleyerek iftira etmiş olur.”*⁷⁶

﴿سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَمْنَا مِنْ شَيْءٍ كَذَلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ حَتَّىٰ ذَاقُوا

﴿بِأَسْنَفٍ﴾ *“Putperestler diyecekler*

*ki: "Allah dileseydi ne biz ortak koşardık ne de atalarımız. Hiçbir şeyi de haram saymazdık. Onlardan öncekiler de aynı şekilde yalanladılar. Ve sonunda azabımızı tattılar. De ki: "Yanınızda bize açıklayacağınız bir bilgi mi var? Siz zandan başka bir şeye uymuyorsunuz ve siz sadece temelsiz bir tahminde bulunuyorsunuz.”*⁷⁷

⁷² Nur Sûresi, 24/3.

⁷³ Bayraktar Bayraklı, *İnsanlığın Vebası Şirk*, Düşün Yay. İstanbul /2015, s. 21.

⁷⁴ Mustafa Sinanoğlu, “Şirk”, DİA, XXXIX, s. 193.

⁷⁵ Ebü'l Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ali El-Hamevi El-Feyyûmi, *El-Misbahul Münir*, (Tah: Abdulazim eş-Şenâvi), Da'ru'l-Me'arif, Kahire/1119, s. 311.

⁷⁶ Nisâ Sûresi, 4/48.

⁷⁷ Enam Sûresi, 6/148.

İkincisi ise küçük şirktir. Yani kulun yaptığı bazı iş ve davranışlarında Allah ile beraber bazı nesnelere ve insanlara haddinden fazla önem verip onları dikkate almaktır. Kur’ân insanların gösterdiği bu davranış tarzını nifak ve riyâ olarak değerlendirir. Yüce Allah (cc) Kur’ân-ı Kerîm’de Allah’tan başka varlıklara tapacak kadar önem verip sevmeyi şu ayetlerle vurgulâr:⁷⁸

﴿فَلَمَّا اتَّيَهُمَا صَالِحًا جَعَلَا لَهُ شُرَكَاءَ فِيمَا اتَّيَهُمَا فَتَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾ ١٩٠

“Fakat Allah onlara kusursuz bir çocuk verince Allah’ın kendilerine verdiği şey (çocuk) husûsunda O’na ortaklar koşarlar. Allah, insanların ortak koştuğu şeylerden münezzehdir.”⁷⁹

İsfahâni konuyla ilgili şu hadis-i şerifi zikreder:⁸⁰

“Bu ümmette şirk, Safâ’nın (tepesinin) üzerindeki bir karıncanın kımıldayışından, yürüyüşünden daha gizlidir.”⁸¹

Şirk, yapılan iş ve davranışları birden çok kişiye tahsis etmek, o kişileri veya o nesneleri ortak kabul etmek veya ortak saymaktır.⁸²

Şirk ortak koştuklarını önemseme ve gözetmektir. Riyâ gibi kötü hasletleri barındırmaktır. Şirk günahların en büyüğüdür.⁸³ Allah şirki zulüm olarak değerlendirmiş olup şirk koşanı bağışlamayacağını Kur’ân’da şöyle beyân etmiştir.

﴿إِنَّهُ مَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ وَمَأْوَاهُ النَّارُ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ﴾ “ Bilinmeli ki her kim

Allah’a ortak koşarsa Allah ona cennet yüzü göstermeyecek ve onun varacağı yer cehennem olacaktır. Zâlimlerin yardımcısı da olmayacaktır.”⁸⁴

İbrahim Demirel şirki politeizm yani çoklu tanrılara tapmak olarak değerlendirmiştir.⁸⁵

Kur’ân’da şerik kelimesiyle benzerlik taşıyan birtakım kelimeler kullanılmıştır. Bu kelimeler Kur’ân’da defalarca zikredilmiş olup insana şirke düştüğü noktalarda bilgi verip uyarı mahiyeti taşır. Bu kelimeler şunlardır: Rab (erbab), nidd, tağut, tuğyan, şehitler, şefaathiler, veliler vb. İnsanlar bu varlıkları

⁷⁸ İsfahani, s. 799.

⁷⁹ Araf Sûresi, 7/190.

⁸⁰ İsfahani, s. 799.

⁸¹ Hanbel, *Müsned*, 4/403.

⁸² Fikret Karaman, *Dini terimler sözlüğü*, s. 619.

⁸³ Karaman, s. 619.

⁸⁴ Maide Sûresi, 5/72.

⁸⁵ Demirel, s. 16.

direkt olarak Allah’a ortak koşmazlar. Fakat Allah’a ait birtakım vasıfları ve hüküm yetkisini bu varlıklara yükleyip bu varlıkların bu yetkilendirilme olayında hak sahibi olduklarına inanırlar ve bunu gönülden isterler.⁸⁶

Hatta Kur’ân onların bu isteklerinden birine şöyle cevap verir:

“Onlara şefaathçilerin şefaathleri fayda vermez.”⁸⁷ ﴿فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ﴾

Ulûhiyyet şirki, âşîkar yapılan bir şirk çeşididir. Allah’tan başka ilahların varlığına inanmaktır. Rubûbiyyet şirki, Allah’ın ilahlığını kabul etmekle beraber rububiyyet sıfatını başkalarına da yüklemektir. Şirk-i hafi ise ibadette Allah’ı gözetmek ve rızasını kazanmak yerine, insanların hoşnutluğunu ve menfaât kaygısını taşımakla yapılan şirktir.⁸⁸

İzmirli İsmail Hakkı’nın şirki beş başlıkta ele aldığını ifade eden Demirel son çalışmalarla bu başlıkların altıya çıktığını ifade eder, şöyle ki:

1.Şirk-i İstiklâl; Açık açık yapılan şirktir, Allah dışında ilahlar edinip onlara tapmaktır. Yıldızları, ayı, güneşi ilah kabul etmektir. Örneğin Zerdüşlerin ateşe tapması.

2. Şirk-i Teb’îz; Allah ile beraber başka ortaklar kabul etmektir. Örneğin Hristiyanlıktaki teslisin simgesi olan Baba-Oğul-Kutsal Ruh inancıdır.

3.Şirk-i Takrib; Allah’a inanmakla beraber bazı cisimlere ve varlıklara tapmaktır. Bu varlıkların kendilerini Allah’a yaklaştırdığına inanırlar. Örneğin mezarlardan, putlardan, şeyhlerden medet umarlar. Kur’ân’da bu tür şirk seviyesizce ve akılsızca yapılan bir hareket olarak değerlendirilmiştir:

﴿أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَىٰ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ فَمَا

﴿هُمْ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ كَاذِبٌ كَفَّارٌ﴾ *Bilinmeli ki halis dindarlık yalnız Allah*

için olanıdır. Allah’tan başka şeyleri kendilerine koruyucu kabul edenler ki sadece ‘Bizi Allah’a yaklaştırsınlar diye onlara tapıyoruz.’ diyorlar, ayrılığa düştükleri

⁸⁶ Demirel, s. 20.

⁸⁷ Müdessir, 74/48.

⁸⁸ Demirel, s. 20.

konularda Allah onların arasında hükmünü verecektir. Yalancı ve inkâra saplanmış kimseyi Allah kesinlikle doğru yola yöneltmez.”⁸⁹

4.Şirk-i Taklid; Allah’ın getirdiği bütün hükümlere rağmen insanların ya da toplumların kendi atalarının dinini veya hükümlerini kabul etmeleridir. Kur’ân’da Yahudi ve Hristiyanların bu konudaki ısrarcı tutumları şöyle izah edilmektedir:

﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَى مَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَإِلَى الرَّسُولِ قَالُوا حَسْبُنَا مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ﴾ “Onlara ‘Allah’ın indirdiğine ve peygambere gelin.’ dendiğinde, ‘Atalarımızın üzerinde bulduğumuz (yol) bize yeter.’ derler. Ataları bir şey bilmeyen ve doğru yolda gitmeyen kimseler olsa da mı?”⁹⁰

5.Şirk-i Esbab; Evreni yüce Allah (cc) yaratmış olmasına rağmen eşyanın ve sonradan olan her şeyin kendi kendine var olduğunu iddia etmektir. Tabiatçıları, naturalistleri örnek olarak verebiliriz.

6.Şirk-i Hâfi (Gizli Şirk); Kur’ân’da biz Müslümanlara ibadeti yalnızca Allah’a has kılarak samimiyetle yapmamız emredilmişken ibadetin insanlar veya çıkar kaygıları gözetilerek yapılması bu şirk çeşidine neden olur. Demirel, bu hususun, riyâdan ve nifaktan kaynaklanan şirk olduğunu ifâde etmiştir.⁹¹

Muhammed b. Abdulvehhab şirki büyük, küçük ve gizli olarak üçe ayırarak ele alır. Büyük şirkin dört nedenden dolayı dinden çıkardığını; bunların ise itaatte şirk, sevgide ve duada şirk, niyet ve istemede şirk koştuk olduğunu ifade eder.⁹²

Şirk işlerin en çirkini ve kötüsüdür. Allah ile beraber kulluk ve itaati başka varlıklara ve nesnelere yaparak başka ilâhlar edinmektir.⁹³

1.1. 3. Nifâk

⁸⁹ Zumner, 39/3.

⁹⁰ Mâide, 5/104.

⁹¹ Demirel, s. 20.

⁹² Abdulvehhab, s. 13-14.

⁹³ Karagöz, s. 495.

Lügât anlamı: نفق ينفق نفاق kökünden türeyen bu kelime para, erzak, stokların kalmaması,⁹⁴ malın eksilmesi ve tükenmesi gibi anlamların dışında ayrıca geçmek anlamına da gelir.⁹⁵ Nifak, münafıklık ve ikiyüzlülük demektir.⁹⁶ Dinde, içindeki bozukluğun dışarı yansması olup başka türlü görünmeye gayrettir.⁹⁷

Muhammed Ali Neccar ve İbrahim Mustafa, nifak kelimesini Arap tavşanın gizlendiği yerden ortaya çıkması anlamında kullanmıştır.⁹⁸ Rağıp el- İsfahani, tarla faresinin tehlike anında kaçışını garantiye almak için birtakım tüneller inşa ettiğini, bu tünellerin birden çok giriş ve çıkışının olduğunu ifade eder. İsfahani'nin konuyla ilgili birden çok giriş ve çıkışı olan tünel benzetmesi münafığın menfaâtlerinden dolayı büründüğü karakter sayısının çokluğunu ifade eder. Menfaâtine göre bâzen Müslüman bazen de kâfir olarak görünür.⁹⁹

Çanga, “*Mu’cemu-l Müfehres*”de nifâk kelimesinin çeşitli anlamlara geldiğini söyler. Bunları dört maddede sıraladığını ifade edebiliriz. İlk olarak انفق ينفق "infak etmek, harcamak, malın zekâtını vermek, birilerine yardım etmek, sadaka vermek, elindeki malı çarçur etmek, israf edip fakir düşmek anlamlarına geldiğini söyler. İkinci olarak النِّفَقَةُ "nafaka, evin aslî ihtiyaçlarını gidermek, teberru etmek, yardım etmek anlamlarında kullanmıştır. Üçüncü olarak النِّفْقُ "tünel anlamında kullanmıştır. Dördüncü olarak نفاق يُنَافِقُ (çoğulu da النِّفَقُ " olan kelime) iki yüzlü olup, inançsız olduğu halde Müslüman gözüken kimse anlamında kullanmıştır.¹⁰⁰

Münâfik kelimesi Kur’ân’da yirmi yedi âyette geçmektedir. N-f-k kelimesi, kök haline üç defa geçmekte olup çekimli fiil olarak da iki defa geçmektedir.¹⁰¹

Mehmet Okuyan, n-f-k ve türevlerinin yüz on bir yerde geçtiğini “n-f-k” kelimesinin infâk etmek, tünel ve münafıklık yapmak anlamlarına geldiğini ifade eder.¹⁰² Şu âyetler infâk etmek anlamındadır:

⁹⁴ İbn Manzur, c. III. s. 4535.

⁹⁵ İbn Manzur, c. III. s. 4535.

⁹⁶ İsfahani, s. 1474.

⁹⁷ Osman ve Hasan Başpehlivan, *Arapça-Türkçe Lûgat*, Bahar yayınları, İstanbul: 2011; Sarı, c.II, s.1544.

⁹⁸ Mu’cemu’l Vasit, c. II. s. 942.

⁹⁹ İsfahani, s.1474-1475

¹⁰⁰ Çanga, s. 521-522.

¹⁰¹ Çanga, s.521-522.

﴿الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ﴾ “ Onlar gayba iman ederler, namazı

kılarlar, kendilerine verdiklerimizden hayra harcarlar. ”¹⁰³

Tünel anlamında kullanımı ise şöyledir:

وَإِنْ كَانَ كَبُرَ عَلَيْكَ إِعْرَاضُهُمْ فَإِنْ اسْتَطَعْتَ أَنْ تَبْتَغِيَ نَفَقًا فِي الْأَرْضِ أَوْ سُلَّمًا فِي السَّمَاءِ فَتَأْتِيَهُمْ بَايَةٌ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ

﴿بَجَمْعِهِمْ عَلَى الْهُدَى فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْجَاهِلِينَ﴾ “Onların yüz çevirmeleri sana ağır geldi ise,

yapabilirsen yeri yarıp inebileceğin bir tünel ya da göğe çıkabileceğin bir merdiven ara ki onlara bir mûcize getiresin! Allah dileyseydi elbette onları hidayet üzerinde toplayıp birleştirdi. O halde sakın câhillerden olma!”¹⁰⁴

Münafık anlâmındaki kullanımına şu âyet örnektir:

﴿وَلْيَعْلَمِ الَّذِينَ نَافَقُوا وَقِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْ فَاتَّبِعُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ اذْهَبُوا قَالُوا لَوْ نَعْلَمُ قِتَالًا لَاتَّبَعْنَاكُمْ هُمْ لِلْكَفْرِ

﴿بِرِيبَةٍ أَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْإِيمَانِ يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَ﴾ “Bir de münafıkları

ortaya çıkarması için... Onlara, ‘Gelin, Allah yolunda savaşın veya hiç olmazsa savunmada bulunun.’ denildi. Onlar, ‘Savaş olacağını bilsek elbette size katılırız.’ dediler. O gün onlar imândan çok küfre yakındılar. Kalplerinde olmayanı ağızlarıyla söylüyorlardı. Gizlediklerini Allah onlardan daha iyi bilir.”¹⁰⁵

Istılâh anlamı: Nifâk, dışarıdan mümin ve Müslüman görünmekle beraber kalben Allah’ı, İslam peygamberlerini ve imanın diğer esaslarını kabullenmemek inanmamak manasına gelir.¹⁰⁶ Bu durum Kur’ân’da şöyle anlatılır:

﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ﴾ “İnsanlardan bazıları da vardır ki

İnanmadıkları halde ‘Allah’a ve âhiret gününe inandık’ derler.”¹⁰⁷

Kur’ân-ı Kerîm’de münafıkların davranış özelliklerinin şöyle sıralandığını ifade eder: Namaza üşenerek kalkarlar. Kâfirler onların dostudur, müminlerden

¹⁰² Okuyan, s. 817-818.

¹⁰³ Bakara, 2/3.

¹⁰⁴ Enam 6/35

¹⁰⁵ Âl-i İmrân. 3/167.

¹⁰⁶ Feyyumi, c. V. s. 618.

¹⁰⁷ Bakara, 2/8.

hoşlanmazlar. Allah'ı çok az zikrederler, kaypaktırlar istikâmetleri belli değildir. Sürekli bir bocalama içindedirler, kafaları karışıktır. Safları belli değildir, ne kâfirlerden taraftırlar ne de Müslümanlardan. Yalancı ve cimridirler. Kelimelerini eğip bükerek dolaylı konuşup süsleyerek karşı tarafı etkilemeye çalışırlar. İyiliğe engel olup kötülüğe teşvik ederler. Riyâkâr, gösteriş düşkünü, emanete ihanet eden, ikinci, düşmanlıkta aşırı giden, sözünü tutmayan kimseler olarak tanımlanmışlardır.¹⁰⁸

Bu davranış özelliklerini anlatan birkaç ayeti örnek gösterebiliriz:

﴿إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ﴾
﴿إِنَّمَا هُمْ جُنَّةٌ فَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّهُمْ سَاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾
﴿وَإِذَا رَأَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ أَجْسَامُهُمْ وَإِنْ يَقُولُوا تَسْمَعُ لِقَوْلِهِمْ كَأْتَهُمْ خُشْبٌ مُمْسَكَةٌ يَخْسِبُونَ كُلَّ صِيحَةٍ عَلَيْهِمْ هُمْ الْعَدُوُّ فَاحْذَرْهُمْ قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَتَى

يُؤْفَكُونَ﴾ Münafiklar sana geldiklerinde, 'Tanıklık ederiz ki sen gerçekten Allah'ın elçisisin.' derler. Senin hiç kuşkusuz kendi elçisi olduğunu Allah elbette biliyor; ama Allah tanıklık eder ki münafiklar (inandık derken) kesinlikle yalan söylemektedirler. Onlar yeminlerini kalkan edinip Allah yolundan yan çizmişlerdir. Onların yaptıkları ne kadar çirkin! Şöyle ki, onlar sözde inandılar ama gerçekte inkâr ettiler; bu yüzden kalpleri mühürlenmiştir; artık anlayıp kavrayamazlar. Onlara şöyle bir baktığında dış görünüşleri sana iyi bir izlenim verir; konuşurlarsa sözlerine kulak verirsin. Ama onlar sanki bir yere dayanmış kütükler gibidir (böyle güvendeymiş gibi görünürler). Ama her gürültüyü de kendilerine yönelik sanırlar. Asıl düşman onlardır, onlardan korun! Allah kahretsin onları! Nasıl da haktan yüz çeviriyorlar!"¹⁰⁹

Kur'an'da münâfikların psikolojik bozukluklarının ve ruh durumlarındaki değişikliklerin yanında inanç konusundaki değişimleri de ele alınmaktadır. Kur'an münafiklık bakımından insân tipolojisini ikiye ayırır. Birinci kategoride; Samimi (gerçek) münâfikları birinci kategoride değerlendirir. Bakara 2/8, 14 ayetlerini delil gösterir.

¹⁰⁸ Karagöz, s. 495.

¹⁰⁹ Münafikun, 63/1-4

﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يَقُولُ آمَنَّا بِاللّٰهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ يَدْعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ فِي قُلُوبِهِمْ مَّرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَهُمْ عَذَابًا لِّكَيْمَ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ وَإِذَا قِيلَ لَهُمَ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلَكِن لَّا يَشْعُرُونَ وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ امْكُثُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَكِن لَّا يَعْلَمُونَ وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤْنَ اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾

“İnsanlardan bazıları da vardır ki inanmadıkları halde ‘Allah’a ve âhiret gününe inandık’ derler. Akıllarınca Allah’ı ve iman edenleri aldatmaya kalkışıyorlar; hâlbuki onlar farkında olmadan yalnızca kendilerini aldatmış oluyorlar. Kalplerinde bir bozukluk vardır, Allah da onlardaki bozukluğu arttırmıştır. Yalan söylemeleri yüzünden kendilerine acı veren bir azap da vardır. Onlara ‘Yeryüzünde düzeni bozmayınız.’ denildiğinde, ‘Hayır, biz yalnızca ıslah edenleriz.’ derler. Biline ki, gerçekten bozanlar onların ta kendileridir, ama farkında olmuyorlar. Onlara ‘Diğer insanlar gibi siz de iman ediniz.’ denildiğinde, ‘Akılsızların inandıkları gibi biz de inanalım mı?’ derler. Biline ki, asıl akılsızlar onlardır, fakat bilmezler. İman edenlerle karşılaşınca ‘İnandık’ derler, şeytanlarıyla baş başa kaldıklarında ise ‘Biz sizinleyiz, biz yalnızca alay etmekteyiz.’ derler. Asıl onlarla alay eden ve azıp saparak dolaşmalarına izin veren Allah’tır.”¹¹⁰

İkinci kategoride, zayıf karakterinden ve ruhi durumundaki bozukluktan dolayı bir türlü yolunu bulamayan ve bocalayan münâfık tipini gösterir ve Tevbe, 9/44-45 ve Nîsâ 4/137, 143 âyetlerini delil gösterir. Kur’ân’da ayrıca münafıkların kalplerinde eğrilik olan, hastalıklı, öz güvensiz, en ufak bir gürültü ve çalkantıdan korkan, inanç açısından cehennemin en alt tabakasını hak eden ve küfre daha yakın kimseler olduğu ifade edilir.¹¹¹

Nifâk kavramı itikadi ve ameli olmak üzere ikiye ayrılır. Dünya hayatında dış görünüşleri Müslüman olup kalben inanmayanları itikadi nifak kategorisinde

¹¹⁰ Bakara Sûresi, 2/8-15.

¹¹¹ Hüya Alper, “münafık” md. DİA. İstanbul 2006, c.XII, s.568.

değerlendirilmiş ve bunlar hüküm açısından kâfirler olarak sayılmıştır. Cehennem en alt tabakasında olan bu münâfıklar birtakım özelliklerinden dolayı nifak hastalığına yakalânmışlardır. Onların bu özellikleri Resulullah'a (as) buğz etmek, O'nun getirdiklerinin bir kısmına buğz etmek, O'nu yalanlamak, O'nun getirdiklerinin bir kısmını yalanlamak, O'nun getirdiği dinin başarısızlığını görme isteği ve bu nedenle sevinç duymalarından dolayı Kur'ân'da onların cehennemdeki yeri hatırlatılmıştır.¹¹²

﴿إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ وَلَنْ يَجِدَ لَهُمْ نَصِيرًا﴾ “Şüphe yok ki münafıklar cehennem en alt katındadırlar; artık onlara asla bir yardımcı bulamazsın.”¹¹³

Nifakın ikinci kategorisini ameli açıdan yapılan ihlâller olarak değerlendirmiştir. Kul kalbiyle imanı tasdik ettiği halde, imanın bütün şartlarını yerine getirir fakat nefsinin arzularından dolayı haram olan fiillere bulaşır. Amelî nîfâk kişinin kalbinde hem nur hem de karanlığı birlikte taşıması olarak kabul edilmiştir. Kişinin kalbinde hiç nur kalmamasını da hâlis nîfâk olarak değerlendirilmiştir.¹¹⁴

Sâîd Havva, Ahmed. B. Hanbel'in Müsned'inden¹¹⁵ nâklen münafıkların özelliklerini şöyle sıralandığını belirtir:

“Münafıkların tanınmalarını sağlayan birtakım alametleri vardır: Selamları lânetlidir. Yedikleri yağmadır, ganimetleri aşırmaktır. Mescidlere ancak isteksizce ve zoraki yaklaşırlar. Namazı ancak kibirle ve arkada kılarlar. Kendileriyle yakınlık kurulamaz ve başkaları ile yakınlık kurmazlar. Geceleri odun halinde ve çığırtkandırılar.”¹¹⁶

1.1. 5. Şikâk / شقاق

Lügât anlamı: شَقَقَ، يَشَقُّ، شَقًّا kelimesi yarılmak, çatlamak, ayrılmak, dürülmek ve parçalanmak, tahammül edememek, meşâkkat anlamlarına gelir. شقاق kelimesi bu

¹¹² Abdulvehhab, s. 41.

¹¹³ Nîsâ Sûresî, 4/145.

¹¹⁴ Abdulvehhab, s.42.

¹¹⁵ Ahmed b. Hanbel, Müsned, c.II, s.93.

¹¹⁶ Said Havva, el-Esas fi's-sünne: c. VII, s. 380.

kökten türemiştir. Şikak bölünme, birliğin dağılması, husumet etme, ayrılık ve ihtilaf anlamlarına gelir.¹¹⁷

İsfâhani bu kavramı açıklarken Kur'ân'daki kullanımına bakarak âyetlerden örneklerle açıklama ihtiyacı duymuştur. Hiddetlenip öfkeden parçalara ayrılmak ve bu parçaların bir bölümünün yerin altında kalması, bir parçasının ise göğe uçmasıdır. Öfkeden çatlamak ifadesinin ikiye ayrılmak anlamında olduğunu ifade eder. Yarılmak anlamına şu ayetlerin örnek olabileceğini söyler:

﴿ثُمَّ شَقَقْنَا الْأَرْضَ شَقَاقًا﴾ “Sonra toprağı uygun şekilde yarıdık.”

Kaf/44,Hakka/16,İnşikâk/1. âyetleri bu anlamda yani yarılmak ve dürülmek anlamlarında kullanılmıştır. Meşakkât, güçsüzlük ve gevşeklik anlamlarındaki kullanımı şöyledir:

﴿لَوْ كَانَ عَرَضًا قَرِيبًا وَسَفَرًا قَاصِدًا لَا تَبْغُوكَ وَلَكِنْ بَعَدَتْ عَلَيْهِمُ الشُّقَّةُ﴾ “Kolay elde edilecek bir kazanç ve kısa bir yolculuk olsaydı mutlaka peşinden gelirlerdi; fakat o meşakkâtli yol onlara uzun geldi.”¹¹⁸

Muhâlefet anlamındaki kullanımına örnekler. Bakara/137,186, Hud/89,

﴿وَأِنْ حِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا﴾ “Eğer karı kocanın aralarının açılmasından korkarsanız...”¹¹⁹

Bedbaht anlamındaki kullanımı:

﴿فَمَنْ اتَّبَعَ هُدَايَ فَلَا يَضِلُّ وَلَا يَشْقَى﴾ “Bilesiniz ki hidâyetime uyan artık ne sapar ne de bedbaht olur.”¹²⁰

Kur'ân'da şikâk kavramı 14 defa geçmiştir. Bunlardan haktan ayrılmak, yoldan sapmak ve ayrılmak anlamlarında (Bakara, 2/176) düşman olmak,

¹¹⁷ İbn Manzûr, c. IV. s. 2327; Karagöz, s.618.

¹¹⁸ Tevbe,74/42.

¹¹⁹ Nîsâ, 4/35.

¹²⁰ Taha/20/123.

(Nahl,16/27) muhalif olmak, (Enfal 8/ 13) ayrılmak ayrı düşmek¹²¹ olarak geçmiştir.

İstılâh anlamı: Şikâk kavramı genel anlamı itibarı ile Allah’a ve resullerine karşı muhalefet edip düşmanlık etmek küfre düşenlerin vasıfları olarak anlaşılmış olup Nisâ /35. âyeti karı koca arasındaki ayrılık olarak farklı bir anlamda gelmiştir.¹²² Allah’a ve peygamberine karşı çıkanların durumları Haşr sûresinde şu şekilde anlatılmaktadır:

﴿ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ شَاقُّوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَمَنْ يُشَاقِّ اللَّهَ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾ “Bu, onların Allah ve resulüne karşı gelmelerinden dolayıdır. Kim Allah’a karşı cephe alırsa bilmeli ki Allâh cezâlandırmada çok çetindir.”¹²³

Bu âyette Allah ve resulüne yapılan muhalefet, asıl itibarı ile Yahudilerin ihaneti ile beraber Müslüman olup iki yüzlü davranan münafıkları da kapsar. İslam toplumunda birlik ve beraberliği şikak ile bozan her kesime hitap etmektedir. Nitekim aşağıdaki âyet bu duruma örnektir:

﴿وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَىٰ وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلَّىٰ وَنُصْلِهِ جَهَنَّمَ ۚ وَهُوَ شَرُّ مَا يُصِيرُ﴾ “Yolun doğrusu kendine apaçık belli olduktan sonra Resûlullah’a karşı çıkan ve müminlerin yolundan başkasını izleyen kimseyi saptığı yönde bırakırız ve onu cehenneme atarız. Orası varılacak ne kötü bir yerdir!”¹²⁴

Bu âyette Resûlullah’a ve müminlere muhalefet edip sapkın bir yola girmenin cezasının cehenneme girmek kadar ağır olduğu ifade edilir. Râzi, kulun bu nedenle böyle ağır bir cezaya çarptırılması için bir şart koşulduğunu, kişinin belli bir akıl seviyesinde olup İslam’ın inanç ve esaslarını taklidi olarak değil de tafsîlî bir araştırma ile öğrenmesi gerektiğini, aksi takdirde böyle bir cezâya müstehak olmâdığını ifade eder.¹²⁵ Bilindiği üzere nifak ve şikâk anlam itibarı ile aynı gibidir.

¹²¹ Karagöz, s.618-619; Abdülbâki, s. 287-288.

¹²² Karagöz, s.618-619.

¹²³ Haşr, 59/4.

¹²⁴ Nisâ, 4/115.

¹²⁵ Râzi, c.XI, s. 44.

Çünkü şikâk da nifak gibi iki yüzlü olup ihânet etmek, birlik ve dirliği bozmak, bölücü ve ayrıştırıcı niteliklere sahip olmaktır. Sürekli huzursuzluk çıkarıp devletleri ve milletleri birbirine düşürmektir. Karıyı kocayı birbirine düşürüp ayırmak ve toplumun ahengini bozup iç kargaşaya neden olmaktır.

“ Müminlerin yolundan ayrılma” eylemine siyasi, iktisadi, bilimsel, kültürel, sosyal ve teknolojik boyutta bakmak gerekir. Çünkü toplumların ve fertlerin yukarıda saydığımız konularda fikir birliğine sahip olma zorunlulukları yoktur. Fakat bu görüş ayrılıkları toplumda kargaşa ve fitneye neden olmayacak bir anlayışta, çözüm odaklı, ahlâki ve sosyal dengeyi koruyucu nitelikte olmalıdır. Örneğin adaletle hükmetmeyen ya da işini iyi yapmayan bir yönetime ve yöneticiye itiraz haklarını kanuni çerçevede çoğunluğa uyma ve azınlıkların da haklarını koruma şartıyla isyan etmeden, birtakım girişimlerde bulunarak müminlerle yol ayrımında bulunabilir. Bu şekildeki yol ayrımına cevaz verilir aksi ise icma ile harâmdır.¹²⁶

Ebu Hureyre, Abdurrahman b. Sahr’dan naklen şu hadisi rivayet eder:

*“Size yasakladığım şeylerden hemen kaçın. Size emrettiğim şeyleri de gücünüz nisbetinde yerine getirin. Sizden öncekileri helak eden şey, çokça soru sormaları ve nebilerine muhâlefet etmeleridir.”*¹²⁷

İmâm-ı Nevevi bu hadisi şöyle açıklamıştır:

Peygambere soru sormanın yasak olmadığını bundaki kasıt İsrailoğulları gibi bir şeyleri irdeleyip birtakım sorumluluklardan kaçınmak gâyesi ile fitne çıkarıp işi içinden çıkılmaz hale getirmemektir. Resulullah’a muhâlefetin Allah’a ve onun kânunlarına muhâlefet olduğunu ve peygambere bağlı ve sadık olmanın ölçüsünün de sünnete uymak olduğunu ifade etmiştir.¹²⁸

1.1. 5. Hud‘a/خدع (Aldatmak)

Lügât anlamı: خدع يخادع مخادعة خداعاً fiilleri, birilerini yanıltmak, aldatmak, tuzak kurarak hile ile oyuna getirmek, kandırmak, dolandırmak için çabalamak,

¹²⁶ Kur‘ân Yolu Tefsiri, c.II, s.45-147.

¹²⁷ Buhârî, İ’tisâm 2; Müslim, Hac 412, Fezâil 130- 131.

¹²⁸ İmamı Nevevi, *Kırk Hadis Tercemesi ve Şerhi*, (çev: Kazım Sağlam), Buruc Yayınları, İstanbul: 2013,s.70-71.

ihanet etmek, hatâlı davranmak, ikiyüzlüce davranıp kargaşaya neden olmak anlamlarına gelir.¹²⁹ حَادِع lafzı Allah’a izafe edildiği zaman, kulunu cezalandıran, onun için bir son hazırlayan manası hâsıl olur. Bu kavram Kur’ân’da üç ayrı (Bakara/9,Nîsâ/142,Enfâl/62.) sûrede geçmektedir. Sûrelerde aldatmak, tuzağa düşürmek ve küfrü gizlemek anlamlarında gelmiştir.¹³⁰

﴿إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ وَإِذَا قَامُوا إِلَى الصَّلَاةِ قَامُوا كُتَالَىٰ يُرَآؤُنَ النَّاسَ وَلَا يَذْكُرُونَ اللَّهَ إِلَّا قَلِيلًا﴾

“Münâfiklar Allah’a oyun etmeye kalkışıyorlar. Hâlbuki Allah onların oyunlarını kendi başlarına çevirmektedir. Onlar namaza kalktıklarında üşenerek kalkarlar, insanlara gösteriş yaparlar, Allah’ı da pek az hatıra getirirler.”¹³¹

﴿يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يُخَادِعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ﴾ “Akıllarınca Allah’ı ve imân edenleri aldatmaya kalkışıyorlar; halbuki onlar farkında olmadan yalnızca kendilerini aldatmış oluyorlar.”¹³²

﴿وَإِنْ يُرِيدُوا أَنْ يُخَادِعُوكَ فَإِنَّ حَسْبَكَ اللَّهُ هُوَ الَّذِي آتَاكَ بِصَبْرِهِ وَالْمُؤْمِنِينَ﴾ “Seni oyuna getirmeye kalkışırlarsa kuşkusuz Allah sana yeter; yardımıyla ve müminlerle seni destekleyen O’dur.”¹³³

Kur’ân’da zikredilen mekr, keyd, ayrıca istihza ve suhriyye lafızları münafıkların özelliklerinden olup hud’a kelimesi ile yakın anlamlı, aynı türevde olan terimlerdir.¹³⁴

Istılâh anlamı: Hud’a Allah’ı ve insanları aldatmaya çalışan ikiyüzlü sahtekâr kimse anlamındadır.¹³⁵

Hud’a kavramı kişinin içinde gizlediği niyetini farklı bir şekilde dışarı yansıtarak karşı tarafı hedefinden vazgeçirip farklı tarafa yönlendirmesi ile kişilerin başarısız olması için bir gayret içinde olma eylemidir.¹³⁶

¹²⁹ İsfahani, s.470; Abdubaki, s. 176.

¹³⁰ Abdubaki, s.176.

¹³¹ Nîsâ, 4/142.

¹³² Bakara,2/9.

¹³³ Enfâl, 8/62.

¹³⁴ İsfahani, Mkr, s. 1386, Hud’a, s. 470, Keyd, s.1308.

¹³⁵ Ahmet Muhtar Ömer, s. 161.

¹³⁶ İsfahani, s. 470.

Müslüman, kişiliği ile güneş gibidir. Doğruluk ve dürüstlük Müslüman olmanın vasıflarındandır. Karanlık oyunlar, düzenbazlık, tuzak kurmak gibi çirkinlikler Müslümanların davranış özelliklerinden değildir. Peygamberimiz (sav); “Bizi aldatan bizden değildir.”¹³⁷ diye buyurmuştur.

Bu kötü vasıflar Kur’ân’da şöyle eleştirilmiştir:

“*Arada bocalayıp duruyorlar; ne onlara, ne bunlara! Allah’ın şaşırttığı kimseye asla bir yol bulamazsın.*”¹³⁸

Hud’ayı Allah Bakara /9. ayette, peygambere yapılan aldatma ve hedefi şaşırtma eylemini kendisine yapılmış gibi kabul etmiştir. İsfahani, Âli İmrân /54 sûresinde Allah’ın onların yaptıklarının karşılığını misliyle vereceğini ve tuzak kuranları en hayırlısının Allah olduğunun zikredildiğini söyler.¹³⁹

1.1. 6. Kızb/كذب (Yalan)

Lügât anlamı: كذب - يكذب - كذبا - كذبة Yalan isnad etmek, yanlışını ortaya çıkarmak, olmayan şeyi söylemek, uydurmak düzmek, hile yapmak, kendini kandırmak ve kendini aldatmak anlamlarına gelir.¹⁴⁰

(على) harfi cerleri ile kullanılan كذب fiilinde anlam açısından herhangi bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Bu kelimenin değişik kalıplarda kullanımı ise şöyle olur: كذب birilerini yalancılıkla suçlamak, itham etmek, inanmamak, inkâr etmek. اكذب; birilerine yalan söyletmek ya da birilerini yalancı kabul etmek. كاذب yalancı, aldatıcı, sahte, düzenbaz, hileli kişi anlamlarında kullanılır.¹⁴¹

Ke-ze-be Kur’ân-ı Kerim’de kök halinde ve türevleri ile birlikte yüz seksen iki defa tekrar edilerek farklı anlamlarda kullanılmıştır.¹⁴² İsfahâni, tekzib kelimesinin yalancı ve yalanlayan kişi anlamında kullanılırken münâfıkların

¹³⁷ Karagöz, s. 265.

¹³⁸ Nisâ, 8/143.

¹³⁹ İsfahani, s. 470.

¹⁴⁰ Çanga, s. 480.

¹⁴¹ Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Yayıncılık, Yeni Şafak, 662; *Mucemu’l Vasit*, c. I-II, s. 781.

¹⁴² Abdalbaki, Muhammed Fuad, *el-Mu’cemu’l- Mufehres li Elfazi’l- Kur’an-ı Kerim*, Daru’l Marife, Beyrut 2005, “ke-ze-be”.

alâmetlerinden olduğunu ve onların yalan söylemelerindeki mantığın dillerinde değil inançlarında olduğunu belirtmiştir.¹⁴³

Bu durum farklı âyetlerde şöyle zikredilmiştir:

﴿وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ﴾ “Ama Allah tanıklık eder ki münâfıklar (inandık derken) kesinlikle yalan söylemektedirler.”¹⁴⁴

﴿لَيْسَ لَوْعَتِهَا كَاذِبَةٌ﴾ “Artık onun vukuunu yalan sayacak kimse kalmayacaktır.”¹⁴⁵

Arap dilinde kizb kelimesi sadece yalan, uydurma, aslı olmayan şey anlamında kullanılmaz.¹⁴⁶ Hidayet Geze, کذب /yalan kelimesinin çok farklı anlamlarda da kullanıldığını yüksek lisans tezinde açıklamıştır. Bu kelimenin farklı kullanımlarına şu örnekleri vermiştir: Arap dilinde gitmek anlamında kullanılan ذهب mecâzî anlamda kullanılmış olup cümlede کذب olarak ifade edilmiştir, şöyle ki: کذب لبن الناقالاق “Devenin sütü aktı.” gitti anlamındadır.

Bir başka kullanımı; احطا hata yapmaktır ki buradaki hata کذب kelimesiyle ifade edilmiş olup cümledeki kullanımı mecâzendir. کذب ابو محمد “Ebu Muhammed hata etti.” Yalan ve hatâ birbirinden çok farklı iki kavramdır. Aralarındaki fark, kişi bilerek hata etmeyip sadece yanılgıya düşerse bu hatadır.

Yalan bilinçli olarak yapılan bir eylem olup hata gibi değildir. Yalancı, yalan söylediğinin farkındadır. کذب olduğundan farklı görünmek anlamında da kullanılır. Örneğin uyumadığı halde uyuyormuş gibi yapana “Adam yalan söyledi.” ifadesi kullanılmıştır. Dış görünüşü süslü ve güzel olduğu halde, aslında fakir olan kişinin gerçeği yansıtmadığından dolayı کذب القراطف “elbise yalan söyledi” ibaresi kullanılmıştır. Bu cümlede kadın çocuklarına uyarı mâhiyetinde şöyle seslenmiştir:

¹⁴³ İsfahani, s.1266-1267.

¹⁴⁴ Münafikun, 63/1.

¹⁴⁵ Vakıa, 53/2.

¹⁴⁶ Hidayet Geze, Kur’ân-ı Kerîm’de “Kizb” (Yalan) Kavramı, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Elazığ/2009, s. 3-4.

Giydiğiniz kıyafetlerin güzelliği sizi aldatmasın, zira elbisenin süslü oluşu sizin fakir olduğunuz gerçeğini unutturmaz.

كذب fiili, yanılmak anlamında kullanılmış olup كذبت العين (göz yanılması) cümlesindeki كذبت fiilinin kullanımı mecâzendir. Bâzen de kişi çok zor işlere kalkışır ve bu işlerin altından rahatlıkla çıkabileceği yanılgısına kapıldığından dolayı hata eder. Bu duruma şu cümle örnek verilmiştir: كذب نفسه “Kendini yalanladı.”

Kezebenin/كذب Arap dilindeki bir diğer kullanımı امکن mümkün olmak, fırsatı ele geçirmek anlamındadır. كذبك الصيد “Av fırsatı yakaladın.” cümlesi avlanmanın mümkün hale geldiğini açıklar.

Kezebe / كذب fiili / وجب / vacip oldu (gerekli oldu) anlamında kullanılarak tamamen asıl anlamı dışına çıkmıştır. Hac farzasını inkâr eden kişinin yalancı olduğunu ifâde etmek ve bu ibâdetin vacip olduğunu belirtmek için bu cümle örnek olarak verilmiştir: كذب عليكم الحج “Hac size farz kılındı.” buradaki كذب fiili teşvik amaçlı olup inkârcıların yalancılığına vurgu mahiyeti taşır.

كذب fiili kırıldı / انكسر anlamında kullanılarak asıl mananın dışına çıkmıştır. Havadaki değişimi ifade etmek, havanın ılık olması anlamında كذب الحر “Sıcaklık kırıldı.” ifadesiyle كذب fiili mecâzi olarak kullanılmış farklı örneklerden biridir.

كذب fiilinin son bir kullanımı daha vardır ki bu da teşvik (iğra) anlamındaki mecazi kullanımıdır, şöyle ki: عليك العسل كذب “Bal ye.” ya da “Balı terk etmen hatalıdır.” Bu örneklerde görüldüğü gibi kizb kavramı Türkçedeki kullanımından farklı olarak olumlu anlamlarda da kullanılmıştır.

Yalan (kizb), olmayanı olmuş veya olmuş bir olayı olmamış gibi göstermektir.¹⁴⁷ İslami kaynaklarda özellikle ayet ve hadislerde gerçeğe aykırı söz ve fiileri ihtiva etmek, gerçeğe aykırı konuşmak olarak tanımlanmıştır.¹⁴⁸

İsfahani bu tanıma Münafikun Sûresî 63/1 âyetine vurgu yaparak örnek vermiştir. “*Şahitlik ederiz ki sen Allah’ın elçisisin.*” diyen münafıkları Allah âyetlerde yalanlamıştır. “Allah münafıkların yalancı olduğuna şahitlik eder.” âyetinden kasıt münafıkların samimiyeysiz olmalarından ve inanarak söylemediklerinden dolayı Allah onlara yalancı demiştir.¹⁴⁹ Kur’ân, yalancıları ve yalanlayanları inkârla örtüşürmüştür. Onlar ahireti, peygamberleri, kıyameti, azabı, cennet ve cehennemi, hakikati, ilahi vahyi reddetmelerinden dolayı yalancı ve gerçeği inkâr eden kişiler olarak nitelendirilmişlerdir.¹⁵⁰

Resûlullâh bu konuda şöyle buyurmuştur:

“*Senin söylediklerine inanacak bir mümin kardeşine yalan söylemen çok büyük bir hıyânettir.*”¹⁵¹

Yalan her türlü kötülüğün anasıdır. Kaynağı ise cehalet ve korkaklıktır. İnsan Allah’tan başka varlıklardan korktuğundan dolayı alçalır. Bu alçaklığın nedeni “kâlu belâ”da verdiği sözü çiğnemesidir.¹⁵²

İsfahânî bu konuya şöyle değinir: İnsanı insan yapan ve hayvandan ayıran en önemli özelliği konuşması ve güvenilir olmasıdır. Ne zaman ki yalan söyler ve insanları aldatır, işte o zaman güvenilir özelliğini kaybeder ve hayvandan daha aşağı hale gelir. Çünkü hayvan konuşmadığı ve derdini dile getiremediği ve dolayısıyla kimseyi aldatmadığı için zararsızdır; insan ise yalan ile fitratını bozduğundan ve çevresine verdiği zarardan dolayı aşağılanmış ve hâin olarak kabul edilmiştir.¹⁵³

Yalanın birtakım psikolojik nedenleri olduğunu söyleyen Ebu Bekr Râzî, kişinin ileriki dönemlerde bu nedenlerden dolayı toplumda mahcup olup

¹⁴⁷ Kindî, Ebû Yûsuf Ya’kûb b. İshâk b. es-Sabbâh, *Kindi Felsefi Risaleler*, (çev. Mahmut Kaya), Klasik Yayınları/ 2002, c. I, s. 69.

¹⁴⁸ Mustafa Çağrı, “Yalan” *DİA*, 2013 İstanbul, c. XLIII, s. 297-300.

¹⁴⁹ Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerî’a ilâ mekârimi’s-şerî’a* (nşr. Ebû’l-Yezîd el-Acemî), Kahire 1405/1985, s. 270-276.

¹⁵⁰ Mustafa Çağrı, “Yalan” md. *DİA*, İstanbul: 2013, c.XLIII, s.297-300

¹⁵¹ Ebu Davud, Edeb, 79; Ahmed, IV. S.183, İsfahânî, *ez-Zerî’a ilâ mekârimi’s-şerî’a*, s. 127.

¹⁵² İbn Hazm, *el-Ahlâk ve’s-siyer fi müdâvâti’n-nüfûs*, Beyrut 1405/1985, s. 60.

¹⁵³ İsfahânî, *ez-Zerî’a ilâ Mekârimi’s-şerî’a*, s. 271.

aşağılanacağını ifade etmektedir. Bu psikolojik nedenler kişinin riyâset (yönetme arzusu), kibir hastalığındandır. İnsan kendindeki eksikliklerden dolayı yalana başvurur. Cehalet ve bilgisizlik, nefsâni arzulardan kaynaklı kendini üstün görme, topluma ve kişilere galip olma sevdası bu nedenler arasındadır. Râzi, bu yalanların ortaya çıkmasıyla kişi aşağılanmış ve kınanmış olduğundan hak ettiği cezayı alması ona ağır gelir. Yalan söyleyen kişinin, bu hastalığı tedavi etmez ise ileride birçok yanılsa sürükleneceğini de ifade eder.¹⁵⁴

1. 2. RİYÂ VE DOLAYLI İLİŞKİLİ KAVRAMLAR

1. 2. 1. Kibir/ کبر (Büyüklük):

Lügât anlamı: کبر يكبر كبر kökünden gelen kibir; büyük olmak, çirkin ve müstehcen olup nefse ağır gelen şey anlamlarına gelir.¹⁵⁵

Kibir ahlâki bir kavram olup başkalarını küçümsemek ve kendini üstün saymak anlamındadır. Kendini üstün görenlere, müstekbir ya da mütekebbir denir.¹⁵⁶ کبر kavramı Kur'ân'da büyüklenmek, kendini büyük göstermek için zorbalık yapmak, büyüklük taslamak 7/146 anlamlarında izah edilmiştir. İnat edip hakka boyun eğmemek şeytanın Hz. Âdem'e (a.s) secde etmemek için inadına isyan ettiği şu ayetlerde izah edilmiştir: 28/39, 74/23, کبر kelimesi ise Kur'ân'da 40/56 ayette vurgulanarak kişinin Allah'a iman etmesine engel olan büyüklük duygusunun Allah'ın varlığını inkâr etmesine de sebep olduğu belirtilmiştir.¹⁵⁷ İsfahani, Kur'ân'ın farklı ayetlerinde kibir çeşitlerine vurgu yapıldığını ve kibrin, kişinin yapmadığı şeyleri yapmış göstermesi, haksızlık yaparak kendini yüceltmesi, başka varlıkları ve nesneleri ilahlaştırarak yüceltmesi, inadına kibirlenmesi, zayıfı ezmek için büyüklük taslaması, suçlarını örtmek ve zorbalık yaparak büyüklenmek anlamlarında kullanıldığını ifade eder.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Ebû Bekir er-Râzî, *et-Tıbbü'r-rûhânî* (nşr. P. Kraus, *Resâ'il felsefiyye* içinde), Kahire: 1939, s. 56-59.

¹⁵⁵ İbn Manzûr, c.V. s.3835.

¹⁵⁶ Mehmet Canpolat, *Dini Terimler Sözlüğü*, s. 379.

¹⁵⁷ Çanga, s. 422-423.

¹⁵⁸ İsfahani, s. 1252-1257.

Bu özelliklerden birini ihtiva eden bir âyeti örnek vereren Râzi'nin konuyla ilgili yorumu şöyledir:

﴿وَإِذْ يَتَحَاوُونَ فِي النَّارِ فَيَقُولُ الضُّعْفَاءُ لِلَّذِينَ اسْتَكَبَرُوا إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهَلْ أَنْتُمْ مُعْتَنُونَ عَلَيْنَا نَصِيبًا مِّنَ النَّارِ﴾

“Ateşin içinde birbirleriyle çekişirken zayıflar, büyüklik taslamış olanlara, ‘Vaktiyle biz size uymuştuk, şimdi bu ateşin hiç olmazsa bir kısmından bizi kurtarabilir misiniz?’”¹⁵⁹

Râzi, kibirli kimselerin her toplumda var olduklarını, (bu ayette firavun) ve toplumda aristokrasiyi elinde bulunduran, siyasal ve ekonomik güce hükmeden müstekbirlerin zayıf ve ezilmiş halk üzerindeki etkilerini, bu ezilmiş halkın inanç ve hürriyet açısından özgür olmadıklarını anlatır. Zayıf karakterli insanların özgür iradelerini kullanmamalarından dolayı hem dünya hem de ahiret hayatında kaybettiklerini ifade eder. Müstekbirlerle zayıfların ahirette yüzleştiklerini; zayıfların müstekbirlerden yardım istediklerini, cehennem azabını durduracak güçlerinin olmadığını, kendilerinin de birer zavallı kimseler olduklarının farkına vardıkları hatırlatılmıştır, der.¹⁶⁰

İsfahânî; Şura/13, Nur/11, Araf/75, Haşır/23, Bakara/34, Mümin/35, Casiye/37. âyetlerin kibir ve türevlerini ihtiva ettiğini ifade eder.¹⁶¹

Mustafa Çağrııcı, kibir ve türevlerinin Kur’ân’da 58 defa geçtiğini bunlardan Müm’inûn Sûresinde terim olarak, diğer surelerde isim ve fiil olarak geçtiğini söyler. Kibir kavramına yakın ve kibrin farklı türevlerinin tezâhürlerini şöyle sıralar: ûcb, fahûr, fehhâr, muhtâl, izzet, tefâhur, tuğyân, ihtiyâl, tecebbur, tahkir.¹⁶²

İstılâh anlamı: Kibir, iyi ve kötü olan her eylemde kendini üstün tutan, hal ve hareketleriyle hayranlık uyandırmaya çalışan, özellikle fikirlerinin beğenilmesi için buna özen ve çaba gösteren kişiye mütekebbir denir.¹⁶³

¹⁵⁹ Mü’min Sûresî, 40/47.

¹⁶⁰ Razi, c.XXVII, s. 74

¹⁶¹ İsfahani, 1252-1257

¹⁶² Çağrııcı, “Kibir” md. *DİA*, Ankara, 2002, c. XXV, s. 562-563.

¹⁶³ Kahdâni, 126.

Gazzâli, kişinin nefsini büyük sanmasıyla kibrin oluşmaya başladığını nakleder. Bu oluşum kişinin dünya ve âhîret hayatının güçlü yönlerini kendisinde topladığını zânnetmesiyle olur. Uhrevî özelliklerin, ilim ve ibâdetin unsurlarını kendisinde barındığına ve bunu insanlar arasında bir üstünlük vesilesi olduğuna kanaat getirmesi ile oluşur. Dünyevî özellikler ise soy sop, güç ve kuvvet birliği, malın çokluğu ve güzellik sıfatlarına sahip olması bu hastalıklı duygunun ilerlemesine neden olur. Aslında kibrin mekânı nefîste gizli olan bir ahlâk çeşididir, der. Bu bâtinî ahlâktır ne zaman kişi bu duyguyu fiiliyata döker, o zaman zahîrî kibir olur. İnsan zalim ve cahil olduğundan cüretkârdır. Kibir duygusunu önce Allah’a sonra resullerine ve diğer yaratılmışlara karşı kullanır. Bu durum kişinin nefsinde psikolojik bir hastalığa dönüşür. Hastalığın tedavisi tevazu duygusu ile dinî akidenin kuvvet kazanması ile olur.¹⁶⁴

Muhâsibî, kibir hastalığının tedavisinde kişinin kendi yaratılışını hatırlayarak zayıf, hastalıklı, ihtiyaç sahibi, aslı toprak olan bir varlıktan ibaret olduğunu düşünmesi ve nefsinî değersizleştirmesiyle gururundan ve kibrinden vaz geçer. İnsan kendi özünü unuttuğundan dolayı kibre kapılır. Allah’ı ve verilen nimetleri unutup kendini üstün bir varlık sanması ile oluşur,¹⁶⁵ demiştir.

﴿ وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ ﴾ “*Gurura kapılarak insanlara burun kıvrma, ortalıkta çalım satarak yürüme; unutma ki Allah gurura kapılıp kendini beğenen hiç kimseyi sevmez.*”¹⁶⁶

İbnî Kesir bu âyeti şöyle yorumlar: Fahûr kavramı insanlara karşı kendini öven ve üstün gören kişiyi anlatır. Muhtâl kelimesi ise kendini beğenendir.¹⁶⁷ Gerçek bir müminde kibir bulunmaz. Akı başında olan her müslüman zayıf ve aciz bir varlık olduğunun bilincinde olup kibre kapılmaz, kendini insanlardan daha vasıflı

¹⁶⁴ Gazzâli, c.III, s. 705-713.

¹⁶⁵ Muhâsibî, s. 488-489.

¹⁶⁶ Lokman Sûresî, 31/18.

¹⁶⁷ İbn. Kesir, (çev: Abdulvehhab Öztürk), Kahraman Yayınları, İstanbul: 2014. c.XVIII, s. 31.

görmez.¹⁶⁸ Nitekim Allah Resûlü (sav) bu konuda şöyle buyurmuştur: “*Kalbinde zerre kadar kibir bulunan cennete giremez.*”¹⁶⁹

Gazzâli, insanların birtakım nedenlerden ötürü kibre kapıldıklarını ve bunların ibadette büyüklük taslayıp, kendini temize çıkarıp günahlarını unutmaları ile olduğunu nakleder. Bu durum verilen nimeti inkâr etmektir. Câhiliyye Araplarının vasıflarından olan neseple övünme, mâl ve evlat çokluğu, emrinde çalışanların sayı çokluğu bu nedenler arasındandır. Soyunun üstünlüğü ile övünüp kurtuluşun çaresi olarak görmektir. Dini ve uhrevi işlerde kendini zeki ve akıllı görüp âlimlerden uzaklaşmak ve kimse ile istişarede bulunmamaktır. Sesinin ve heybetinin güzelliği ile güç ve kuvvetin yanında sağlıklı olduğu için övünüp bunların Allah’ın vergisi olduğunu unuttuğundan dolayı kibre kapılmak bu kötü hasletlerden olduğunu ifâde eder. Riyâ, kin ve hased gibi olumsuz duyguların en zararlı yönleri kibrin oluşmasına kapı aralarken kulun, günahlarını unutup bunu telafi etmekten uzaklaşmasına da neden olduğunu nakleder.¹⁷⁰

﴿لَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسِيحُ أَنْ يَكُونَ عَبْدًا لِلَّهِ وَلَا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ وَمَنْ يَسْتَنْكِفْ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيَسْتَكْبِرْ

﴿فَسَيَحْشُرُهُمُ إِلَيْهِ جَمِيعًا﴾ “*Ne Mesîh Allah’ın bir kulu olmaktan geri durur ne de yakın*

melekler. Büyüklenererek O’na kulluktan geri duranların hepsini Allah, yakında huzuruna toplayacaktır.”¹⁷¹

1.2.2. Zulüm / ظلم

Lügât anlamı: ظلم يظلم ظُلُمًا zulmetmek; hak yemek, hakkını noksan veya fazla vermek, birilerinin malına haksız yere el koymak, bir şeyi olmaması gereken şekilde yapmaktır. Bir şeyi yerinden alıp gereksiz bir yere koymaktır.¹⁷² ظلم kelimesi

¹⁶⁸ Canbulat, s. 379.

¹⁶⁹ Müslim, İman, 147-149; Karagöz, s. 379.

¹⁷⁰ Gazzâli, c.III, s.713-724.

¹⁷¹ Nîsâ, 4/172.

¹⁷² İsfahani, s. 952.

baskı kurup despotluk yapmak, "ظلمة" karanlık anlamların da gelir.¹⁷³ Ayrıca doğru yoldan çıkmak, bir şeylere mâyletmek, haddini aşmak, menetmek, yapılması yasak olan davranışlarda bulunmak demektir.¹⁷⁴ Birilerinden izin almadan mülkü üzerinde zorbalıkla tasarrufta bulunmaktır. Ayrıca orite sahiplerinin, güçlülerin güçlerini haksız yere kullanmalarıdır.¹⁷⁵

Zulüm ve türevleri Kur'ân'da, 289 defa geçmektedir.¹⁷⁶

Çağrıcı, zulüm kelimesinin bazı ayetlerde şirk ve küfür anlamında kullanıldığını, diğer âyetlerde de yoldan çıkmak, Allah'a isyan etmek ve insanın kendi kendine zulmetmesi anlamına geldiğini ifade eder. Zulüm ile eş anlamlı kelimelerin başında الجور "Cevr" kavramının geldiğini fakat bu kavramın Kur'ân'da geçmediğini, bunun yerine الطغيان tuğyan, البغي bağıy, الفسق fısk gibi kelimelerin geçtiğini ifade eder. Zulüm kavramının zıddı olan kelimelerin ise العدالة adalet, القسط kist ve الانساف insâf olduğunu söyler.¹⁷⁷

İstılâh anlamı: Kur'ân'da zulûm, olumsuz bütün fiilleri ihtiva etmek ile beraber Allah'a karşı isyan ve küfrü barındıran söz ve fiilleri de kapsar. Zulüm, ilahi iradeye ters düşen her türlü inanç ve davranış olup cahiliyye Araplarının en bilindik vasıflarından sayılır. Cahiliyye Araplarının Kur'ân'da eleştirilen bu yönleri siyasi, ictimai ve ahlâki alanda toplumun çöküşüne neden olmuştur.¹⁷⁸

İsfahânî, zulüm kavramının Kur'ân'da karanlık ve gölgelik anlamında kullanıldığını¹⁷⁹ şu âyetler ile ifade eder:

﴿وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ وَلَا الظُّلُمَاتُ وَلَا النُّورُ وَلَا الظُّلُّ وَلَا الْحَرُورُ﴾ "Görmeyenle gören,

karanlıklarla aydınlık, gölge ile sıcak bir olmaz."¹⁸⁰

¹⁷³ İbn Manzur, c. VI. c. 2783.

¹⁷⁴ Karagöz, 717.

¹⁷⁵ Çağrıcı, "Zulm" md. DİA, c. XLIV, İstanbul /2013, s. 507-509.

¹⁷⁶ Abdalbâki, 325-327.

¹⁷⁷ Çağrıcı, "Zulm" c.XLIV, s. 507-509.

¹⁷⁸ Karagöz, 717.

¹⁷⁹ İsfahani, 952.

¹⁸⁰ Fatır, 35/ 19-21.

İsfahâni, gölge kavramının olumlu ve olumsuz anlamda kullanıldığını, olumlu anlamda insanı sıcaktan koruyan serinleten, iyilik ve huzurun ve serinliğin ve imanın adı olduğunu; olumsuz anlamının da karanlık olduğunu belirtir. Karanlığı da gerçeği örten, ışığa engel olan küfür; inkâr ve kötülüğü içinde barındıran şey olarak ifâde eder.

Zulmün âyetlerde; şirk, cehalet, fâsıklık yapmak anlamında da kullanıldığını ifade eden İsfâhanî mecâzen zulüm için göz, kulak ve dil anlamlarını taşıdığını; göz, gerçeği göremeyen kör, kulak, gerçeği duyamayan sağır; gerçeği ifâde edemeyen ise dilsiz olarak adlandırılmıştır, der. Enâm/39 ayeti bu duruma örnektir. İlâveten büyük ve küçük günah, tecavüz anlamını taşıyan (haddi aşmak)¹⁸¹ manasında kullanılır.

Hiz. Âdem'in (as) ve Hiz.Havva'nın (r.a) sınırları aşarak zalimlerden oldukları şu âyetle ifâde edilmiştir:

﴿وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ﴾ “...fakat şu ağaca yaklaşmayın ki haddi aşan zalimlerden olmayasınız.”¹⁸²

Zulüm kavramının şeytanın niteliklerinden olduğu ve şeytanın Allah'a isyan ederek haddi aştığı âyetlerde zikredilmiştir. Zulüm, Kur'ân'da tamamen menfi davranışları kapsaması ile beraber, büyük ve küçük her türlü günahları, isyan ve itaatsizliği de bünyesinde barındırır. Allah'a ortak koşmak zîna etmek, içki içmek, kumar oynamak ve hırsızlık yapmak, âyetleri yalanlamak da zulümdür. Kişinin namaz ve oruç gibi ibâdetleri terk edip tevbe etmemesi de zulümdür. Hucurat 49/11, En'âm 6/82, Nisâ 4/64 âyetleri yukarıda saydığımız olumsuz davranışlara örnektir.¹⁸³

Allah'ın dünya ve ahiret hayatı içinde varlıklara ve âlemlere, toplumlara ve fertlere zulmetmediği yüce kitabımız Kur'ân'da yirmi üç âyette zikredilmiştir. Nisa, 4/40, Âl-i İmran, 3/108, 117, 182. Bu âyetlerde Allah'ın koruyucu ve kollayıcı, haksızlıkları gideren, asla zulmetmeyen bir yaratıcı olduğu anlatılır.¹⁸⁴

Kur'ân'da dünya ve âhiret hayatının dengesini bozucu davranışlarda bulunan insanın zalimlerden olduğu ifade edilmiştir. Hiz. Havva ve Hiz. Âdem'in yasaklı ağacı yemesi, İsrailoğullarının buzağıya tapması, Yahudilerin cumartesi

¹⁸¹ İsfahani, 952-953.

¹⁸² Bakara, 2/35.

¹⁸³ Karagöz, 717.

¹⁸⁴ Karagöz, 717.

yasağını çiğnemesi, Nuh Peygamberin kavminin daveti reddedip isyan etmesi, Allah'tan başka varlıklara tapan Sebe kraliçesinin nefesine zulmetmesi, Lut kavminin sapkınlıkları birer zulümdür. Bunların hepsi insanların nasıl zulmettiklerine, bu zulümlerin sonunda çeşitli âfetlere ve helâke nasıl uğradıklarına birer örnektir.¹⁸⁵

İsfahâni, üç çeşit zulüm olduğunu söyler. İlki, kul ile Allah arasındaki zulümdür. Bu, zulümlerin en büyük ve en tehlikeli olanıdır. Şirk, nifak, küfür bu gruptandır.¹⁸⁶ Şöyle ki:

﴿وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ﴾ “Lokmân oğluna öğüt verirken ona şöyle dedi: "Sevgili oğlum! Allah'a ortak koşma; çünkü O'na ortak koşmak kesinlikle çok büyük bir haksızlıktır."¹⁸⁷

Özellikle şirk manasında kullanılan zulüm kelimesi hakkında tefsircilerin bazılarının ortak yorumu şöyledir. Kulluk etmek sadece yüce yaratıcıya yönelik olmalıdır. Câhil olan insan değersiz varlıklara Allah'ın hakkı olan bu vasfı yükleyerek yoldan çıkmış ve böylece en büyük haksızlığı önce yüce yaratıcıya, daha sonra da kendi onuruna yapmıştır.¹⁸⁸

İkincisi, insanın insana olan zulmüdür.¹⁸⁹ Bu duruma şu âyet-i kerîme örnek verilebilir:

﴿إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ وَيَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ أُولَٰئِكَ هُمُ عَذَابُ الْيَمِّ﴾ “Kınama ve cezâlandırma ancak insanlara zulmeden ve yeryüzünde haksız yere saldırıda bulunanlara yöneliktir. Onlar için elem verici bir azap da vardır.”¹⁹⁰

Üçüncüsü, İnsanın kendi kendine haksızlık ve zulmetmesidir.¹⁹¹ Şu âyet bu durumu açıklar:

﴿هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ أَمْرٌ رَبِّكَ كَذَٰلِكَ فَعَلَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَمَا ظَلَمَهُمُ اللَّهُ وَلَكِنْ

﴿كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾ “O inkârcılar, ille de kendilerine meleklerin gelmesini yahut Rabbinin emrinin gerçekleşmesini mi bekliyorlar? Onlardan öncekiler de böyle

¹⁸⁵ Çağrı, “Zulm,” md. DİA, 507-509.

¹⁸⁶ İsfahani, 952-53.

¹⁸⁷ Lokman, 31/13.

¹⁸⁸ Elmalı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (Sadeleştirenler: İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yüce), Fatih / İstanbul, Zehraveyn Yayın, bty. 4/3844; Razi, c.XXV, s.146.

¹⁸⁹ İsfahani, s. 952-53.

¹⁹⁰ Şura Suresi, 42/42.

¹⁹¹ İsfahani, s. 955.

yapmıştı. Allah onlara haksızlık etmemişti, fakat onlar kendilerine haksızlık etmişlerdi.”¹⁹²

Gazzâlî'nin zulme bakış açısı biraz farklıdır. *İhya*'da adalet konusunu işlerken şirkin oluşum nedenini adaletten sapma, kişinin yolunu kaybetmesi olarak değerlendirmiştir. Bu sapkınlığın nedeni adaletin aşırılık ve eksiklikleri kabul etmeyecek bir kavram oluşudur. Adaletteki en ufak sapmalar zulme neden olur. Çünkü adaletin zıddı “cevr”dir. Fakat cevr kelimesi Kur’ân’da geçmez. Bu kelimeye en yakın kavram zulümdür. Örneğin şecaât, hikmet ve iffet konularında ifrat ve tefritten kaçılrsa da bu durum zulüm derecesine ulaşmamış olabilir. Fakat adalet öyle bir şeydir ki en ufak sapmada (ifrât-tefrît) zulme neden olur.¹⁹³

Hz. Peygamber’i (sas) zulûm konusunda yaptığı ve Müslümanlara yapmalarını öğütlediği duâlar sahih kaynaklarda zikredilir. *Müsned*’den bir örnek verirse:

“Allah’ım! Fakirlikten, kıtlıktan, zillete düşmekten, zulmetten ve zulme uğramaktan sana sığınırım.”¹⁹⁴

1.2. 3. عجب/Ücb

Lügât anlamı: عجب يعجب عجباً / (a-c-b) kökünde isim olarak gelen kelime hayret etmek, şaşırarak, acaip olmak, yadırgamak anlamlarını taşır. Bu kelime hayranlık duymak, bilmediği bir şey ile karşılaştığında şaşırarak, daha önce eşi ve benzeri görülmemiş şeyle karşılaşınca şaşırarak anlamlarını taşır.¹⁹⁵ İsfahânî yukardaki tanımını temellendirmek için şu ayetleri örnek olarak vermiştir.

﴿بَلْ عَجِبْتَ وَيَسْخَرُونَ﴾ “Doğrusu sen hayranlık duydun, onlarsa alay etmektedirler.”¹⁹⁶

﴿أَجْعَلِ الْإِلَهَ إِلهًا وَاحِدًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجَابٌ﴾ “Tanrıları tek tanrıya mı indiriyor? Bu gerçekten şaşılacak bir şey!”¹⁹⁷

¹⁹² Nahl Suresi, 16/33.

¹⁹³ Gazzali, c.III, s.54-55

¹⁹⁴ Hanbel. *Müsned*, II / 540.

¹⁹⁵ İsfahanî, s. 972-973.

¹⁹⁶ Saff Suresi, 109/12.

¹⁹⁷ Sad Suresi, 38/5.

﴿قَالُوا اتَّعَجِبِينَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ رَحِمْتُ اللَّهُ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ مَجِيدٌ﴾ “Elçiler de (İbrahim (as)

hanımına hitaben) “Allah’ın işine mi şaşıyorsun? Allah’ın rahmet ve bereketi üzerinizdedir, ey hâne halkı! Şüphesiz ki O, övülmeye lâyıktır, şanı yücedir dediler.”¹⁹⁸

عُجْبُ / u-c-b kelimesi, عجب / a-c-b kelimesinden anlam açısından farklılık gösterir. Şöyle ki: Kendini beğenmek, gurur duymak, gururlanmak, kibirlenmek,”¹⁹⁹ anlamlarına geldiği gibi böbürlenme, şımarma anlamlarını da taşır.²⁰⁰ Muhâsibî ve Gazzâlî “ûcb” kelimesinin ahlâkı ilgilendiren bir kavram olduğunu ve birtakım kötü hasletleri barındırdığını söylerler.²⁰¹

Kur’ân’da “ûcb” kelimesi terim olarak sadece Tövbe sûresinde bir âyette geçer.²⁰² Bu ayette Müslümanların çokluklarıyla nasıl böbürlenip şımarıldıkları anlatılır:

﴿لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ وَيَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنْكُمْ شَيْئًا وَضَاقَتْ عَلَيْكُمْ الْأَرْضُ بِمَا

﴿رَحِبَتْ ثَمُؤَلَيْتُمْ مُدِيرِينَ﴾ “Allah birçok yerde, bu arada Huneyn Savaşı’nda gerçekten size yardım etmiştir. O gün sayıca çokluğunuza güvenmiştiniz, fakat bunun size hiçbir yararı olmamıştı; yer geniş olmasına rağmen size dar gelmiş, nihayet geriye çekilmeye başlamıştınız.”²⁰³

İsfahânî, ûcb kelimesinin manası ile ilişkili olarak “Azz” kelimesinin iki âyette Bakara, 2/206; Sâd, 38/2 inkârcıların kendilerini beğenmelerini, kafirlerin ise kendilerini nasıl müstağni gördüklerini ifade eder.²⁰⁴ Kur’ân’da ûcba yakın anlamlı kelimeler şu âyetlerde geçmektedir: Kibir; İsrâ 17/4, Kasas 28/4 surelerinde; istiğna ise Leyl 92/8, Alak 96/7. surelerinde yer alır.²⁰⁵

İstılâh anlamı: Êcb kavramı, kişinin dünya hayatının metayı olan güç, kuvvet, beceri, saltanat, mal mülk, güzellik, ilim ve irfan gibi verilen nimetlerin asıl sahibinin

¹⁹⁸ Hud Suresi, 11/73.

¹⁹⁹ İsfahani, s. 1003-1004.

²⁰⁰ Canbulat, s. 663.

²⁰¹ Muhasibi, s. 413-414, Gazzali, c.III, s.753.

²⁰² Abdalbâki, “ucb” s. 332.

²⁰³ Tövbe Suresi, 9/25.

²⁰⁴ İsfahani, s. 1003-1004

²⁰⁵ Çağırıcı, “Êcb” 2002/ Ankara, c. XXIV, s. 562-563.

kendisi olduğunu düşünüp Allah'ın bu nimetleri verdiğini tamamen unutması olarak tanımlanmıştır.²⁰⁶

Böbürlenene, kendini üstün sayan liderler yollarını kaybetmişlerdir. Kendilerini beğenmelerinin kaynağı ise ücb olmuştur. Bu liderlerin helâk olmasının nedeni böbürlendikleri için hatalarını görememiş olmalarıdır. Böbürlenene kişi kendini kusursuz ve hatasız gördüğünden günahlarını bile görmezden gelip hatalarını unuttur. Hatta o kadar gafildir ki ilim ve ibadetiyle halka tahakküm kurar, yaptığı amelle sanki Allah'a ihsanda bulunmuş gibi davranır.²⁰⁷ Gazzali ve Muhâsibî “ücb” ve “idlâl” arasındaki farkın çok hassas olduğunu ve bunun ince bir çizgiyle birbirinden ayrıldığını ifade etmektedirler.

Ücb kelimesi idlâl'e göre daha geri plandadır. İdlâl şımarmanın en ileri derecesidir. Ücb yaptığın amelle şımararak çalım atıp cakâ satmaktır. İdlâl ise yaptığı iyilikleri başa kakmak az şey verip çok şey istemektir. Sürekli verdikleri şeylerle karşı tarafı mihnet altında bırakmaktır.²⁰⁸

﴿وَلَا تَمْنُنْ تَسْتَكْبِرُ﴾ “Yaptığın iyiliği çok görerek başa kakma.”²⁰⁹

Gazzâli yukarıdaki âyet-i kerîmeyi idlâl kavramına örnek olarak verir.²¹⁰ Ücbun cahiliye Araplarının vasıflarından olduğunu, bunu da kendi benlik yapılarını ön plana çıkarıp kusurlarını gizlemek niyeti ile yaptıklarını ifâde eder. Psikolojik bir hastalık olan ücbun tedâvisi zıddı ile mümkündür. Yani tevâzu ile. Bu ise bilgi ve eğitimle olur. Gazzâli cehâletten kaynaklanan ücbun tedavisinin mümkün olduğunu ifâde eder. Bunun çaresinin kişinin hatalarının ve kötü hasletlerinin farkına varıp onu tedavi etmek için çabalaması ile mümkün olduğunu söyler.²¹¹ Râzî ise bunun tedavisinin mümkün olmayan bir hastalık olduğunu, kaynağının benlik duygusunu oluşturan “Ene”nin kendini çok sevmek ile ilişkili olduğunu, iyi özellikleri abartıp kötü eğilimlerini görmezden gelmekle egonun şımarıldığını, bu durumda ücbun kuvvet kazanmasına, kök salmasına neden olduğunu ifâde eder.²¹²

²⁰⁶ Canbulat, s. 663.

²⁰⁷ Gazzâli, s. 754-755; Muhasibi, s.434-435.

²⁰⁸ Gazzâli, s. 754-755; Muhasibi, s. 434-436.

²⁰⁹ Müdessir Sûresi, 74/6.

²¹⁰ Gazzali, s. 755.

²¹¹ Gazzali, s. 755-756.

²¹² Ebû Bekir er-Râzî, s. 46-47.

1. 2. 4. İdlâl (şımarmak) اِدْلَال

Lügât anlamı: دَلّ، يدلّ، دلالة kelimesi idlâl kavramının kök hali olup على harfi

cerri ile kullanımı mümkündür. Birilerine rehberlik etmek, işaret etmek, yol göstermek birilerini götürmek, taşımak, birşeyleri ifade etmek, delillendirmek, açıklayıp ispat etmek, birilerini şımartmak, , birilerinin üstüne titremek, çocuğu sevip okşamak anlamlarına gelir. اِدْلَال kelimesi ise if'âl babından olup gurur, kibir ve kendini beğenmek manalarına gelir.²¹³

Istılâh anlamı: İdlâl birçok ahlâk bilginine göre ûcb ile aynı anlamlara gelen kendini beğenme, övünme, kendini üstün görme ve şımarma anlamlarına gelir ki Gazzali, idlâl ve ûcb arasındaki farkı anlatırken ûcbu, idlalin çocuğu olarak anlatmıştır. İdlâle kapılan kişinin psikolojik bir hastalığa yakalandığını ve iflâhının zor olduğunu ifâde eder. Çünkü kişi idlâl hastalığına birçok kötü hasletten sonra yakalanmıştır.²¹⁴

Riyâ, gurur, kibir ve ucb, idlâlden öncekî aşamalardır. İdlâl şımarıklığın ve şuursuzluğun en ileri derecesidir. Kulun cehâletinin şuûrsuz ve cüretkâr olmasına neden olur. Yani kulda cahil cesareti vardır. Ücbda durum farklıdır. Şöyle ki; kul yaptığı amellerle karşı tarafa üstünlük kurup yaptığı iyiliklerle böbürlenir. Allah'ın verdiği nimetlerin kendisinden kaynaklandığını zanneder ve karşılığını kimseden istemez. İdlâl ise hem iyilikte hem de güzel amellerde bulunup yaptığı bu işlerin karşılığını ister. Bunu başa kakarak, kendini yücelterek, karşı tarafa tahakküm kurmaya çalışarak yapar. Beklediği karşılık kendisinin hakkıymış gibi davranır. Örneğin şu kadar infak ettim karşılığı bu olması gerek gibi. Hatta şımarıklığında ileri giderek yaptığı ibadetlerde cenneti garantilemiş gibi davranır. Günahlarını görmezden gelir. Bu kişilerin amelleri yaptıkları şımarıklık yüzünden makbûl sayılmamıştır, demişlerdir.²¹⁵

²¹³ İbn Manzûr, s. 1440.

²¹⁴ Gazzâlî, c. III, s.754-755; Muhasibi, s. 440-442.

²¹⁵ Gazzâlî, c. III, s.754-755; Muhasibi, s. 440-442.

Muhâsibî, idlâlin böbürlenmeden farkının korku olduğunu ve kulun yaptığı ilim ve ameller ile böbürlenip Allah nezdinde büyük sevaba eriştiğini zannettiğini söyler. Kulun korkuyla karışık affedilme duygusuna sahip olması ucb kapsamına girerken idlâlde bu affedilme korkusu ortadan kalkar. Kul affedileceğinden çok emindir. Kur’ân’da onların bu tutumları şöyle anlatılmıştır:

﴿ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لَنْ نَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ وَغَرَّهُمْ فِي دِينِهِمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾ “Onların bu tutumu

‘Sayılı günler dışında bize ateş asla dokunmayacak.’ demelerinden ötürüdür. Uydurageldikleri yalanlar dinleri hakkında kendilerini yanıltmaktadır.”²¹⁶

Kul, ‘Ateş bana dokunmaz.’ demesi ile idlâlin en ileri safhâsına ulaşmıştır.²¹⁷ Katâde bu âyeti, “Sakın ha, ameline güvenme!” şeklinde yorumlamıştır.²¹⁸

1.2.4. Hırs / حرص

Lügât anlâmı: حرص kökünden gelen حرص fiili Arapçada aşırı öfke, sinirlilik hali, açgözlülük, aşırı istek, şiddetli arzu²¹⁹ anlamlarına gelip Türkçede de benzer manalara gelir.²²⁰ Ayrıca حرص kelimesi, “جشع” kelimesi ile eş anlamlı olup obur, doyumsuz, açgözlü ve sonu gelmeyen isteklere sahip, titiz ve düşkün kimse olmak anlamlarında kullanılmıştır²²¹. Şu âyet düşkün olmak, üzerine titremek anlamında gelmiştir, şöyle ki:

﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُم بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُوفٌ رَّحِيمٌ﴾ “And olsun, size

içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir, size çok düşkündür, mü’minlere karşı şefkât ve merhamet doludur.”²²²

²¹⁶ Âli İmran, 3/24.

²¹⁷ Muhasibi, s. 440.

²¹⁸ Muhasibi, s. 442

²¹⁹ İsfahani, s. 383.

²²⁰ Doğan, s. 489.

²²¹ Kom, *Mu’cem ‘ul- Vasi*, c.I-IV, s.166.

²²² Tevbe 9/128.

حريص kelimesi de hassas korumacı, meraklı, tamahkâr kişi; çok dikkatli kişi anlamlarında kullanılmıştır.²²³ İsfahânî, hırsın aşırı istek ve arzu²²⁴ anlamında da kullanıldığına dair şu âyeti örnek gösterir:

﴿وَمَا أَكْثَرُ النَّاسِ وَلَوْ حَرَصْتَ بِمُؤْمِنِينَ﴾ “*Sen ne kadar inanmalarını istesen de insanların çoğu inanmazlar.*”

İstılâh anlamı: Hırs bir ahlâk terimi olup kişinin bir emele ulaşmak için bütün benliği ile mücâdele etmesidir.²²⁵ Hırsın olumlu ve olumsuz olmak üzere iki türü vardır. Hırsın olumsuz hâlini anlatan âyetler olup bu âyetlerde insanın bütün benliğini saran istek ve tutkularının aşırılığından kaçınması gerektiği, aksi takdirde Yahudilere benzemesinin kaçınılmaz olduğu ifâde edilmiştir. Şöyle ki:

﴿وَلَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَوَةٍ وَمَنْ الَّذِينَ أَشْرَكُوا يَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرَ أَلْفَ سَنَةٍ وَمَا هُوَ بِمُخْرِجِهِ مِنَ الْعَذَابِ﴾
﴿يَعْمُرُونَ﴾ “*Yemin olsun ki onları insanların yaşamaya en düşkünleri (hırslı) olarak bulursun; müşriklerden de çok; her biri ister ki bin sene yaşasın. Oysa yaşatılması hiç kimseyi azaptan kurtaramaz. Allah onların yapmakta olduklarını eksiksiz görür.*”²²⁶

Hırs psikolojik, sosyolojik ve akîdevi problemlerden ortaya çıkar. Dünya malına karşı ihtirâs, güç dengelerini elde etme isteği ve bu istekleri bir türlü orta seviyede tutamayıp rızık korkusuna kapılma telaşı kişiyi hırslı davranmaya sevk eder. İnsan hırsı kötü yönde kullandığında başta kendisi olmak üzere hem toplumu hem de fertleri zarara uğratar. Hırsı yüzünden toplumda sosyal dengesizliğe neden olan insan ahlâkî zararlara sebep olur. Hırsan dolayı selam ve esenliğin toplumda azalıp kaybolması sosyolojik bir problemdir.

Hırsın diğer bir sebebi akîdevi zayıflıktır. Kişinin akidesindeki zayıflık birtakım maddi ve manevi doyumsuzluğa neden olur. Kulun, Allah’ın kendisini her daim gözettiğini ve yardım ettiğini unutmaması gerekir. Dünya ve âhiret rızıkının garanti edildiği âyetlerde hatırlatıldığı halde kulun bunu unutması ya da önemsememesi akîdevi bir sorundur.

²²³ İbn Manzûr, c. II. s. 862.

²²⁴ İsfahani, s. 383.

²²⁵ Canbulat, s. 254.

²²⁶ Bakara, 2/96.

Hırsın psikolojik sebebi aç kalma, yalnız kalma, dışlanma, fakirlik korkusu gibi faktörler olup bunlar insanın en zayıf yönleridir.²²⁷ Hz.Peygamber (sav) insanın açgözlülüğünü şöyle ifâde etmiştir:

*“İnsanoğlunun bir vadi dolusu altını olsa, bir vâdî daha ister. İnsanoğlunun gözünü topraktan başka bir şey doyurmaz. Ve Allah tövbe edenlerin tövbesini kabul eder.”*²²⁸

Allâh Resûlü hırsın olumlu olanını teşvik etmiştir. Özellikle iyilikte yarışma, güzel hasletleri yaygınlaştırma konusunda bir sahâbiye *“Allâh, hırsını artırsın.”*²²⁹ demiştir. Diğer bir hadiste peygamberimiz Müslümanların hırslanmaları ve gıpta etmeleri gereken şu iki hususu dile getirmiştir. Şöyle ki:

“1-Allah’ın kendisine mal verip de, hak uğrunda sarf etmeye muvaffak kıldığı kimse.

*2-Allah’ın kendisine hikmet verip, o hikmet gereğince hükmeden ve onu başkasına da öğretene kimse.”*²³⁰

Hz.Peygamberin (sav) kulun yukarda izah edilen iki hususta istekli ve özlem dolu olmasını tavsiyede bulunmasının nedeni olumlu hırsın ve gıptanın topluma maddi ve manevi yönden fayda sağlamasıdır. Hırs ve gıptanın, fertlerin ve toplumların gelişim sürecinde onlara yol gösterici ve aydınlatıcı niteliklerden olduğunu ifâde etmiştir.²³¹

İnsanın hırsını olumlu yönde kullanmasının elbette birçok faydası vardır. Fakat insanın bu konuda kendini dengelemesi çok zordur. Nitekim mezkûr hadiste insanın elindeki nimetlerle yetinmeyeceği her zaman daha fazlasını isteyeceği Peygamberimiz Hz.Muhammed (sav) tarafından zikredilmiştir.

1.2.5. Tahakküm (Galip olma sevdası) / تحکم

²²⁷ Canbulat, s.254.

²²⁸ Müslim, Zekât, 117, 1048.

²²⁹ Buhari, Ezan, 114; Ebu Davud, Salat, 100.

²³⁰ İzzeddin Belik, *Ayet ve Hadislerle İslami Hayat*, c.2.(Çev: Komisyon), s. 151, Buhari, İlim,15, Ahkâm, 3, Zekât, 5, Müslim, 268; Ahmed, 2/9, 36.

²³¹ Belik, c.II, s. 151.

Lügât anlamı: **حكم يحكم كما** sülâsi kökünden türeyen ve **تَفَعَّل** babından gelen **تَحْكَم** kelimesi bir şeyleri düzeltmek maksadıyla yasaklar koymak, düzeltmek, karar vermek; ilim, ferâset, derin anlayış; siyasî ve sosyolojik hâkimiyet kurup karar vermek ve yargılamak anlamlarına gelir. Bu harfi cerli kullanımları ile farklı anlamlar kazanır. Şöyle ki; görüş belirtmek, hakemlik etmek, cezaya çarptırmak, yönetmek, despot bir idareye sahip olmak, birilerini egemenliği altına almak, kumanda etmek, kontrol altına almak, hükmü altına almak, hükmetmek, zor kullanarak hüküm sürmek.²³²

تَحْكَم kelimesinin sülâsi kökü olan **حكم** Kur'ân'da otuz defa geçmiş, türevleriyle beraber iki misline çıkmıştır.²³³

Istılâh anlamı: Tahakkûm, insanlara baskı kurarak üstün ve galip olduğunu ispatlama çabası ve herkesi kontrol etme isteği olup riyânın olumsuz niteliklerinden biridir. Tahakkûm Muhâsibî'ye göre iki çeşittir. İlki riyâ amaçlıdır. İkincisinde riyâ amacı güdülmez. Kişi, yaptığı herhangi bir tartışmada mütevâzı olmayı hoş görmez. Aksine karşısındakine gâlip olmayı, üstün görünmeyi, saygınlık kazanmayı tahakkûm kurarak sağlamaya çalışır. Birileriyle tartıştığı zaman da mağlubiyetten dolayı mahcup olacağını, aşağılanacağını, mağdur olacağını düşünür. Bu durum bazı insanlar için böyle iken gerçekte ilmi tartışmada galibiyet ve mağlubiyet arasında fark yoktur. Onlar tartışmalarda galibiyeti değil saygınlığı önemserler. Aksine galibiyet sevdasına düşkün olan insanlar her zaman haklı çıkmayı yeğlerler. Karşı tarafın ilmi veya dini konularda hata yapmasını, yenilmesini arzularlar. Karşı tarafın haklı çıkmasını hazmedemedikleri için, onu anlama çabasına girmezler. Amaçları sadece ortalığı karıştırmaktır.²³⁴

Onların bu halini aşağıdaki âyetler gayet güzel açıklar.

﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَعْلَبُونَ﴾ *"İnkârcılar dediler ki: "Bu*

*Kur'an'a kulak vermeyin, okunurken gürültü yapın, belki bastırırsınız."*²³⁵

²³² İsfahâni, s. 421-425.

²³³ Abdulbâki, s. 163-165

²³⁴ Muhâsibî, s. 339.

²³⁵ Fussuleti, 41/26.

﴿وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ﴾ “Hâkimiyeti

aldığında ise ülkede bozgunculuk çıkarıp ürünleri ve nesilleri yok etmeye çalışır. Allah bozgunculuğu sevmez.”²³⁶

﴿تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ بَجَعَلْنَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فُسَاداً وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ﴾ “İşte

âhiret yurdu! Onu yeryüzünde haksız üstünlük kurmak ve bozgunculuk çıkarmak istemeyenler için hazırlamış bulunuyoruz. İyi son, Allah’a karşı gelmekten sakınanların olacaktır.”²³⁷

Kur’ân kâfirlerin zorba, baskı kuran, her şeye muhalefet eden, ortalığı karıştıran özelliklerine yukardaki ayetleri örnek vermiştir. Muhâsibî, devamla rîyâ ile ilişkili bu kavramın öğrenmeye de olumsuz etki ettiğini ve bunun sonucunda kişiyi kibir ve kıskançlığa götürdüğünü bir örnek vererek açıklar. Şöyle ki; kul cevabını bilmediği bir soru sorulunca rahatsız olur. Cehaleti ve yenilme duygusunu kendisine yakıştırmadığı için hemen araştırmaya koyulur. Araştırma sonucunda gerçekleri öğrenir. Haramları terk eder. Bunun Allah korkusundan ve hayâ duygusundan kaynaklandığını zannederek kendi kendini kandırır. Fakat bu davranışın altında yatan gerçek neden rîyâ duygusu, insanlara karşı galip gelme tutkusu ve gururdur.²³⁸ Allah resulü konu ile ilgili olarak şu hadisi nakleder:

“Gurur vesilesi yapmak üzere ilimle uğraşmaya, beyinsizlerle düşüp kalkmaya ve insanların gözlerini üzerinize çekmeye kalkmayınız.”²³⁹

1. 2. 6. Tefâhur (Övünme) / تفاخر

Lügât anlamı: Tefâhur kelimesi, “فخر، يفخر، فخرا” kökünden olup Kur’ân’da

فخر ve تفاخر vezinlerinde geçmekte olup haklı veya haksız yere övünmek, karşılıklı övünmek anlamlarında kullanılmıştır. Kur’ân’da الفخار kelimesi pişirilmiş ve kuru olan şey anlamında da kullanılmıştır. Ama bunun tefâhur ile mana açısından bir

²³⁶ Bakara 2/205

²³⁷ Kasas 28/83.

²³⁸ Muhâsibî, s. 140.

²³⁹ Hakim, Müstedrek, 1/86.

ilişkisi yoktur. Bu kelime Kur’ân’da türevleri ile birlikte altı farklı yerde geçmektedir.²⁴⁰ Şu ayetler tefâhurun Kur’ân’da kullanım şekillerine örnektir:

﴿إِغْلَمُوا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَهُوَ زِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ﴾ “*Bilin ki dünya hayatı, bir oyun, bir eğlence, bir gösteriş, aranızda bir övünme, mal ve evlâta bir çokluk yarışından ibarettir.*”²⁴¹

﴿خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ﴾ “*O, insanı ateşte pişirilmiş toprak kaplar gibi kurutulmuş çamurdan yarattı.*”²⁴²

Bu iki ayette tefâhurun iki kullanım şeklini sunduk.

Tefâhur kelimesinin iftihâr etmek, gururlanmak, gurur duymak, kahraman ve yiğit olmak anlamlarına da geldiğini ifade eder.²⁴³

Istılâh anlamı: Karagöz, tefâhurun Allah’ın verdiği nimetler ile övünen, bu nimetlerden dolayı kibirlenip duran, nimetlerin asıl sahibiymiş gibi kendini öven kişiler olarak tanımlar.²⁴⁴

İsfahâni, kişinin övünç duyduğu konuların başında makam, mevki, mal ve evlat çokluğu, şan ve şeref olduğunu söyler.²⁴⁵

Muhâsibî, tefâhur kavramını değerlendirirken özellikle şu konuya vurgu yapmıştır. Tefâhur / تفاخر ile mübâhat / مباحات kelimelerinin birbirine çok yakın olduğunu, hatta çoğu kez birbirleriyle karıştırıldığını, birbirinin yerine kullanıldıklarını ifâde eder. Nedeni ise bunların birçok yönden aynı anlamı taşımasıdır der. Özellikle dinî ve ilmî sahalarda gösteriş yapmak, her iki kelimenin ortak kullanımını gösterir.²⁴⁶

Muhâsibî, gurur ve tefâhur kelimelerinin de mana açısından neredeyse ayırt edilmeyecek kadar hassas ve bir birine yakın olduğunu açıklar. İki kavramın ortak yönlerinden biri de dünyevi konularda kişinin sürekli kendin övmesi ve övülme

²⁴⁰ Okuyan, s. 639.

²⁴¹ Hadid, 57/20.

²⁴² Rahman, 55/14.

²⁴³ İsfahâni, s.1123.

²⁴⁴ Karagöz, s. 168.

²⁴⁵ İsfahâni, s. 1123.

²⁴⁶ Muhasibi, s. 337.

isteğidir. Kişinin malı ve zenginliği ile övünmesi, dolayısıyla fakirleri aşağılaması bu duruma örnektir. “İnsanlara kaç tane evin, ne kadar hayvanın var, fakir misin, zengin misin, hangi makamda yöneticisin?...” gibi sorular sorup kendini övmesi, karşı tarafı aşağılaması ve neticede kendisini üstün görmesi hem tefâhura hem de gurura girer.²⁴⁷ Kur’ân’da gurur ve tefâhur sahibi insanların bu durumu şöyle anlatılır:

﴿اعْلَمُوا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَهَوٌّ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ كَمَثَلِ غَيْثٍ رَضِضْنَا وَمَا الْحَيَاةُ

نَاغِجٌ الْكُفَّارَاتُ ثُمَّ يَهِيْجُ فَتَرِيَهُ مُضْفَرًا ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًا وَفِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَمَغْفِرَةٌ مِّنَ اللَّهِ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعٌ

﴿الْعُرُورُ﴾ “Bilin ki dünya hayatı, bir oyun, bir eğlence, bir gösteriş, aranızda bir övünme,

mal ve evlâta bir çokluk yarışından ibarettir. Tıpkı bir yağmur gibi ki bitirdikleri (ekinler) çiftçileri imrendirir, sonra kurumaya yüz tutar, bir de bakarsın ki sararmıştır, ardından da çerçöp haline gelmiştir. Âhirette ise ya çetin bir azap yahut Allah’ın bağışlaması ve hoşnutluğu vardır. Dünya hayatı sadece aldatıcı bir yararlanmadan başka bir şey değildir.”²⁴⁸

Taberî, bu âyeti şöyle yorumlamıştır: Dünya hayatının bir oyun ve eğlenceden, mal ve evlat çokluğuyla övünme ve gösterişli bir süsten ibâret olduğunu ifâde ederken bu durumu bahçe sahiplerinin durumuna benzetir. Yağmurun yağmasıyla mahsuller yeşerip filizlenir. Bundan ötürü bahçe sahipleri çok sevinir. Fakat bu durum uzun sürmez. Otlar sararmaya ve kurumaya yüz tutar, sonunda da çöp haline geldikten sonra toprağa geri döner. “İnsanın gençliğini bitirdikten sonra ihtiyarlayıp ölmesi de bu durum gibidir.” der. Otların durumu, insanın bu dünyadaki yaşamına, oyalanmasına örnek mahiyettedir, der. Taberî, ahiret hayatını iki şekilde değerlendirir. Birincisi dünya hayatına kendini kaptıranların çekeceği şiddetli azabın olduğu hayat, diğeri ise Allah’ın rızasına uygun bir hayatı yaşayanların âhirette hak ettikleri, mesu tbir hayat.²⁴⁹

Nitekim Hz.Peygamber dünya hayatının ne kadar değersiz olduğunu şu sözlerle nakleder:

²⁴⁷ Muhâsibi, s. 337.

²⁴⁸ Hadîd, 57/20.

²⁴⁹ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Ayi’l-Kur’* Hisar Yayınevi: c. VIII, s.180-181.

"Cennette sizden birinizin kamçısını kapladığı kadar yer, dünyadan ve onun üzerinde bulunanlardan daha hayırlıdır." ²⁵⁰

Bu hadis dünyanın aslında zannettiğimizden daha değersiz, ahiret yurdu karşısında ne kadar önemsiz bir yere sahip olduğu gerçeğini fark ettirmesi açısından önemlidir.

Ayrıca tefâhur hastalığına yakalananların kişilik özellikleri Kur'ân'da şöyle anlatılmıştır:

﴿وَلَمَّا أَذْفَنَاهُ نَعْمَاءَ بَعْدَ ضَرَاءَ مَسْتَهُ لَيَقُولَنَّ ذَهَبَ السَّيِّئَاتُ عَنِّي إِنَّهُ لَفَرِحٌ فَخُورٌ﴾ "Eğer başına gelen bir sıkıntıdan sonra ona bir nimet tattırırsak, 'Oh! Kötü durumlar benden uzaklaşıp gitti.' der. Artık onun bütün yaptığı sevinmek ve övmektir." ²⁵¹

Zemâhşeri, (ö.538 /1144) bu âyette fâhur olan insanın kişilik yapısının anlatıldığını ifade eder. Verilen nimetlerle övünen insanın, bu nimetlerin asıl sahibiymiş gibi davrandığını söyler. Fakat mal, sağlık, güven gibi nimetlerin kaybolmasıyla münâfıklar gibi sızlanıp nankörlük eder ve ümitsizliğe kapılarak güzel günlerin geri gelmeyeceğini söz ve tavırlarıyla belli ettiğini ifade eder. Fakat güzel nimetlere tekrar kavuştuğunda sanki hiçbir şey olmamış gibi şımararak ve kendini överek hayatına devam ettiğini söyler. Bu durumdan ders çıkarmaz, tam tersi daha çok şımarıp böbürlenir, der. ²⁵²

Çağrıcı, cahiliye Araplarının fahr kavramıyla; cesaret, cömertlik, şan, şeref, zekâ, mertlik, yiğitlik, saldırganlık, birilerini öldürmekten zevk duymak ve bu hasletleri övünç konusu yapmalarıyla bilindiklerini vurgular. Ayrıca onların soy soplarını, mal ve mülklerini, mezarlardaki ölülerinin çokluğunu zikretmelerinin de tefâhur kapsamına girdiğini ifade eder. ²⁵³

Kur'ân'da Arapların çokluk yarışı şöyle anlatılır:

²⁵⁰ Buhari, K. el-Cihad, bab: 73

²⁵¹ Hûd, 11/10.

²⁵² Zemâhşeri, *El-Keşşâf'An Hakâ'iki Ğavâmit't-Tenzil ve 'Uyûni'l-EkâvîlFî Vucuhî't-Te'vîl*, çev: Muhammed Coşkun - Adil Bebek -Abdulaziz Hatip - Murat Sulun, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, c.III, c. .380.

²⁵³ Çağrıcı, "Övünme" md. *DİA*. İstanbul/2007, c. XXXIV. s.103-104.

﴿أَهْيَكُمْ التَّكَاثُرُ حَتَّىٰ زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ﴾ “Çoklukla övünme yarışı sizi kabirlere varıncaya kadar oyaladı.”²⁵⁴ (Çoklukla övünmekle o kadar ileri gittiniz ki dünyadaki çokluğunuz yetmedi, kabirlere gidip oralardaki ölülerinizi bile saydınız.)

“Kur’ân Yolu”nda, bu âyetin yorumu belli başlı tefsirler özetlenerek sunulmuştur. Malın, evladın, hizmetçilerin, yardımcılarının çokluğundan övünmenin Arap cahiliyesinin en belirgin özelliklerinden olduğu ifade edilir. Bu zihniyet yapısı dünyevi nimetlerin çokluğuyla övünüp hırslanmak, manevi değerleri göz ardı edip tamamen maddiyat üzerine kurulu bir ahlâk yapısına sahip olmak şeklinde vurgulanır. Adı geçen tefsirde müşriklerin, tamamen maddi çıkarlara yönelik bir yaşam tarzlarının olduğunu ve bu sebeple manevi ve ahlâki yaşam tarzına vakit ayırmadan ölümün onlara ansızın ve çat kapı geldiği belirtilmiştir. Neticede onların yiyip içtikleriyle ve giydiklerini eskitmekle kaldıkları, kendilerine fayda vermeyen çokluk yarışının sonuna gelmiş oldukları vurgulanır. Hatta dünyadaki malların çokluğu yetmezmiş gibi kabirlerdeki ölümlerin sayısını da övünmek için bir amaç haline getirdikleri açıklanır. Ölmüş olan atalarının gücüyle, çokluğuyla, aşiretlerinin genişliğiyle övünüp dururlarken bir şeyler elde edemedi, ölümün ansızın gelip çattığı, gereksiz oyalanma ve böbürlenmelerinin faydasız olduğunu farkına dahi varamadan vakitlerini tüketmiş oldukları ifade edilir. Yine aynı tefsirde -bir başka açıdan- itaât, ilim, ahlâk konusunda eğer örnek alınacak ve iyiliğe kapı açacaksa tefâhurun caiz olduğu belirtilmiştir.²⁵⁵

Muhâsibî, Arapların mal mülk, soy soptaki çoklukları ile övünmelerinin yanı sıra ilimleri ve anlayışları ile övündüklerini de vurgular. “Kaç hadis ezberledin, ne kadar zikir çektin, ilimde ne kadar ilerledin?” gibi soruların da çoklukla övünme belirtisi sayıldığını, bunlarında riyâ ile ilişkili davranışlardan olduğunu açıklar.²⁵⁶

Hz. Peygamber (sav) özellikle üç grubun cehennemde yanacağını dile getirir. Bunlardan ilkinin çokça Kur’ân okuyan ve okuduklarıyla amel etmeyen kârilere olduğunu belirtir. İkinci grubun ise Allah’ın çokça mal verdiği insanlar olduğunu belirtir. Onlara bu malı nerede harcadıkları sorulduğunda, Allah yolunda infâk ettiklerini söylerler. Kendilerine yalan söyledikleri ve bu malı övünmek niyeti

²⁵⁴ Tekâsûr Suresi, 102/ 1-2.

²⁵⁵ Kur’an Yolu Tefsiri, c. XXII. s. 678-679.

²⁵⁶ Muhasibi, s. 338.

ile harcadıkları yüzlerine vurulur. Üçüncü grubu şöyle tanımlar: Savaşlarda şehit ve kahraman desinler diye canlarını fedâ edenler olup bunların gerçek gâyesinin Allah yolunda şehit olmak değil, öldükten sonra insanlar tarafından övgüyle anılmak olduğunu söyler.²⁵⁷

Hz. Peygamber (sas) başka bir hadiste Allah'ın kıyâmet günü üç zümre ile konuşmayacağını; bunların ise çalım satmak için elbiselerini sürüyerek yürüyenler, yaptığı iyiliği başa kakanlar ve malını satarken yalan yere yemin edip değer biçenler olduğunu açıklamıştır.²⁵⁸

Bu hadiste Hz. Peygamber (sas) tefâhurun, insanların kişilik halini ve sosyal hayatını da etkilediğini, elbisesini sürüyerek ve çalım satarak önemsenmek isteyen insan tipini ve yaptığı ticârete hile katarak ahlâki hayata zarar verdiğini, şımarıklığın ve riyâkârlığın bu kimselerde bir davranış halini aldığını ifâde etmek istemiştir.

1.2.8. Haset (Kıskançlık, Çekememezlik) / حسد

Lügât anlamı: حسد، يحسد، حسداً kökünden türeyen haset kelimesi, bir ahlâk terimi olup birilerini kıskanmak, çekememek, bir nimeti hak eden veya nimeti kazanmaya çabalayan birine karşı o nimetin elinden gitmesini arzulamak, temennî etmek, bu nimetlerin kendisine ait olmasını istemek, bu konuda nimeti hak edenin o nimeti kaybetmesi için çabalamak, elinden gelen gayreti yapmak anlamlarına gelir.²⁵⁹

İstılâh anlamı: Hased karşı tarafın elindeki nimetin zail olmasına sevinme isteği olup kıskanılan kişinin ticari siyasi ve komşuluk ilişkilerinde zarara uğramasını temennî etmektir.²⁶⁰

Muhâsibî ve Gazzâli gibi ahlâkçılar hasedin ortaya çıkış nedeninin kişinin niyetindeki olumsuz duygular ve temenniler olduğunu ifade etmişlerdir.²⁶¹ Elmalı, hasedin insanın fitratında var olan bir duygu olduğunu ve bu duygunun kontrol altına

²⁵⁷ Canân, c. XIV, s. 316; Muhammed b. Muhammed b. Süleyman er- Rudânî, *Cem'ul- fevâid min Câmi'il-usul ve Mecma'iz-Zevâid*, (çev: Naim Erdoğan), c. IV, s. 285-286.

²⁵⁸ Müslim, Îmân, 171. Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, Libâs, 25/4087; Tirmizî, Büyû', 5/1211; Nesâî, Zekât, 69; Büyû, 5; Zînet, 103; İbn-i Mâce, Ticârât, 30; Canân, c. VII, s. 476.

²⁵⁹ İsfahânî, s. 396. Canbulat, s. 234.

²⁶⁰ Kom, *Mu'cem'ul Mustalahatul Ulumu'l Şeriyye*, c. II, s. 686.

²⁶¹ Gazzâli, c.III, s. 409. Muhasibi, s. 531.

alınmadığı zaman masum insanlara zarar verecek derecede olumsuz etkilerinin olduğunu ifade eder.²⁶²

Haset; insanların sosyolojik, psikolojik, siyasi veya iktisadi durumlarındaki değişime dayanan, mesleki ilerleme ve kariyer değişikliği sebebi ile ortaya çıkan olumsuz duygudur. Fıtraten bencillığe eğilimli olan insan, benlik duygusunu kontrol altına alamamasından dolayı haset hastalığı taşır. “*Dini Terimler Sözlüğü*”ünde bu hastalığın birtakım bunalım ve sıkıntılar ile kişiyi çıkmaza soktuğu ve bunalıma sebebiyet verdiği ifade edilir. Bu nedenle kişinin toplumda rencide olmaması ve kendine duygusal anlamda zarar vermemesi için kıskançlık duygusunun törpülenip kontrol altına alınması gerektiği vurgulanmaktadır. Bunun da hayırda yarışma, başkalarına iyilikte bulunma, israftan kaçınma ve Allah’ın verdiği nimetlerden - göze sokmadan ve kimsenin kıskanmasına sebebiyet vermeden- istifade etme ile mümkün olduğu belirtilir. Ayrıca insanların kalbini yumuşatmak için iyilikte bulunmanın kıskançlık duygusunu törpülediği vurgulanır.²⁶³ Aşağıdaki ayetler bu durumu şöyle açıklar:

﴿ اُولَٰئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا وَيَدْرَءُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ ﴾ *İşte (baskılara karşı) sabretmelerinden ötürü onlara mükâfatları iki defa verilecektir. Onlar kötülüğü iyilikle savarlar, kendilerine verdiğimiz rızıktan da Allah rızası için harcarlar.*”²⁶⁴

﴿ وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ وَمَا يُلْقِيهَا إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَمَا يُلْقِيهَا إِلَّا ذُو حَظٍّ عَظِيمٍ وَمَا يَنْزَعَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ

﴿ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴾ *İyilikle kötülük bir olmaz. Sen (kötülüğü) en güzel olan davranışla sav; o zaman bir de göreceksin ki seninle aranızda düşmanlık bulunan kimse kesinlikle sıcak bir dost oluvermiş! Bu sonuca ancak sabırlı olanlar ulaşabilir, yine buna ancak (erdemlerde) büyük pay sahibi olanlar ulaşabilir. Eğer şeytandan sana bir fitleme gelirse hemen Allah’a sığın! Allah işitendir, bilendir.*”²⁶⁵

²⁶² Elmalı Hamdi Yazır, c.VIII, s. 6402-6403.

²⁶³ Canbulat, s. 234-235.

²⁶⁴ Kasas, 28/54.

²⁶⁵ Fussilet, 34-36.

Gazzâli ve Muhâsibî, hasedin iki türünün olduğunu ve bunlardan birinin kıskançlık, ötekinin gıpta olduğunu belirtirler. Bunlardan ilkinin tedavisinin mümkün olmadığını Gazzali şöyle ifade eder:

Üç şey vardır ki kişi bunlardan kurtulamaz. Bunlar zan, bir şeyin uğursuzluğuna olan inanç ve hasettir.

Haset duygusu Gazzâ'liye göre düşmanlık, yönetim sevdası, kendini beğenmek, güzel nimetlerin elinden gideceği korkusu, cimrilik ve bencillik, kendini üstün görmek, şan serf, makam ve mevki tutkusu olarak kendisini gösterir. Tedavisi âhiret hayatını sık sık düşünmek, ölümün hatırlamak, ilimde derinleşmek ve güzel amelde yarışmak ile olur.²⁶⁶

Muhâsibî, haset duygusunu en kötü tarafını kıskançlıktan dolayı karşı tarafın elindeki nimetin zail olmasına sevinme isteği olduğunu söyler. Hasedin ikinci türü olan gıpta duygusunda başkalarının elindeki nimetin zevaline sevinme ve nimetleri çekemezlik duygusu yoktur. Bilakis yapılan amelin güzelliğinden ve iyi oluşundan dolayı bir özentî vardır.²⁶⁷ Muhâsibî bu özentî ve yarışa şu ayeti örnek olarak vermiştir:

﴿حَتَامُهُمْ مِّسْكٌ وَفِي ذَلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ﴾ “Onlara mühürlenmiş, mührü de misk olan nefis bir içki sunulur. Yarışanlar, işte bunlar için yarışsınlar.”²⁶⁸

Ayet-i kerimeden de anlaşılacağı üzere Muhâsibî de bu yarışın ilim ve hayırda yarışmak olduğunu belirtmiştir.²⁶⁹

Nesefî, konuyla ilgili olarak aşağıdaki ayetleri şöyle yorumlar:

﴿أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَى مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَآتَيْنَاهُمْ مُلْكًا

﴿عَظِيمًا﴾ “Yoksa onlar, Allah’ın lütfundan verdiği şeylerden dolayı insanlara haset mi

ediyorlar? Oysa İbrâhim soyuna da kitabı ve hikmeti verdik ve onlara büyük bir hükümranlık bahsettik.”²⁷⁰

²⁶⁶ Gazzâli, c.III, s.410, 420, 427.

²⁶⁷ Muhâsibî, s. 531-532.

²⁶⁸ Mutaaffin, 83/25-26.

²⁶⁹ Muhâsibî, s. 531-531.

²⁷⁰ Nîsâ, 4/54.

Bu âyetin yorumunda Neseî, Allah'ın peygambere ve müminlere verdiği destek ve yardımdan dolayı Müslümanların izzet ve saygınlığının artmasının neticesinde Yahudilerin de içten içe nasıl çıldırdıklarını, haset ve çekemezlüklerinin çok arttığını anlatır.²⁷¹

﴿وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ﴾ “Bir de kıskandığı vakit kıskanç kişinin şerrinden!”²⁷²

Bu âyet hakkında Said Havva, “ Kişinin hasedinin ortaya çıkması, eyleme dönüşmesi demektir. Bu da kıskanılan kişiyi zarara uğratabilir. Fakat bu duygu kişinin nefsinde gizli kaldığı zaman, kendisine zarar verir. Karşı tarafın sevincinden dolayı kişi hüzne boğulur.” demiştir. Yine aynı şekilde Felâk suresinde, yarattığı şeylerin şerrinden Allah'a sığınılması gerektiğini, izah edilen şerhlerin çok kötü olduğunu, kulun bunun bilincine varabilmesi için haset kelimesinin özellikle sûrenin sonunda vurgulandığı, hasedin şerhlerin en kötüsü olduğunu belirtmiştir. Said Havva devamla, bu hased duygusunun evrendeki kötülüğün başlamasına neden olduğunu ifade ederken İblisin kıskandığı için Hz. Âdem'e secde etmemesini; Kâbil'in, Hâbil'i hâsedinden dolayı öldürmesini örnek verir. Bu konuda çok dikkatli olunmasını tavsiye ederken inançları konusunda Müslümanların ancak riyâdan uzak samimi bir yaşantı ile bu duygudan uzaklaşabileceklerini belirtir.²⁷³

“Bir de kıskandığı vakit kıskanç kişinin şerrinden”²⁷⁴ âyetini Neseî, farklı bir şekilde yorumlamıştır. Hasedin, öfke ve kin duygusundan kaynaklandığını ve kulda menfaat kaygısından dolayı birtakım korkuların oluştuğunu, bu korkuların öfke ve kin duygusuna zemin hazırladığını belirtir. Evrenin birtakım sırlarının olduğunu, bunların içinden, insanın iç dünyası ile ilgili bilinmeyenlerin bu gruba girdiğini ifade eder. Uzaktaki kimselerle haberleşip telepâtî yaparak, karşı tarafı bu yolla anlayıp, hipnoz ve uyutma ile insanların bilinmedik bazı yönlerini yönlerini ortaya koyar. İnsanın iç dünyasında henüz keşfedilmeyen birçok yönlerinin olduğu muhakkaktır, der. Neseî; haset duygusun çok kuvvetli olduğunu bu nedenle insanın uzaktan bile

²⁷¹ Neseî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *Medariku Tenzil ve Hakaiku Tenzil*, (çev: Şerafettin Şenaslan, Ömer Faruk Haznedaroğlu), Ravza yayınları, İstanbul: 2011, c. X, s. 65.

²⁷² Felak. 113/5.

²⁷³ Said Havva, *el-Esâs fi't-Tefsir*, (çev. Abdusselam Arı,) Şamil Yayınevi, İstanbul, 1992, c.XIV, s. 730-731

²⁷⁴ Felâk, 114/ 6.

etkilenebileceğini, dolayısıyla da dua etmenin çok önemli olduğunu vurgular. Buna, Hz. Peygamberin akşamları uyumadan önce İhlâs-Felak-Nas sûrelerini okuyup ellerine üfleyerek vücûduna sürmesini örnek verir.²⁷⁵

Ebu Davud, Ebu Hureyre'den hâsed konusunda aşağıdaki hadisi naklederek örnek verir:

“Hasetten sakınınız. Çünkü ateşin odunu yediği gibi kıskançlık da iyi amelleri yer bitirir.”²⁷⁶

Haset; can, mal ve sıhhat konusunda başkalarını kıskanmaktır. Başkalarının mutluluğundan huzursuzluk hissedip acı çekmektir. Bunun nedeni cehâlet ve açgözlülüktür. Ebu Davud tercümesinde kıskançlığın genelde akraba ve akranlar arasında meydana geldiğini belirtir.

Hasedin sefil ve alçak kişilerin bir özelliği olduğu, bu kişilerin de fazilet sahibi ve yetenekli kişileri kıskandığı açıklanır. Ayrıca nefislerinden kaynaklanan bu çirkinlik yüzünden böyle insanların hep azap içinde oldukları vurgulanır. Tedavisii çok zor olan psikolojik bir hastalığa yakalandıkları belirtilir. Kendilerindeki eksiklik ve beceriksizlikten dolayı böyle kimselerin hep şikâyet ettiklerini, bununla da yetinmeyip gıybet ederek kendilerini rahatlatmaya çalıştıkları belirtilir. Böylelerinin amel defterinin sevap açısından hafif olduğu yani yaptıkları salih amellerin çoğunun karşılığını kaybettikleri dile getirilir.²⁷⁷

1.2.9. Riaset (Hâkim olma) / الرئاسة

Lügat anlamı: رأس، يرأس، رئاسة fiil olarak rehberlik etmek, idare etmek, yol göstermek; isim olarak da baş, reis, başkan, şef, zirve, lider, önder, akıl, ana bölüm anlamlarında kullanılır.²⁷⁸ İbn Manzur, riâset / رئاسة kelimesini cah / جاه teriminden yola çıkarak kalbe yerleşen şeref ve itibâr duygusuna verilen ad olarak

²⁷⁵ Neseî, c.XII, s. 610-611.

²⁷⁶ Canan, *Kutubus-Sitte Şerhi*, c. XVII. s. 620.

²⁷⁷ Ebu Davud Süleyman b. Eş'as b. Es- Sicistânî, *Sünen-i ebû Davud Tercüme ve Şerhi*, Komisyon: Necati Yeniel, Hüseyin Kayapınar, İstanbul, Şamil Yayıncılık, c. XIV, s. 119-120.

²⁷⁸ Abdalbâki, s. 215; İsfahani, s. 650; Doğan, s. 932; *Mu'cemu'l Vasi*, s. 319.

değerlendirmiştir.²⁷⁹ İsfahâni رَأْس kelimesinin lûgat kullanımının Kur’ân’da farklı âyetlerde geçtiğini ifâde etmiştir.²⁸⁰ Şöyle ki:

﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبَّ شَقِيًّا﴾ "Rabbim!" demişti, "Benim kemiklerim zayıfladı, (başımdaki) saçlarım ağardı. Rabbim! Ben sana ettiğim dualarda hiç eli boş dönmedim."²⁸¹

İsfahâni, bu âyetteki رَأْس kelimesi شَيْبًا temyizi ile saç manasına gelmiştir, demiştir.

﴿وَلَا تَحْلُقُوا رُؤُسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ﴾ "Kurban mahalline ulaşınca kadar başlarınızı tıraş etmeyin."²⁸²

İsfahâni, yukarıda örnek olarak verdiği her iki âyette geçen رَأْس kelimesinin lider ve liderlikle alakasının olmadığını ve lugât açısından saç ve baş anlamında da kullanıldığını göstermek istemiştir.

İstılâh anlamı: Riyâset, ahlâki ve tasavvufî bir terim olup toplumda liderlik statüsüne sahip olmak için güç ve saygınlık elde etmeyi hedeflemede aşırı bir tutkuya sahip olan insanların bunu elde etmek için büyük bir gayret sarfetmeleri olarak tanımlanmıştır.²⁸³ Bu mücadelede kişi hedeflediği makam ve mevki için aşırıya gittiğinden dolayı toplumun ahlâki hayatına zarar verir.²⁸⁴

Zahitlere ve sûfilere göre rîyâset sevgisi baş olma, toplumu yönetme ihtirası ve tutkusu, toplumda yücelme ve ululuk isteği, zirvede olma gibi tutkuların sonucunda ortaya çıkar. Zâhitler bu nedenlerden dolayıdır ki “ Hiçbir zaman baş olmayın, kuyruk olun. Baş gider, kuyruk kalır.” demekle riyâsetin tehlikelerine dikkat çekerler.

Âlimler ve ârifler her açıdan kendilerini kontrol etme yeteneğine sahiptirler. Fakat baş olma tutkusuna esir olma ihtimalleri vardır. Bu, onların hissettikleri en kötü duygudur. Baş olma tutkusu, meşhur olmak isteği ile ilişkilidir, demişlerdir.²⁸⁵

²⁷⁹ İbni Manzur, c. I. s. 760.

²⁸⁰ İsfahani, 652.

²⁸¹ Meryem, 19/4.

²⁸² Bakara, 2/196.

²⁸³ Gazzali, c. III. s. 278-279.

²⁸⁴ Çağrııcı “Cah” md. DİA. İstanbul /1993. c.VII. s. 14-15.

²⁸⁵ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul/2012, s. 172.

İbn-i Haldun câh / جاه teriminin riyâset / رئاسة ile iç içe olduğunu ve ortak manalar taşıdığını, bu sebeple bazı insanların sahip olduğu güç ve kuvvetten dolayı diğer insanları yönetme arzusunun hâsıl olduğunu ifâde eder. Nitekim bu baş olma arzusu insanları felakete sürüklerse de genel itibarı ile bakıldığında riyâset kavramı, ilahi kanundan (sünnetullâh) kaynaklanır. Çünkü insan neslinin idâmesi için sosyal farklılıkların olması gayet tabiidir. Bu nedenle toplumların ıslahı için birtakım baskı ve zorlamaların olmasını ve toplumların selahiyeti için yönlendirilmeye ihtiyaç olduğunu belirten İbn-i Haldun bu ihtiyacı ancak toplumda yönetici konumunda olan reislerin yapabileceğini, çünkü yöneticiliğin de bir kabiliyet meselesi olduğunu belirtir. Kabiliyeti üst düzeyde olan yöneticilerin toplumları faydalı işlere yönlendirebileceğini ve zararlı işlerden uzaklaştırabileceğini söyler. Makam ve mevkiyi insanların yararına kullanan yöneticilerin en cömert ve en şerefli kimseler kategorisine dâhil olacağını söyler.²⁸⁶

Sosyal farklılıkların varlığına dair şu ayeti örnek verir:

﴿أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ

﴿أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ

paylaştırmak onlara mı düşmüş? Dünya hayatında onların geçimliklerini biz paylaştırdık. Bir kısmı diğerini istihdam etsin diye kimini kiminden derecelerle üstün kıldık. Rabbinin rahmeti onların biriktirdiklerinden daha hayırlıdır."²⁸⁷

Tarih boyunca sosyal farklılıklar olmuş, bir kısım insanlar bazılarını kategorize etmek için aşağılamış ve küçük düşürmüştür. Sahip oldukları liderlik gücü ve makamı üstünlük olarak saymışlardır. Bu nedenle âyet-i kerime toplumların istihdamı ve insanların rahatı için birtakım yöneticilere ihtiyaç duyulduğunu ifâde etmek istemiştir. Hiçbir insanın birbirinden üstün olmadığını, üstünlüğün ancak takvâda olduğunu başka bir âyette dile getirmiştir.

Kur'ân Yolu tefsirinde bu âyetin yorumu şöyle yapılmıştır: Araplarda güç ve üstünlük, soy sop, liderlik, mal ve mülkün çokluğu, asâlet ve büyük bir aşirete

²⁸⁶ İbni Haldun, *Mukaddime*, (çev: Süleyman Uludağ), s. 193,338-341,346, 350, 358, 363, 365, 366, 368, 684, 685.

²⁸⁷ Zûhruf, 43/32.

sahip olmanın riâset ile ilişkili olduğunu ifâde etmişlerdir. Mekke müşrikleri için üstünlük dünyevi şeylerle ölçüldüğünden Hz. Muhammed (sav) peygamber olduğunda Mekkelilerin itiraz noktalarının Mekke'nin ya da Ta'ifin ileri gelenlerinin peygamber olması gerektiği inancının hâkim olduğu belirtilmiştir. Peygamberliğin onlar için öneminin büyük olmasına rağmen onların dünyalık gücü tercih ettikleri vurgulanmıştır. Allah'ın herkese dünyalık gücü verebileceğini fakat peygamberlik gibi özel vasıfları bünyesinde taşımanın herkese nasip olamayacağını bunu ancak gerçek anlamda farklı üstünlüklere sahip insanların hak edebileceğini, dolayısıyla Hz. Muhammed'in (sav) onların hepsinden üstün olduğunu vurgulanmıştır.²⁸⁸

Muhâsibî, baş olmayı (sevdası) insanlara karşı büyükleme, onları kendi hizmetinde kullanma isteğine yönelik şiddetli bir arzu hissetme ve bunun gerçekleşmesi için ciddi bir çaba içine girme şeklinde açıklar. İlimde ve irfânda ilerledikçe insanın saygınlığının artacağını belirtir. Fakat riâset duygusuna kapılan insanın bu ilmi ve irfânı sadece kendisine hasretmiş olacağını ve bu konuda kendisinden daha üstün niteliklere sahip insanlar olsa bile onlara bu hakkı vermeyeceğini vurgular. Onları aşağı görüp kendi kusurlarını görmeyeceğini, nasihat dahi dinlemeyip uyarılara burun kıvracağını söyler. Riyâset sahibi kişilerin, iktidarlarını kaybetmemek için her türlü rezaleti göze alabileceğini vurgular.²⁸⁹

Riâset konusunu câh başlığı altında inceleyen Gazzâli, bu konuyu psikolojik sosyolojik ve ahlâki açıdan değerlendiren ilk kişi olup bundan sonraki ahlâkçılar onun yolundan gitmiş ve farklı bir bakış açısı yakalayamamışlardır. Gazzâli, baş olma tutkusunun olumlu ve olumsuz olmak üzere iki faktörü olduğunu söyler. Konuyu sosyolojik açıdan değerlendiren Gazzâli, makam ve mevki arzusunun bencil insana çok güçlü bir haz verdiğini hatta bu hazzın kişiyi idare ettiği sosyal hayatı kaosa çevirebilecek kadar ileri götürebildiğini belirtir.²⁹⁰

Gazzâli'nin anlattıklarından şu neticeyi çıkarmak mümkündür: İnsan güçlü olmak için, yönetmek arzusunda aşırıya giderek her şeyi kontrol altına alarak geleceğini garantiye almak ister. İnsanın fitratında bulunan hükmetme arzusu ilahi kanundan kaynaklanan bir fitrattır ve buda Allah'ın subuti sıfatından neşet eder. Yani

²⁸⁸ *Kur'an Yolu Tefsiri* c.VI, s. 773-774

²⁸⁹ Muhâsibî, s. 336.

²⁹⁰ Gazzâli, s. 584-605.

dünya ve ahiret nimetlerinden faydalanabilmesi için bu duyguya ihtiyacı vardır. Önemli olan onun bu ihtiyaçları karşılarken aşırıya gitmemesidir. Ancak dünyalık ihtiyaçları karşılarken mal sevgisine yakalanan kişi bu konuda ölçüyü kaçırabilir.

Bu konuyu psikolojik açıdan da değerlendiren Gazzâli, kişinin maddi güce sahip oldukça birtakım köleler edinmek isteyeceğini, hükmedip yönettiği bu insan kitlelerini maddi bir güçle elde tutabileğini belirtir. Asıl tehlikeli olan şeyin baş olma gayesi uğrunda dini, araç olarak kullanmak olduğunu, insanlara dindar görünerek ya da halkın kalbini birtakım muameleler ile kazanarak kendisine saygı ve hayranlık duyulmasını sağlamasını amaçlamak olduğunu söyler. Baş olma sevdasına yakalanan insanın tedavisinin, kalbine yerleşen riyâ ve diğer kötü hasletlerden kalbini korumasıyla, inançlarındaki samimiyeti kaybetmemesiyle mümkün olduğunu söyler.²⁹¹

Riyâset duygusundan kurtulmanın yollarını Müsned el- Kahtâni şöyle sıralar: İnsanın makam ve mevki, yöneticilik, başkanlık, şöhret gibi duygulardan kalbini arındırıp nifak duygusundan uzaklaşabilmesi için, bakalarının kendisini kıskanmasına sebep olacak tavırlardan uzak durması ve dünya makamının geçici olduğunun bilincine varması gerekmektedir.²⁹² “*Malım bana hiç fayda vermedi, saltanatım da benden yok olup gitti.*”²⁹³ âyetini hiç unutmamalı, fakirlerle vakit geçirmeli, İslam dinine hizmet etmeli, kendi itibârının ve saygısının maldan daha önemli olduğunu, müslümanların dahi gizli şehvet sayılan riyâset duygusuna kapıldıklarını ve bu duygudan uzak durmalarını ifâde eder. Konuyla ilgili olarak şu hadisi örnek vermiştir: “*Sıddıkların dahi aklından en son çıkan şey riyaset(liderlik) sevgisidir.*” Riyâset duygusundan kaçınmanın diğer yollarını da açıklayan Kahtâni, bunların, tok gözlü olmak, övülmeğe kaçınmak, sık sık nefis muhasebesi yapmak diye sıralar. Bunların riyâset hastalığına yakalananları tedavi etmede önemli yöntemler olduğunu belirtir.²⁹⁴

1. 3. RİYÂ VE ZİT ANLAMLI KAVRAMLAR

²⁹¹ Gazzâli, s. 584-605; Çağrı, “Câh” md. *DİA*. İstanbul:1993, c.VII, s. 14-15.

²⁹² Kahtâni, s. 13-117.

²⁹³ Hakka, 78/28-29.

²⁹⁴ Kahtâni, s. 13-117.

1.3.1. İhlâs

Lügât Anlamı: Halesa sözlük olarak çeşitli anlamlar taşır. Şöyle ki: خلص

() خلوصا saf, arı, katışıksız, hâlis olmak.²⁹⁵

Halesa aldığı harfî cerlerle şu anlamları kazanır: (ل : b-e) ait olmak, (ل -b-nin) olmak, (الى...e) varmak, ulaşmak, gelmek;

(خلاص) (من den) ayrı, serbest, bağımsız olmak, (من den) kurtulmak, canını kurtarmak, fide ile bedelini verip kurtulmak; (bşi) arıtmak, safileştirmek, katışıksız hale getirmek; (durumu) aydınlatmak, açıklamak, izah etmek; (b-i من den) kurtarmak, (b-i من den) muaf tutmak; (b-nin) canını fide ile kurtarmak²⁹⁶

خلص hakkını almak\ kurtarmak; (b-e karşı) doğru / dürüst davranmak ; (b-ile) ödeşmek, (b-den) intikam almak, اخلص (ل b-e) vakfedilmiş, adanmış olmak; b-i gerçekten sevmek; اخلص لله دينه Allah'a (cc) ihlâsla bağlanmak; (من' den) (من) bağımsız/ serbest olmak, kurtulmak, kaçabilmek.

تحلص birbirine dürüst / doğrulukla davranmak, hesaplaşmak, intikamını almak (bşi من den) zorla çıkarmak, almak; (bşi من den) almak, seçmek, iktibas etmek; (bşi من den) derlemek, özet olarak toplamak; (bşi من den) türetmek, kaynaklandırmak; (bşi) keşfetmek, bulup çıkarmak; (bşi) seçmek; (b-i, bşi لنفسه kendine) istemek, sahiplenmek²⁹⁷

den faydalanmak , ستخل فائدتها من... almak\ ders çıkarmak استخلص دروسا kazanç sağlamak²⁹⁸ b-den söz almak اخلص بـden استخلصه منه وعده²⁹⁹ halis,doğru, dürüst, sadık, sadık taraftar.

²⁹⁵ İbn Manuzur, c. II. s. 1255.

²⁹⁶ İsfahâni, s. 503.

²⁹⁷ İbn Manzur, c. II. s. 1255.

²⁹⁸ İsfahani, s. 503.

²⁹⁹ İbn Manuzur, c. II. s. 1255.

Kur’ân-ı Kerîm’de ihlâs ve türevleriyle ilgili otuz âyet bulunmaktadır. İhlâs bazı surelerde defalarca tekrar edilirken bazı surelerde birer defa zikredilmiştir. İhlâs sahibi olanların ancak kurtuluşa ereceği ve ihlâslı olmanın önemi defalarca zikredilmiştir.³⁰⁰

İstılâh Anlamı: İhlâs samimiyet, içtenlik, kalpten gelen duygu ve herhangi bir çıkar gözetmeksizin duyulan sevgi, bağlılık, doğruluk, gösteriş olmadan temiz, saf ve riyasız olmaktır. Ayrıca ihlâs, yaşam tarzında ve davranışlarında sadece Allah’ın rızasını gözeterek iki yüzlülük, nifâk ve riyâdan uzak olmaktır. İnsanın içinin dışının bir olmasıdır.³⁰¹ Aşağıdaki âyet ve hadis bu manaya ışık tutmaktadır:

Allah (cc) Kur’ân-ı Kerim’de şöyle buyuruyor: “(Şeytan şöyle dedi): ‘Rabbim! Beni (azgınlığıma karşılık) dosdoğru yoldan çıkardığın için ant olsun ki yeryüzünde fenalıkları onlara güzel göstereceğim; ihlâslı kulların hariç onların hepsini saptıracağım.’”³⁰²

Hz. Muhammed (as) konu ile alakalı şöyle buyurdular: “Allah sizin sûret, şekil ve dış görünüşünüze değil; kalplerinize (kalbi temayüllerinize) bakar.”³⁰³

İhlâs “ Kulun bütün davranışlarında ve sözlerinde sadece Allah’ın rızasını gözetmesi anlamına da gelir.”³⁰⁴

İhlâs “İbâdet ve iyilikleri riyâdan ve çıkar kaygılarından arındırıp sadece Allah için yapmak.” demektir. İslâmî kaynaklarda ihlâs daha geniş olarak şirk ve riyadan, bâtil inançlardan, kötü duygulardan, çıkar hesaplarından ve genel mânada gösteriş arzusundan kalbi temizlemeyi, hertürlü hayırlı faaliyete iyi niyetle yönelmeyi ve her durumda yalnızca Allah’ın rızasını gözetmeyi ifade eder.³⁰⁵

³⁰⁰ Abdulbâki, s.238-239; Meryem 19/ 51; Yunus,10 / 22.

³⁰¹ Mehmet Sürmeli, Arif Alkan, Bilal Deliser, Ömer Akyürek, Ayhan Baştürk, Ali Çınar, *Dini Terimler Sözlüğü*, MEB Yayınları: Ankara, bsy. Yok, s.168

³⁰² Hicr, 15/39-40.

³⁰³ Müslim, *Birr*, 33; Nevevi, *Riyâzu’s Salihîn, Muhtasar*, (çev: Ali Budak, Ömer Çetinkaya), 2012, s. 13.

³⁰⁴ Canbulat, s.168.

³⁰⁵ Süleyman Ateş, “ İhlâs” md. *DİA*, İstanbul/ 2000,c. XXI, s.1-4.

İhlâs, kulun büyük bir bağlılıkla Rabbine yönelip ona sınıksız olarak bu bağlılığı bir din haline getirmesidir. Allah ile kurulan bu sıcak samimiyet kulun kaygılarını, korkularını giderir. Şefaathçisine samimiyetle yöneldiğinden dünya ve ahireti Rabbinden umut etmesiyle kul, ihlâslı olur. Ancak kişi, yüzünü rabbinden başkasına yöneltirse bütün saflığını kaybeder, riyaya bulaşır. Bu ise ihlâsa aykırı bir durum oluşturur.³⁰⁶

İhlâsın zıddı olan riyâ, kulun Allah’a itaat ederken başkalarına yaranmak istemesidir. Başka bir ifadeyle riyâ itaat ederken Allah’tan başkasına gönül vermektir. Allah’a itaat etmiş görünürken aslında Allah’ın kullarının arzularını, beğenilerini kendinde toplamaya çalışmaktır.”³⁰⁷

Gazzâlî ihlâsın bir eylemin Allah katında doğru olarak kabul edilmesi için, o eylemin doğal, saf ve fitrata uygun olmasının kabul şartı olduğunu söyler.³⁰⁸

Fuday b. İyad “*O (öyle yüce Allah) ki, hanginizin daha güzel davranacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratmıştır. O,mutlak galiptir, çok bağışlayandır.*”³⁰⁹ âyetiyle ihlâsı kastederek şöyle demiştir:

— En halis ve en doğru olanıdır.

Kendisine sorulduğunda;

“Ey Ali’nin babası en doğru ihlâstan neyi kastettin?” şöyle cevap verir:

— Eğer amel halis olur da doğru olmazsa kabul olmaz, makbul değildir.

eğer doğru olurda hâlis olmazsa yine hâlis ve doğru oluncaya kadar makbul olmaz. Halis, yalnızca Allah için olan ve yapılan demektir. Doğru olan ise sünnete uygun olarak yapılandır.³¹⁰

Müslümanlar için tavsiye niteliği taşıyan bu hadis-i şerif aynı zamanda birçok faydayı da barındırır. İslam âlimleri gösteriş ve riyadan korkmuş, bu hususu deccalın fitnesinden daha kötü olarak değerlendirmişlerdir. Gösteriş ve samimiyetsizliği çok tehlikeli bulup şirke düşmek konusunda endişeye

³⁰⁶ Abdurrahman..b. Hasan, *Tevhid*,(çev:Harun Ünal), 1996, s.180.

³⁰⁷ Şahin Filiz, *Nefis Muhasebesi*, s. 294-295.

³⁰⁸ Gazzâlî, c. IV, s. 649-658.

³⁰⁹ Mülk Sûresi: 67/2.

³¹⁰ Abdurrahman b. Hasan, s.180.

kapılmışlardır. Müslümanlar, derin ilme sahip İslam bilginlerini örnek almalıdırlar. Şirkin her çeşidinden uzak durup bu hususta hassasiyet göstermelidirler.³¹¹

Gazzâli, ihlâsı aşağıdaki âyete binaen saf, katıksız ve duru olarak tanımlar. Âyet-i Kerime de şöyle zikredilmiştir:

*“Size onların karnındaki işkembe pisliği ile kan arasından halis bir süt içiriyoruz ki içenlerin boğazlarından âfiyetle geçer.”*³¹²

İnsanın ilk yaratılışı da bu halis süte benzer. Zamanla şirk ve riyâyâ bulaşarak bu duruluğunu yitirir. En büyük tehlike olan şirke bulaşarak Allah’ın ulûhiyet ve rubûbiyet sıfatına ortak olmaya çalışır. Bunu bazen bilinçli bazen de bilinçsiz yapar. Bu, şirkin kısımlarına göre farklılık arz eder.³¹³ Açığıyla ya da gizlisiyle şirk ihlâsın zıddıdır. En büyük tehlikesi ise kastedilen niyete göre küfre düşme ihtimalinin olmasıdır.³¹⁴ İhlâsın merkezi kalptir. Niyet de kalbin teşvik edicisidir. Kastedilen niyette yapılan ibâdetin ihlâs derecesi önemlidir. Allah’a manen bağlılık niyeti taşıyan sadaka tamamen ihlâs kaynaklıdır. Niyette bozukluk yoktur. Niyetin bozuk olması kişinin yoldan sapmasına nedendir. Her kim haktan sapar ve riyâyâ rehber edinirse helâke uğramaya mahkûmdur.³¹⁵

Gazzali Kur’ân âyetlerinden ilham alarak şöyle bir açıklama yapmıştır:

*“Riyâkâr bir kimse, kıyamet gününde, dört isimle çağrılır: Ey mürâi! Ey kandırıcı! Ey müşrik! Ey kâfir!”*³¹⁶

Gazzâli, izâhlarına şöyle devam eder: Riyâkâr kişi ibadetlerinde ve fiillerinde hep bir menfaât ve öne çıkma sevdası taşıdığı için ihlâsla yapmaya çalıştığı ibadetlerine dahi vesvese karışır. Örneğin cemaatle namaz kılarken önde olmanın insanlar nazarında saygınlık derecesi artırdığını düşünmek veya cemaatle namaz kılarken daha dikkatli olduğu halde ferdi olarak kıldığı namazda daha özensiz olmak gibi. Yemek sorumluluğundan kurtulmak için oruç tutmak, makam ve mevki sevdasından dolayı ilimle uğraşmak riyâkârlıktır. İbadetlere fesat karıştırmak ve ihlâstan uzaklaşmaktır.³¹⁷

³¹¹ Abdurrahman b. Hasan, s.180.

³¹² Nahl Sûresi, 16/6

³¹³ Gazzâli, s. 649-658.

³¹⁴ Gazzâli, s. 649-658.

³¹⁵ Gazzâli, s. 649-658.

³¹⁶ Gazzâli, s. 649-658.

³¹⁷ Gazzâli, s. 649-658.

Gazzâli, Kur'ân-ı Kerîm'de ihlâsın iman edenler için dünya ve ahiret hayatının kurtuluş anahtarı olarak ifade edildiğini söyler. İhlâsın Müslümanlar için ne kadar önemli olduğunu Gazzâli, şu âyetlerle ifade eder.³¹⁸

*“Halbu ki onlar, ancak Allah’a onun dininde ihlâs sahibi olarak diğer bâtil dinlerden İslam’a yönelerek ibadet etsinler, diye emrolunmuşlardır.”*³¹⁹ *“Dikkat ediniz! Hâlis din ancak Allah’ındır.”*³²⁰ *“Ancak yaptıklarından tevbe edip hallerini düzelterler ve Allah’a sarılıp dinlerini Allah için hâlis kılanlar müstesna...”*³²¹ *“Onun için her kim rabbine kavuşmayı arzu ederse salih bir amel işlesin ve Rabbine yaptığı ibadette kimseyi ortak etmesin.”*³²²

1.3.2. Tevhîd/ توحيد

Lügât Anlâmı: Vehade kelimesi şu kalıplarda وحد يوحدا kullanılmış olup, “ tek/ yalnız/eşsiz/ bir tane olmak” anlamlarına gelir.³²³ (Vahhâde) Allah’ın bir olduğunu ifade etmek, tevhid inancında olmak, anlamlarına gelir.³²⁴ Tevhid kelimesi sözlükte birlemek anlamında nakledilmiştir.³²⁵ Tevhid kelimesi “وحد” fiilinden türemiş, “Vâhid” kelimesinin de “وحد” ile aynı kökten gelir. Tevhid kelimesini taşıdığı anlam açısından da kendi cinsinde eşsiz olan, bir benzeri olmayan ve bölünmeyi, ayrılmayı kabul etmeyen şey olarak tanımladığını nakleder.³²⁶

“Vâhid kelimesi sayıların başlangıcı olan ve ikinin yarısı olan “bir”dir. “Vâhid” kelimesinin birden çok ortak manaları da bulunmaktadır.³²⁷ Vâhid kelimesinin cinsinde ya da çeşidinde tek olan, eşi benzeri bulunmayan, parçacıklara

³¹⁸ Gazzali, s. 649-658.

³¹⁹ Beyyine Sûresi: 98/5.

³²⁰ Zummer: 39/3.

³²¹ Nîsa: 4/146.

³²² Kehf: 18/ 110.

³²³ İsfahani, s.1542.

³²⁴ İsfahani, s.1542.

³²⁵ İbrahim b. Muhammed el-Bâcûri, Şerh-u Cevhereti't-Tevhîd, Daru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 1995./10; Taha Çakır, *Bakara Suresi'nde Tevhid*, (Yüksek Lisans Tezi), Gümüşhane Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gümüşhane Ağustos-2019, s.6.

³²⁶ Rağıb el-İsfahâni, el-Müfredât, Dâru'l-Kâlem, Dimaşk 2014, s. 857; Çakır, s.6.

³²⁷ İbn Hacer el-Heysemi, Menâkıb-ı İmam-ı Âzam ve Fıkh-ı Ekber Şerhi, Çev: Ahmet Karadut, Ankara, 1982, s. 258, Çakır, s. 6.

ayrılmayan şey olup sıra sayıların başı olarak tanımlanır.³²⁸

Kur’ân-ı Kerîm’de birçok yerde tevhid konusuna değinilmiş, yüce yaratıcının varlığı defalarca birlenmiştir. Kur’ân’ın ana gayesi insanları şirke bulaşmaktan kurtaracak tek hüküm sahibi, insanların terbiye edicisi ve tek ilahı olan Allah’a boyun eğerek tevhidi hayatımıza aktarmaktır.

Bu nedenle vahhade kelimesi, türevleriyle birlikte Kur’ân-ı Kerim’de farklı surelerde toplam 68 defa geçmektedir.³²⁹ Bunların her biri tevhidin önemine vurgu yapar.

İstılâh Anlamı: Tevhid Allah’ı akıllarda tasavvur, zihinlerde oluşan bütün hayallerden hertürlü şeyden soyutlamak ve münezzeh etmektir.³³⁰

“Tevhid ilmi kesin delillerle elde edilen ve dini inancı ispat eden ilme denir”.³³¹ İbni Manzur’un (ö.711/1311) Lisânu’l-Arap adlı eserinde tevhid ilmini şu şekilde açıkladığını ifade eder: “Tevhîd, ortağı olmayan ve varlığında tek olan Allah’a imandır.”³³²

“İslam inanç ve esaslarını nakli ve akli delillerle ıspatlamaya çalışan ilimdir.”³³³ Çakır bu tanımlamayı da tevhid ilmi bağlamında Zindani’den nakleder. Allah (cc), var oluşun yegâne gayesinin sadece kulluk olduğunu bildiriyor. Bütün peygamberlerin nübüvvet sebebinin tevhid üzerine inşa edildiğini, getirdikleri esasların hep bu yönde olduğunu şu âyetlerle ifade eder:

*“Ben cinleri ve insanları, yalnız bana ibadet etsinler diye yarattım.”*³³⁴

Ahmet b. Hacer, “Tevhid” adlı eserinde tevhidi Allah’ın varlığına ve birliğine iman etmekle beraber, eşsiz ve benzersiz olduğunu tasdik etmek, ibadet ve itaâti O’na hasredip tahsis etmek, zatında, sıfatlarında ve fiillerinde O’nun

³²⁸ Muhammed Cemaleddin el-Kâsimi (h. 1332), Delâilu’t-Tevhîd (Thk. Halid b. Abdurrahman), 1. Baskı, Daru’nNefâis, Beyrut-Lubnan 1991, s. 46-47.

³²⁹ Abdalbaki, s.744-745

³³⁰ Tarifât, s. 67.

³³¹ İbrahim bin Muhammed el-Bâcûri, Şerh-u Cevhereti’t-Tevhîd, Daru’l-kutubi’l-ilmiyye, Beyrut 1995. s.10.

³³² İbn-i Manzur, Lisânu’l- arab, Darusadr, Beyrut 2000, XV, s. 166.

³³³ Abdülmecid Aziz ez-Zindânî, Kitâbü’t-Tevhîd, Nida Yayınları, Çev: Abdulhâdi Timurtaş, İstanbul 2009, s. 25.

³³⁴ Zâriyat, 51/56.

yüceliğine inanıp O’nu birlemek olduğunu ifade eder.³³⁵

Ahmet b. Hacer tevhidi, Ulûhiyet, Rububiyet, Sıfat ve İsim tevhîdî olmak üzere üçe ayırır. Müşriklerin Allah’ın rububiyetini kabul ettiklerini asıl sorunun ulûhiyette yani Allah’ı birlemek konusunda olduğunu Kur’ân-ı Kerim’den âyetler göstererek delillendirmeye çalışır. Allah (cc) cahil Araplara şöyle sesleniyor:

*“Yoksa kendileri hiçbir şey olmadan (yani bir yaratıcı olmadan, yahut boşuna) mı yaratıldılar? Yoksa yaratanlar kendileri midir?”*³³⁶

Hem Mekke müşrikleri hem de günümüz müşrikleri - çok azı hariç - genelde Allah’ın rubûbiyet sıfatını kabul ediyorlar.³³⁷ Allah (cc) şöyle buyuruyor:

*“And olsun ki onlara ‘Gökleri ve yeri kim yarattı?’ diye sorarsan mutlaka ‘Allah’ derler. ‘Hamd Allah’a layıktır’ de. Hayır! Onların çoğu bilmiyorlar.”*³³⁸ *“De ki: ‘Göklerde ve yerden size rızık veren kimdir? Veya işitmenizi ve görmenizi sağlayan kimdir? Ölüden diriye çıkaran ve işleri düzenleyen kimdir?’ Elbette ‘Allah’ diyeceklerdir. De ki: ‘O halde O’ndan sakınmâz mısınız?’ İşte gerçek Rabbiniz Allah budur. Haktan sonra sapıklıktan başka ne var, nasıl oluyor da çevriliyorsunuz?”*³³⁹

Konuyla ilgili âyetlerden müşriklerin Rubûbiyet tevhidini kabul ettikleri anlaşılıyor. Ancak müşrikler Rubûbiyet tevhidini kabul etmeleriyle Müslüman sayılmamıştır. Çünkü onlar Allah’a ibâdetde şirk koşmuşlardır. Sevgide, zararda, korkuda, faydada başkalarından medet bekleyip ibadette ve kullukta başkasına tazîimde bulunması kişiyi uluhîyet konusunda şirke düşürür. Müslümanlar ulûhiyyette tevhidi sağlamadığı müddetçe âhirette şiddetli azaptan kurtulamaz.³⁴⁰

Tevhidin esası Müslüman’ın Allah’ın varlık ve birliğine şahitlik etmesidir. Sonra O’na kulluk etme hususunda hiçbir şeyi ortak koşmamak gerektiğinin bilincinde olup bu hususta kararlı olmasıdır.³⁴¹

İnsanlardan bazıları güneşe, aya, yıldızlara taparak Allah’a şirk koşarlar. Bunlar İslam’a bağlı olduklarını iddia ederler. Çoğu büyüye, sihire, muskaya, falcılığa gereğinden fazla anlam yüklerler. Medyumluk ve şeytanın peşinden gitmek

³³⁵ Ahmed. b. Hacer, *Tevhid*, Tevhid Yayınları, (çev: Tevhid Ajans) 1996, s: 5-9.

³³⁶ Tur, 52/35.

³³⁷ Ahmed b. Hacer, s. 5-9.

³³⁸ Lokman, 31/25.

³³⁹ Yunus, 10/31-32.

³⁴⁰ Ahmed b. Hacer, s.5-9.

³⁴¹ Ahmed b. Hacer, s.5-9.

gibi birtakım faaliyetlerde bulunurlar. Haram olduğunu kabul etmek yerine bilakis bu fiillerin kendilerini Allah'a yaklaştırdığına ve bunun şirk olmadığına inanırlar. Bunların dünyadaki işlerini düzene soktuklarına ve ciddi derecede fayda sağladıklarına inanırlar.³⁴² Aşağıdaki âyette onların bu şaşkın halin şöyle ifâde edilir:

*“İnsanlardan bazıları Allah’tan başkasını ilah edinirler de onları Allah’ı sever gibi severler...”*³⁴³

1.3.3. Sıdk / الصدق

Lügât anlamı: صدق يصدق صدقا/s-d-k, sıdk kelimesinin sülasi hali olup zıddı

كذب / kizb kavramıdır.³⁴⁴ Ayrıca sıdk, sağlam bir kişilikli, letâfet sahibi, hoş sözlü, güzel vasıfları bünyesinde barındıran, olgun, istikâmet sahibi karaktere sahip olmaktır.³⁴⁵ Doğruluk daima yalan karşısında güçlüdür. Bu nedenle doğruluk kavramına sıdk denilmiştir. Arap dilinde sıdk, övülen hasletlerin bütünü olarak nitelendirilmiştir.³⁴⁶ Sıdk bir kişinin geçmişinde ve geleceğinde daima doğru sözlü olması söz verdiğinde sözün arkasında durması ve onu yerine getirmek için çaba sarfetmesidir.³⁴⁷ İsfahâni doğru sözlü olanlar hakkında şu âyeti örnek gösterir:

﴿اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لِيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَمَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا﴾ *“Allah ki O’ndan başka ilâh yoktur. O, geleceğinde hiçbir şüphe bulunmayan kıyâmet gününde sizi elbette bir araya toplayacaktır. Allah’tan daha doğru sözlü kim olabilir?”*³⁴⁸

Sıdk sözcüğü kök haliyle Kur’ân’da 144 âyette, türemiş haliyle de 156 defa geçmektedir.³⁴⁹ Kur’ân’da sıdk kavramının zıddı, nifak ve kizb kavramlarıdır. Eş anlamlı kelimeleri ise takva, birr (iyilik), hayır (güzel davranış), ihsan (iyilikte

³⁴² Abdurrahman b. Hasan, s. 21-22.

³⁴³ Bakara:2/165.

³⁴⁴ İbn Manzûr, X. 193.

³⁴⁵ Muhammed ibn-i Bekr ibn-ü Abdulkâdir, *Muhtar-ı Sıhah*, el- Rasalah el-Alamlah, Beyrut 2010, s. 319; İbn Manzûr, X. 193, 196.

³⁴⁶ Fikret Karaman, *Dini Terimler Sözlüğü*, s. 591.

³⁴⁷ İsfahâni, s.847.

³⁴⁸ Nîsâ, 4/87.

³⁴⁹ Abdalbaki, s. 404-405.

bulunmak), adl (hakkaniyete uygun davranmak), sedîd (doğru), istikamet (dosdoğru olmak) ihlâs (samimiyet) gibi kavramlardır.³⁵⁰

İstılâh anlamı: Sıdk, dini istilâhta kulun bütün işlerinde ve davranışlarında, sözlerinde ve fiillerinde dürüst olup aldatma ve riyâ gibi çirkin davranışlardan uzaklaşması anlamına gelmektedir. Sıdk, Kur'ân da kişinin Allah'a verdiği sözü yerine getirmesi, ahbine vefâ göstermesi, şerefli, kıymetli ve değerli olması, salih amel işlemesi ve iman etmesi anlamlarına gelmiştir.³⁵¹ Bu tanımlardan en önemlisi peygamberimizin bu konuda yaptığı açıklamalardır.

Şöyle ki: Efendimiz (sas) sıdkı kişinin yaptığı işlerinden ve davranışlarından dolayı nefsinin huzur içinde olup mutmain olması, ayrıca kişinin inancında şüpheye mahal vermemesi, amellerinde kusurun bulunmaması olarak açıklamıştır.³⁵²

Sıdk kelimesi müminlerde bulunması gereken güzel vasıflardan olup özellikle peygamberler için de fitri bir haslettir. Peygamberlerin sıdk vasfını taşımaları vaciptir.³⁵³

Sıdk; söylenen bir sözün, işlenen bir eylemin hak ve hukuk kurallarına yani yazılı kuralların sert yönlerini yumuşatarak akla ve vicdana uygun hale getirip; hiçbir şekilde zulme ve aşırılığa mahal vermeden yerli yerince yapılmasıdır.³⁵⁴

Tasavvuf ehline göre sıdk, kulun en üst mertebeye ulaşması hakka vâsıl olup nefsinin de doğru yolu bulmasıdır. Nefsin, gençliğin bütün heves ve hazzından uzaklaşıp arınması ile hakîkate ulaşma gerçeğidir, demişlerdir.³⁵⁵

Sıdk kavramını mutasavvıflar altı kısma ayırmışlardır. Bunlardan ilki, konuşmada sıdktır. Sosyal hayatta toplumu zarara uğratmayacaksa veya birilerini felakete uğratmayacaksa kişinin dâima doğruyu söylemesidir. İkincisi, kişinin niyetinde ve irade ettiği şeyde sıddık yani iç dünyasında samîmi ve dürüst olmasıdır. Üçüncüsü, kulun kararında durmasında doğruluğudur ki tövbe edenin tövbesinde samîmî olmasıdır. Dördüncüsü, kişinin karar alırken dâima tarafsız ve dürüst olma

³⁵⁰ Karaman, s. 591.

³⁵¹ Karaman, s. 591.

³⁵² Müslim, Birr, 104; Ahmed, 1/393.

³⁵³ Karaman, s.591.

³⁵⁴ *Kur'ân Yolu*, (kom. Hayrettin karaman....vdğr.) Ankara 2006, c. II. s. 459.

³⁵⁵ Seyyid Mustafa Râsim Efendi, (çev. İhsan Kara), *Tasavvuf sözlüğü(Istılâhat-ı İnsân-ı Kâmil)*, İnsan Yayınları, İstanbul 2008. s.696.

niyeti taşımasıdır. Beşincisi ise amelde doğruluktur ki bu, kişinin gösteriştan bilinçli bir şekilde uzak durmasıdır. Altıncısı, manevî ve dinî alanda doğruluktur ki bunlar tâ'zim, havf, recâ, züht gibi kavramlar olup bu tür doğruluğun zirvesini ifade etmektedir. Cürcânî'ye göre sıdkın bu çeşidi, kişinin ölümü pahasına doğruyu söylemesidir.³⁵⁶

Gazzâlî, bir kulun niyetinde hayır ve doğruluk varsa o kişi doğru biridir ve sıddîk olarak nitelendirilir, der.³⁵⁷ Yüce Allah'ın (cc) kendi gönderdiği emirleri ve yasakları, kanunları doğrulayan kimseleri Kur'ân, sıddik olarak nitelendirmiştir. Bunlar Zümer sûresinde şöyle zikredilmiştir:

﴿وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِ أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾ “Gerçeği getiren kişiye ve onu tasdik edene gelince işte takvâ sahipleri onlardır.”³⁵⁸

İslam âlimleri, Kur'ân'ın mükemmel niteliklere sahip bir kitap olduğunu vurgulayıp onu yüceltmek ve güzel niteliklerini ispatlamak amacı ile birçok çalışmalar yapmışlardır. Bu bağlamda Kur'ân'da sayılan birçok güzel isimden birinin de sıdk kavramı olduğunu belirtmişlerdir.³⁵⁹

Zerkeşi, *Burhan* 'ında bu isimlerin çokluğundan bahseder ve elli beş tanesini zikreder. Diğer İslâm âlimlerinin bu sayıyı doksana çıkardıklarını söylemiştir.³⁶⁰ Cerrâhoğlu, bu kanaâte olduğu gibi katılır.³⁶¹

Râzî'ye göre, Kur'ân-ı Kerîm içinde taşıdığı bilgiler ve bunların doğruluğunu yüklenmiş olması hasebiyle sıdk özelliğine sahiptir. Getirdiklerinin eksiksiz ve adalete uygun olması nedeni ile doğruları destekleyen anlamında sıdk ismi ile anılması gayet normaldir. Çünkü adâletin olmadığı yerde sıdk yoktur. Sıdkın olabilmesi için haksızlık ve eksiklik olmamalıdır.

Kur'ân bir mucizedir. Mûcize ise doğruluğu (sıdk) tasdik etmek ve yanlışları ve haksızlıkları ortadan kaldırmak için meydana gelmiştir. Kur'ân'ın mûcize sayılmasının sebepleri tahrif edilmeden günümüze kadar gelmesi, tevhîdi

³⁵⁶ Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif Cürcânî, *Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, çev: Arif Erkan, “sıdk”md.(Bahar Yayınevi, İstanbul, Nisan 1997.), Çağrıcı, “sıdk” *DİA*. s. 37. S.98-100.

³⁵⁷ Gazzâlî, IV. s.386-392.

³⁵⁸ Zümer, 39/33.

³⁵⁹ Bkz. Mehmet Paçacı, *Kur'ân'a Giriş*, İstanbul: DİB Yayınları, 2010,s.76-77, Ayrıca bkz. Subhi es-Salih, *Kur'ân İlimleri*, çev: .M.Salih Şimşek, Hikmet Yayınevi, İstanbul 2015, s. 11-17.

³⁶⁰ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşi eş-Şâfiî (ö. 794/1392), *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1988, s. 346.

³⁶¹ İsmail Cerrahoglu, *Tefsir Usûlü*, Fecr Yayınevi, Ankara/ 2017, s.34- 36.

savunması, peygamberleri sâdıklardan sayması, müttâkileri ve gerçekten iman edenleri, şirki reddetmelerinden ötürü sadıklar arasında saymasıdır. Bir kısım tefsircilere göre Hz. Ebûbekir ve Hz. Ali başta olmak üzere insanları imâna, takvâya çağıran ve destekleyen herkesi siddîkler grubuna dâhil etmiştir.³⁶²

Peygamberimiz (sas) Müslümanları özellikle doğru olmak husunda tembihlemiş ve şu tavsiyesinin dikkate alınmasını söylemiştir, şöyle ki:

*“Size doğruluğu öğütlerim; çünkü doğruluk iyiliğe, iyilik de cennete götürür. Doğruluğu şîâr edinen kimse Allah katında siddîk diye yazılır. Yalan söylemekten sizi menederim; çünkü yalan söylemek günaha, günah da cehenneme götürür. Kişi yalan söyleye söyleye nihâyet Allah katında kezzâb diye yazılır.”*³⁶³

Dilimizde “Sen doğru ol, eğri belâsını bulur.” şeklindeki deyiş de sıdk ile alâkalı yukarıda zikrettiğimiz âyet ve hadislerin dilimize yansımış hâlidir diyebiliriz.

3.4. Vefâ / وفی

Lûgât anlamı: وفی یفی وفاء ihanetin zıddı olan olan vefâ kavramı, verilen söze sadık kalmak, sorumluluk altına girmek, bağlanmak, teminat vermek, güven vermek, emretmek, koruma altına almak gibi anlamlara gelir.³⁶⁴ İsfahânî, âyetlerde vefâ kelimesinin ölçüyü tam yapmak, borç ödemek, yapılan işlerin tam ve eksiksiz olması, ölüm, uyku, yükseliş, yücelme, ihtisâs ve sıdk gibi kavramların yerine kullanıldığını ifâde eder.³⁶⁵

İstılâh anlamı: Ahlâki bir terim olan vefâ kavramı; yapılan iyilikleri unutmamak, iyilik sâhiplerine iyiliklerinin karşılığını misli ile ya da fazlasıyla mukâbelede bulunmak anlamlarını taşımaktadır. Sâdık insânlara vefâkâr veya vefâlî kişi denir. En büyük vefâ insanın Rabbinine karşı olan vefâdır. Kelime-i tevhidin bilincinde olup Allâh’ı birlemek, verilen nimetlere nankörlük etmeyip şükretmek,

³⁶² Ebu Cafer Muhammed b. Cerir. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmi’u’l-beyân Taberî Tefsiri*, c.XXIV, Hisar Yayınevi, İst., s. 5, 7; Zemahşeri, *El-Keşşâf’An Hakâ’iki Gâvâmit’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-EkâvîlFî Vucuhî’t-Te’vil*, (çev: Muhammed Coşkun vd) Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, bty.IV. 123; Ebû Suûd, Muhammed, *irsâdû Aklî’s-Selîm*, (çev: Ali Akın), c. VII, Boğaziçi Yayınları, İstanbul/ 2007 s. 254. Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (ö. 606/1210), (çev: Suat Yıldırım, Lutfullâh Cebeci, Sadık Kılıç, Sadık Doruk), *Mefâtihu’l-Gayb*, c. IX. Akçak yayınevi, Ankara, 1990, s. 452

³⁶³ Buhârî, “Edeb”, 69; Müslim, “Birr”, 103-105.

³⁶⁴ İbn Manzûr, c. XV, s. 398-399. İsfahani, s.1578.

³⁶⁵ İsfahani, s.1578.

kulluk bilincinde olup Rabbine karşı görevlerini eksiksizce ifâ etmektir. Rabbine nankörlük ise küfürdür yani inkârdır. Tasavvufta bezm-i elest (daha önceden verilen söz) kavramı iman ve ikrar kabul olarak edilmiş, ayrıca vefâ olarak tanımlanmıştır.³⁶⁶

Verilen söze sadık kalmanın önemini Allah (cc) şöyle ifâde etmiştir:

“Ey ﴿يَا بَنِي إِسْرَآئِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُون﴾”

*“İsrâiloğulları! Size verdiğim nimetimi hatırlayın, bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki ben de size vaad ettiklerimi vereyim. Asıl bana itaatsizlikten sakının.”*³⁶⁷

Verilen sözleri ifâ eden toplumlar huzur dolu ortamlar oluşturup güven içinde yaşarlar. Vefâsız toplumlarda sorunlar çığ gibi büyür ve sosyal çözülme çöküşe kadar gider.³⁶⁸

Kur’ân-ı Kerîm’de, vefa kelimesinin sadakat yerine kullanıldığına şu âyeti örnek verebiliriz:

اللَّهُ يَخْكُمُ مَا يُرِيدُ ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ أُحْلَتْ لَكُمْ بِهِمَّةُ الْإِنْعَامِ إِلَّا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ غَيْرِ مُحْلِي الصِّدِّ

﴿وَأَنْتُمْ حُرْمٌ إِنَّ﴾ *“Ey iman edenler! Sözleşmeleri yerine getirin. İhramda bulunduğunuz sırada avlanmayı helâl saymamanız şartıyla size bildirilecek olanlar dışındaki "en'âm" denen hayvanlar sizin için helâl kılınmıştır. Şüphesiz Allah dilediği gibi hükmeder.”*³⁶⁹

Elmalılı, akd ve sadâkat kelimelerinin birbirine çok yakın kavramlar olduğunu ifâde eder. Akd kavramının belgeler üzerinde yapılmış anlaşmalar ile karşılıklı verilen sözleri de kapsadığını ve iki şeyi birbirine sıkıca bağlayıp düğümlenmiş ip gibi sağlam bir şekilde bir şeyleri benimseme olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtir. Bu kelimenin aslında akîdenin yani bütün inânc esaslarının özünü oluşturduğunu ifade etmiştir. Ayrıca vefâ bir çeşit sadakat ve anlaşma ise o halde her anlaşma, bir teklif ve kabulden ibaret değildir. Bâzen tek taraflı rızâ göstermek ve koşulsuz kabul etmek anlamı da vardır. Adanan adaklar, yapılan yeminler bu türden anlaşmalardır, der.³⁷⁰

³⁶⁶ Canbulat, s. 685, Rasim Efendi, s.1219.

³⁶⁷ Bakara, 2/40.

³⁶⁸ Canbulat, s. 685.

³⁶⁹ Maide, 5/1.

³⁷⁰ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, c. III. ts. 1-9. Çelik-Şura Yayınları, İstanbul, s.142-143.

Ebu Bekir Râzî, vefâ kavramını yapılan akitlerin ifasını yerine getirip eyleme dökme olarak tanımlar. أَوْفُوا بِالْعُقُودِ “Akitleri yerine getirin.”³⁷¹ sözü ile yapılan bütün akîtlerin yerine getirilmesinin kastedildiğini söyler. Sahih akitlerin, caiz akitlerin ve gerekirse feshedilen akitlerin eyleme dökülmesinde bu âyetin hatırlatılması gerektiğini önemle vurgular. Yüklenilen sorumlulukların bilicinde olunması ve verilen sözlerin unutulmaması açısından yukârıdaki âyetin hatırlatılmasını önemli görmüştür.³⁷²

Elmalı’lı, akît kavramını şer’î açıdan değerlendirirken bunu önce Allah ile kul arasında “Kâlu belâ” da verilen sözler yani iman etme ve boyun eğme, sonra kendi kendine yapılan akitler (adaklar-yeminler), sonra da insanların karşılıklı yaptıkları akîtlere olarak üçe ayırır. Bu anlaşmalara bağlı kalmak akit ile, anlaşmalara sâdık kalmak ise vefâ ile ölçülür, demiştir.³⁷³

1.3.5. İstikâmet / الاستقامة

Lûgât anlamı: قام يقوم قياما ayakta durmak, kalkmak, düzeltmek, doğru ve düzgün olmak, devam edip sabit olmak, hakkın zuhûr etmesi anlamlarına gelen kavim kelimesi mastâr olarak kullanıldığında istikâmet anlamına gelir.³⁷⁴

Kur’ân-ı Kerim’de dokuz âyette geçen istikâmet kelimesi anlam açısından birbirine yakın ve aynı kökten gelen farklı kelimelerle kullanılmış ve yirmi altı âyette zikredilmiştir. Bunlar: sırât-ı müstakîm, târik, kıstas, hûd’â gibi kelimelerdir.³⁷⁵

İsfâhânî, istikâmet kelimesini düz bir çizgi, dosdoğru yol, hak ve hakikat yolu, doğru yolu bilmek o yoldan sapmamak olarak tanımlar.³⁷⁶ Bazı İslam âlimlerine göre istikâmet; sadâkatli, adâletli, dengeli ve itâatkâr anlamında olup düzeyli bir hayat tarzına sahip olmayı, doğru bir yol üzerinde dümdüz bir şekilde ilerlemeyi, eğri bûğrû yollara sapmamayı ifâde eder.³⁷⁷ Şu âyetler bu manâları açıklar, şöyle ki:

³⁷¹ Maîde, 5/1.

³⁷² Ebubekir Râzî el-Cessas, Ahkâmu’l Kur’ân, I-IV. Darul-Kutub el-İlmiyye, Beyrut, 2013 III, c. s. 286.

³⁷³ Elmalı, c. III. s.143.

³⁷⁴ İsfâhanî, s. 1246. Karagöz, s.334.

³⁷⁵ Çanga, s. 418-419.

³⁷⁶ İsfâhanî, s. 1246. Karagöz, s.334.

³⁷⁷ İbni Manzur, c.V. s. 3807; Kom. *Dini Terimler Sözlüğü*, I-II. s.767; Cürçani, s.19; Ferit Develioglu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Doğuş Yayın evi, Ankara 1970, s. 12.

﴿إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنتُمْ

﴿تُوعَدُونَ﴾"Rabbimiz Allah'tır." deyipte dosdoğru çizgide yaşayanlar, işte onların üzerine melekler şu müjdeyle inerler: "Korkmayın, kederlenmeyin, size vâad olunan cennetle sevinin!"³⁷⁸

"Bizi dosdoğru yola ilet."³⁷⁹ ﴿إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾

İstılâh anlamı: İstikâmet, hak yol olan Allah'ın yoluna tabi olmak, verdiği söze sahip çıkmak, adaleti yerine getirmek, isyandan ve bağıyden uzak şekilde samimi bir yaşantı kurup aşırılıktan kaçınmaktır. Kur'an-ı Kerim'de istikâmet, ölçüyü ve tartıyı tam yapan adâletli (İsrâ, 17/35) ve Allâh yolunda dosdôğru yol üzerinde kalmaya çabalayan Müslümanların vasıflarını yansıtan bir davranış olarak nitelendirilir (Şura, 45/52). Yani sırat-ı müstakim üzere olanlar istikâmet sâhibi olarak değerlendirilmişlerdir.³⁸⁰

Ebu Bekr Abdulkadir er-Râzî (ö. 666/1268),istikâmeti şu şekilde tanımlar: Dine doğru yönelmek, yüzünü dine çevirmek, İslama gereken ehemmiyeti vermek; coşkuyla, sevgîyle, sabırla ve sebât ile ibâdetlere yönelerek ihlâslı olmak. Dosdoğru namaz kılıp haddî aşmamaktır. Ayrıca Allâh'a yönelip diğer ilahları reddedip şiddetli bir duruş segilemektir, der.³⁸¹

Müfessirler genel itibari ile istikâmeti Allah'ın varlığına ve birliğine iman ettikten sonra ihlâs ve imân ile kararlı bir şekilde istikrarlı ve dengeli bir yaşam sürdürme olarak tanımlamışlardır.³⁸²

Elmalılı, sırat-ı müstakimi istikâmet çerçevesinde değerlendirirken dosdoğru yolun gerçekleşmesi için kulun sapıklıktan uzaklaşmasının ve hidayet için dua etmesinin öncelikleri arasında olması gerektiğini vurgular. Kulun hidayetinin gerçekleşmesi ve sırat-ı müstakime ulaşması için birtakım şartların oluşmasının gerekli olduğunu ifâde eder. Bunlar; maddî ve mânevi imkânlarla sahip olmak, akıl

³⁷⁸ Fussilet,41/30.

³⁷⁹ Fatiha, 1/ 7.

³⁸⁰ Karagöz, s. 334; Âbdulbâkî, s.417

³⁸¹ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî (v. 393/1003), es-Sihâh Tâcü'l-Lüga ve Sihâhu'l-Arabiyye, (Thk. Ahmed Abdulgafûr Atâr), V. Beyrût, 1979, I-VII. (Sihâh) s. 2016-2017; Çanga, s. 416-47.

³⁸² Mustafa Çağrırcı-Süleyman Uludağ , DİA.İstanbul,/ 2001, XXIII, 383-349.

ve irâde gücü yanında, insani ve hayvani birtakım imkânlarla sahîp olabilmektir. Gönderilen kitaplardan ve peygamberlerden istifâde ederek hak ile bâtılı birbirinden ayırmaktır. Eşyâyı olduğu gibi görme gücüne sâhip olabilmek için dua etmek ve çabalamaktır. Çünkû istikâmet üzere kalmak çok zordur. Dolayısıyla bu hususta başarı için Allâh'ın yardımına ihtiyaç vardır.³⁸³

Ayrıca tefsirciler sırat-ı müstakimi doğru yol, İslam yolu, İslam şeriatı, peygamberlerin ve sâlihlerin yolu, cennet yolu, sünnete bağlılık yol olarak olduğunu ifâde ederler.³⁸⁴

Mevdudî, Fâtiha sûresindeki sırat-ı müstakimi Allah'ın nimet verip desteklediği kimselerin yolu olarak değerlendirmiştir.³⁸⁵

Celaleyn, En'âm sûresinde istikâmet kavramının tanımlandığını söylemiş ve bu vasıfları, Allah'ın varlığını ve birliğine iman etmek, zina etmemek, yetim malına yaklaşmamak, Allâh'a verilen sözlere sadık kalmak, anne ve babaya saygılı olmak ve onlara güzellikle muamelede bulunmak, ölçü ve tartıda dengeli olmak, çocukların canına kıymamak gibi ahlâki hasletlerin yanısıra başka yollara sapmamak olarak sıralamışlardır.³⁸⁶

Konuyla ilgili âyetler şöyledir:

﴿قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبِّي عَلَيْكُمْ أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ أَمَلَاتٍ نَحْنُزَرُّكُمْ وَإِيَّاهُمْ وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ذِكْرَكُمْ وَصِيَّتُكُمْ لِعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّى يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأَوْفُوا بِالْكَيْلِ وَالْمِيزَانِ الْقِسْطِ لَا تُكَلِّفُوا نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا ذِكْرَكُمْ وَصِيَّتُكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ ذِكْرَكُمْ وَصِيَّتُكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾

neleri haram kıldığını okuyayım: O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anne babaya iyilik edin, Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin; biz, sizin de onların da rızkını veririz. Kötülüklerin açığına da gizlisine de yaklaşmayın. Haklı bir sebep olmadıkça Allah'ın yasakladığı cana kıymayın. İşte bunları Allah size emretti;

³⁸³ Elmalı, c. I. s.120-123.

³⁸⁴ Elmalı, c. I. s.124.

³⁸⁵ Ebu'l A'lâ el-Mevdudî, *Tefhimu'ul Kur'an*, c. I. İnsan Yayınları, İstanbul/1996, s.42.

³⁸⁶ CelaledinSuyuti, Claledin el-Mahalli, *Celaleyn Tefsiri*, Dar İbn Kesir, Beyrut, 2014, s.150.

umulur ki düşünüp anlarsınız. Rüşdüne erişinceye kadar yetimin malına, onun iyiliğine olmadıkça el sürmeyin. Ölçü ve tartıyı adaletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız hakkında bile olsa adaletli olun. Allah'a verdiğiniz sözü eksiksiz yerine getirin. İşte düşünüp öğüt alarsınız diye Allah size bunları emretti. Şüphesiz bu benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun; (başka) yollara sapmayın; sonra onlar sizi Allah'ın yolundan ayırır. İşte günahattan korunmanız için Allah bunları size emretti."³⁸⁷

Râzî de istikâmet kavramının dil ile ikrâr olduğunu söylerken imânda sebât etmenin esâs olduğunu ifâde ederek âsıl önemli olanın Allâh'ı birlemek olduğunu belirtir. Mârifetullâha ulaşmak için doğru ve kesin bilgiyanında güzel davranışlara da ihtiyâç olduğunu söyler. Ayrıca davranışlarda ifrât ve tefrîttan uzak durulması, orta yol olan istikâmete uyulması gerektiğini de vurgular.³⁸⁸

Peygamber Efendimiz (sas), kendisinden önemli bir tavsiye isteyen sahâbiye; "Allah'a iman ettim de, sonra da dosdoğru ol!" diye öğütte bulunarak bu tavsiyenin hayat boyu önemine değinmiş, bunu uygulayan kimsenin başka bir şeye ihtiyacı olmayacağını vurgulamıştır.³⁸⁹

Ayrıca "Hud suresi beni ihtiyarlattı."³⁹⁰ diyerek sorumluluk bilinci ve istikâmetin ne denli zor ve önemli olduğunu vurgulamıştır.³⁹¹

Burada Peygamber Efendimiz, Hûd sûresi derken "Senin yanında hak yola dönenlerle birlikte, sana buyurulduğu gibi dosdoğru ol! Siz de azıp sapmayın. Allah, yaptıklarınızı çok iyi görmektedir."³⁹² âyetini kastetmiştir.

Nesefî (ö. 710/1310), yukardaki âyeti yorumlarken şunları ifâde eder: Yüce Allâh'ın (cc) Hz. Peygambere (sas) öğrettiği ve emrettiği tarzda bir istikâmet üzere olması gerektiği yâni dürüstlükten asla taviz vermemesi kastedilmiştir. Hatta Hz. Peygamberin istikâmette öyle ihlâslı bir şekilde olması istenmiştir ki küfürden dönenler ve tövbe edenler için bile örnek olması gerektiği vurgulanmıştır.³⁹³

1.3.6. Emânet / أمانة

³⁸⁷ Enâm, 6/151-153.

³⁸⁸ Râzî, c. XXXVII, s.121-122, c. XXVIII, s.12.

³⁸⁹ *Müsneid*, III. s.413; IV, s.385.

³⁹⁰ Tirmizi, *Tefsir*, 56, 6.

³⁹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubi, (v. 671/1272), el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kâhire, 1962, I-XX.

³⁹² Hûd, 11/112.

³⁹³ Nesefî, c. I, s. 217.

Lugât anlâmı: Emânet kelimesinin iki türlü çekimi var:

A) أَمِنَ يَأْمُنُ أَمَانَةً لازمı fiil olup feule/ فَعَلَ vezninde gelmiştir. Emniyette ve güvende olmak anlamlarına gelir.

B) أَمِنَ يَأْمِنُ أَمْنٌ çekimi ise feile/ فَعِلَ vezninde gelmiştir. Hem لازم hem de müteaddi fiildir. Başkasına güven vermek ve emniyette olmak anlamlarına gelir.³⁹⁴

Korkunun ve hıyânetin zıddı olan emânet, kök olarak emn kelimesinden türeyen bir mastardır. Sözlük anlamı korku içindeyken güvende olmak, endişeden uzaklaşmak olup bir şeyin kendisine emânet edilmesidir. Ayrıca kendisine geçici olarak verilen şeyin adıdır. İlâveten kişinin imandan sonra kalbinin huzur bulup sükûta ermesidir.³⁹⁵

Kur’ân’da emânet kelimesi çoğul ve tekil olmak üzere toplam altı defa geçmektedir.³⁹⁶

Emânet ve yakın anlamları taşıyan kelimeler teklif, sorumluluk, hilâfet, mü’min, mütmâin, yöneticilik, malın idaresi ve iş gibi kelimeler olup aynı kökten gelen farklı kelimeler de Kur’ân-ı Kerîm’de geçmektedir.³⁹⁷ Şöyle ki:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ Ey iman edenler! Allah ve

Resulüne karşı hainlik etmeyin, emanetinizdeki şeylere de bile bile hıyanet etmeyin.³⁹⁸

İsfâhanî, Ahzab/72. âyette geçen emânet kavramının çeşitli anlamlara gelebileceğini ifâde eder, şöyle ki:

﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ﴾

“Biz emâneti göklere, yerküreye ve dağlara teklif ettik, ama onlar

³⁹⁴ İsfâhâni, s. 143

³⁹⁵ İsfâhâni, s. 143, ibn Manzur, s.167; Ebû Abdîrrahmân el- Halil b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (ö. 175/ 791), *Kitâbü'l- Ayn, Arapça sözlük*, Lübnan/ Lübnan Yayınevi, s. 25; Ebü'l-Hüseyin ibn Faris b. Zekerîyya el- Kazvîni er-Razî (395/ 1004), *Arapça Sözlük, Mu'cemü Mekâyîsi'l-luğâ*, I. s.52. Kahire/ 2008.

³⁹⁶ Abdülbâki, 283.

³⁹⁷ Karagöz, s. 144-145.

³⁹⁸ Enfâl, 8/ 27.

bunu yüklenmek istemediler, ondan korktular ve onu insan yükledi. Kuşkusuz insan çok zalim, çok bilgisizdir.”³⁹⁹

Abdurrahmân b. Kemâl Ebî Bekr b. Muhammed Celâlüddîn Es-Suyûtî (ö.911/1505), yukardaki âyette geçen emânet kelimesinden kastedilen şey, farzlardır yani emir ve yasaklardır, der. Emânetin sorumluluk duygusu ve itaâtle ilişkili olduğunu ifâde eder. İnsânın günah işleyerek haddini aştığından zalimlerden olduğunu; verilen sorumlulukların neticesini düşünmediğinden dolayı da câhillerden olduğunu vurgulamıştır.⁴⁰⁰

İsfhâni, âyette geçen emânet kavramının kelime-i tevhîd, adâlet, alfabenin harfleri⁴⁰¹ veya akıl anlamlarına gelebileceğini ifâde eder. Akıl kavramının diğer kavramların önüne geçtiğini, nihâyetinde aklın her şeyin başı olduğunu, akı olmayanın dininin olmayacağını ve tevhit bilincinde olabilmek için düşünmenin şart olduğunu söyler. Akıl sayesinde hem adâletin hem de alfabenin öğrenilebileceğini, lakin Allâh’ın varlığı ve birliğini anlamak ve güzel şeylerin idrâki için akıllı olmanın, hem öncelik hem de diğer varlıklardan üstün olmanın şartı olduğunu ifâde eder.⁴⁰²

İstılâh anlamı: İslam literâtüründe çok geniş kapsamlı olan emanet kavramı; imân ve ibâdet gibi dini niteliklere sahip çıkılması, kişinin bedene ve ruha zarar verebilecek davranışlardan kaçınması gibi anlamları dışında ırzını, namusunu koruması, ahlaki ve sosyal kuralları dengeleyecek davranışlarda bulunmaktır. Ayrıca emânet; sırların saklanması, eşlerin birbirine sahip çıkıp aile mahremiyetine önem vermesi ve mesken mahremiyetine riâyet edip tecessüsten uzaklaşılmasıdır. Kirâ, kontrât, ortak kullanılan mallar bu kapsamda olup makam ve mevkinin kötüye kullanılmaması, Allahın verdiği nimetlere saygı ve şükranda bulunulması manalarına gelir. Emânet, peygamberlerin hasletlerinden olup güvenilir olmayı ifâde eden terimdir.⁴⁰³

Müfessirlerden Zemâhşeri ve Râzî yorumlarında, yukardaki âyette geçen emânetten kastedilen şeyin halifelik olduğunu, Kur’ân’ın ana gâyesinin insanı ele

³⁹⁹ Ahzab, 33/72.

⁴⁰⁰ Abdurrahmân b. Kemâl Ebî Bekr b. Muhammed Celâlüddîn (çev: Hüseyin Yıldız), ed-*Dürri’l-Me’sûr fi-Tefsîri bi’l-Me’sûr*, I.18, bsk. I. Ocak Yayıncılık, İstanbul / 2012 c.I. s. 188.

⁴⁰¹ Alfabenin harflerinden kastedilen şey, bu harflerle öğrenilebilecek her şeyi içine alır. İlim, yazı, irfân ve kültür gibi.

⁴⁰² İsfâhanî, s.143.

⁴⁰³ Ali Toksarı, “Emânet”, *DİA*, İstanbul /1995, c. XI, s. 81-83, Karagöz, s. 145.

almak ve onun sorumluluklarının, yüklendiği misyonun, teklif edilen yükümlülüklerin bilincinde olması diye açıklamışlardır. Özellikle Ahzâb/72. âyette insana teklif edilen şeyin emânet olduğunu ifâde eden mezkûr müfessirlerimiz, kastedilen şeyin fitratlarına (göklerin, yerlerin ve dağların) aykırı bir durum olduğu için göklerin, yerlerin ve dağların bu sorumluluğu kabul etmek istemediklerini fakat insanın -yaratılışına aykırı davranmaya meyilli olduğundan- bu teklifi kabul ettiğini, meleklerin ve diğer varlıkların fitrata aykırı davranamayacak şekilde yaratıldığını ifâde ederler.⁴⁰⁴

İnsan, üzerine yüklenen bu mükellefiyeti kabul ettikten sonra sözünde durmadığı ve mükellefiyetin gereğini yapmadığı için zalimlerden ve câhillerden sayılmıştır.

Taberî ise emânet kavramını adâlet üzerinden açıklar. Şöyle ki:

﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ

اللَّهُ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا﴾ “Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar

arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne güzel öğütler veriyor. Şüphesiz Allah her şeyi işitmekte, her şeyi görmektedir.”⁴⁰⁵

Taberî, emânet ve liyâkat ilişkisini yukardaki âyet üzerinden açıklar. Adaletsiz kişilerin emanete ihânet edebileceklerini çünkü adâletin altında yatan ana sebebin, haksızlığın ve zûlmün kaldırılması olduğunu ifâde eder. Emânet, kişiye verilen maddi ve manevi yetkilerin ahlâki kurallara uygun bir şekilde uygulanmasıdır. Bu kurallara uymayan kişinin yönetici olamayacağı, ancak adalet ehli kimselerin bütün kararlarında hukuk kurallarına riâyet edeceğini söyler.⁴⁰⁶

Emânet kavramı Kur’ân’da 3/75. âyette anlatılırken en çok Yahudilerin emânete ihânet ettikleri ifâde edilmiş olup kendi kitaplarını tahrif ettikleri, hakkıyla yaşamadıkları, Müslümanları saptırmak ve küfre düşürmek gayretinde oldukları açıklanır. Müslümanların bu konuda dikkatli davranması tavsiye edilmiştir.⁴⁰⁷

⁴⁰⁴ Râzî, c. XXV, s. 234-237; Zemahşeri, c. III, s. 276-277

⁴⁰⁵ Nîsâ, 4/58.

⁴⁰⁶ Taberî, c. V, s. 255-256.

⁴⁰⁷ Karagöz, s. 139.

Hz. Peygamber (sas) münâfiğın alâmetinin üç olduğunu söyler ve bunları şu şekilde sıralar. “Kişi konuşunca yalan söyler, söz verdiğiinde sözünden cayar, kendisine bir şey emanet edildiğinde hıyanet eder.”⁴⁰⁸

Bu hadisten anlıyoruz ki kişi eline, beline ve diline sahip çıkmalıdır. Aksi taktirde hâin ve münâfik olur.

3.7. Birr / بَرّ

Lügât anlâmı: بَرّ يَبْرُّ بَرّاً birr kavramı Kur’ân-ı Kerîm’de her türlü iyi ve güzel davranış, hayırlı iş, şefkât ve merhâmet, itaât ve doğruluk olup, her türlü gûnahtan uzak bir yaşam sürdürüp güzel bir ahlâka sahip olmak anlamlarında kullanılmıştır.⁴⁰⁹ (Abese 80/16), (et-Tûr 52/28) surelerinde geçen berr kelimesi itaatkâr kullara ve şefkâtli ve merhametli olan Allâh’â izafe edilmiştir. Şöyle ki:

﴿إِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلُ نَدْعُوهُ إِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ الرَّحِيمُ﴾ “Elbette biz bundan önce yalnız O’na yalvarıyorduk. Şüphesiz ihsânî bol ve çok merhâmetli olan da yalnız O’dur.”⁴¹⁰

İlâveten “birr” kelimesi türemiş haliyle ilgili âyetlerde geçmiş olup (el-Bakara 2/224, el-Mümtehine 60/8) “iyi olma, iyilik yapma” anlamlarında kullanılmıştır.⁴¹¹ Aşağıdaki âyet bu tanıma örnektir:

﴿لَا يَنْهَيْكُمُ اللَّهُ عَنِ الدِّينِ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ﴾ “Allah, din konusunda sizinle savaşımayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlarla iyi ilişkiler içinde olmanızı ve onlara adaletli davranmanızı yasaklamaz. Allah adâletli olanları elbette sever.”⁴¹²

İstılâh anlâmı: Birr; iman, ibadet ve ahlaka ilişkin bütün iyilikleri ifâde eden bir terimdir.⁴¹³ Ayrıca salih amel anlamında Allah rızası için yapılan hayırlı iş ve davranışlardır. Güzel ahlâkın semeresi olan birr Allah’a ve ahiret gününe iman etmek, günahları terk etmek, ahde vefâ göstermek, doğruluk üzerine sebât etmek,

⁴⁰⁸ Buhari, İmân 24; Müslim, İmân 107, Nevevi, s.89.

⁴⁰⁹ İbni manzur, c.I. s.281, İsfahanî, s. 281; Canan, s. 9, 217-218

⁴¹⁰ Tur, 52/28.

⁴¹¹ İbni manzur, C.I, s.281. ; İsfahanî, 281; Canan, s. 9, 217-218.

⁴¹² Mümtehine, 60 /8.

⁴¹³ Toksarı, “Birr” DİA, İstanbul 1992 c. VI, s. 204-205.

anne baba haklarına riâyet etmek gibi ahlâki hasletlerdir. Birr kavramı; dürüstlük, takva, sıdk gibi kavramlarla doğrudan ilişkilidir. Bâzen bu kavramlarla eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Sıdk kavramı âyet ve hadislerde özellikle birr yerine kullanılmıştır. Aslında birr ve sıdk eş anlamlı değildir. Birr doğru sözün ve doğru davranışın neticesi olarak ortaya çıkar. Hz. Peygamber (sas) konuyla ilgili şöyle buyurur:

*"Size doğruluk yaraşır. Doğruluk insanı iyiliğe, o da cennete çeker, götürür. İnsan, kendini bir kere doğruluğa verip o yola yöneldi mi, hep doğru söyler, doğruya alışır. Böylece o insan, Allah katında sıddikin olarak yazılır."*⁴¹⁴

﴿لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّنَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾

*Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi Allah'a, âhiret gününe, meleklere, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılıp zekâtı verendir. Böyleleri anlaşma yaptıklarında sözlerini tutarlar; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler. İşte doğru olanlar bunlardır ve işte takvâ sahipleri bunlardır."*⁴¹⁵

Râzi, yukarıdaki âyette açıklanan birr kavramını, insanı Allâh'a yaklaştıran bütün saygılı, itaâtkâr ve hayırlı işleri içine alan davranışlar bütünü olarak tanımlar.⁴¹⁶

Birr kavramının kible değişikliği konusu Bakara 144-150. âyetlerde geçmektedir. Bu âyetlerin yorumuyla alakalı *Kur'an Yolu*'nda şu bilgilere yer verilir: Bakara 144-150 âyetler açıklanırken, kible değişikliğinden dolayı fitne olaylarının çoğalması nedeniyle Yahudilerin ve münâfikların biçimselliği dinlerinin özü olarak

⁴¹⁴ Buhari, Edeb, 69; Muslim, Birr, 105; Eba Davud, Edeb, 80.

⁴¹⁵ Bakara, 2/177.

⁴¹⁶ Râzî, c. V. s. 37.

algıladıklarından Kur'ân'ı Kerim onlara reddiye mahiyetinde yukarıdaki âyetlerle cevap vermiştir. İslamın özü batı ve doğuya yönelik değil, yer ve mekândan uzak bir şekilde mânevi duyguların özü olan İslam yani teslimiyettir. Kur'ân'ın ana gayesinin iman ile berâber sıdk ve takva olduğu ve bunların sonucunda birrin ortaya çıktığı ifâde edilmiştir. Birr; fısk, fucr, ism ve düşmanlığın karşıtıdır.⁴¹⁷

Netice itibâriyle şunu söyleyebiliriz ki İslamın özünde şekilcilik yoktur. Her ne kadar ibâdetlerde belli miktarda şekilcilik var ise de onun ölçüsünü Allah belirlemiştir.

Ayrıca (Maide, 5/2) âyette sıdk, takva ve birr kavramının birbirini tamamlayan ahlâki erdemlerden olduğu ifâde edilmiştir.

*“İyilik (el-birr) ve takvâ üzerinde yardımlaşın; kötülük (el-ism) ve düşmanlık yolunda yardımlaşmayın. Allah’tan sakının (ittika). Çünkü Allah’ın vereceği ceza çok çetindir.”*⁴¹⁸

Nitekim Peygamberimizin (sas) aşağıda zikredeceğimiz hadis-i şerifi, bu âyetin manasını te’yit eder.

*“Ben sizin aranızda Allah karşısında en çok takvâ sahibi (etkâ), en doğru (esdak) ve en iyi (eberr) olanınızım.”*⁴¹⁹

1.3.8.Tevâzu/وضع

Lügât anlamı: “Tevâzu” kelimesi Arapçada sülasi وضع يضع وضعاً kökünden türemiş ve تفاعل / tefâul bâbının mastarı olarak kullanılmaktadır. و-ض-ع / v-d-a fiilini incelediğimizde şu anlamlar karşımıza çıkmaktadır: Bir yere bir şeyi koymak ya da bırakmak, derecesini düşürmek, yumurtlamak, doğurmak, kitap telif etmek, birilerini görevlendirmek, yalan uydurmak, rezil etmek, ihdâs etmek, plan kurmak, elbisesini çıkarmak, indirmek, yakıştırmak, kural koymak, derlemek ve toplamak.⁴²⁰ Tevâzunun karşıtı kibirdir. Türkçede alçak gönüllü olmak anlamına gelen tevâzu kavramı

⁴¹⁷ Kur'an Yolu Tefsiri, c.I. 263-264.

⁴¹⁸ Maide, 5/2.

⁴¹⁹ Buhârî, “İ’tisâm”, 27; Müslim, “Hac”, 141.

⁴²⁰ İsfahani, s. 1570-157; Firuzabadi, Muhammed b. Ya’kub, *el-Kamusü'l-Muhit*, Beyrut, 1996, c. III, s. 91-92; İbn Manzûr, c. VIII, s. 396; Cürcanî, s. 273 ; Canbulat, s.655.

Arapça kaynaklarda boyun eğmek, derecesini aşağı çekmek, itibarını alçaltmak, aşağılık olmak, onursuz olmak, aza razı olmak, kahr çekmek gibi anlamlara gelir.⁴²¹

İstılâh anlamı: Tevâzu, kişinin insanlara karşı alçak gönüllü olması, Allâh'ın rızasını gözetmesi ve Ona boyun eğerek kulluk etmesidir.⁴²²

Kur'ân-ı Kerim'de tevâzu kelimesi geçmez ancak tevâzuyla ilişkili ya da yakın anlamlı sayabileceğimiz başka kavramların geçtiğini görürüz. Kur'ân'da tevâzu kavramını yansıtan insan davranışlarından bahsedilmiştir. Şöyle ki; Allah'â ubûdiyette ve ulûhiyette boyun eğip şeksiz şüphesiz itaât etmek, anaya ve babaya iylikte bulunmak, vücut diline, ses tonuna ve konuşma üslûbuna çekidüzen vermek, yürüyüşünde kasılmadan, çalım satmadan yürümek ve Allah'ı yüceltmeye önem vererek gurur ve kibirden uzak durmak anlamlarında kullanılmıştır.⁴²³ Aşağıdaki âyetler bu tanımlara örnektir, şöyle ki:

﴿وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا﴾ “*Rahmân'ın has kulları yeryüzünde vakarla yürüyen, cahiller onlara laf attığı zaman, 'selâm' deyip geçen kullardır.*”⁴²⁴

Bu âyette hevnen/ vakâr kelimesinin tevâzu ile anlam yakınlığının taşıdığı görülmektedir.

﴿وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ﴾

﴿وَأَقْصِدْ فِي مَشْيِكَ وَاعْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ﴾ “*Gurura kapılarak insanlara burun kıvrırma, ortalıkta çalım satarak yürüme; unutma ki Allah gurura kapılıp kendini beğenen hiç kimseyi sevmez; yürüyüşünde ölçülü ol, sesini kıs; çünkü seslerin en çirkini eşeğin anırmasıdır.*”⁴²⁵

Bu âyette yürüyüşte ölçülü olmanın ve sesini kısmının tevâzu ile yakın anlamlı olduğu görülmektedir.

Zemâhşeri bu âyette kastedilen şeyin kibirden uzak, mütevâzi bir yaşam sürdürme ve bunu tavırlara yansıtarak devam ettirmek olduğunu ifâde eder.

⁴²¹ İbni Manzur, “vaz”; Ta'rifat, “vaz”; Kâmus-i Muhîr, “vaz” md.; Çağırıcı, “Tevâzu” *DİA*, XL. s.583-585. 2011/ İstanbul.

⁴²² Canbulat, s. 655.

⁴²³ İsfâhanî, “963; Râzî, c. XII, s. .24; Taberî, c. IX, s.408; Canbulat, s.655.

⁴²⁴ Furkân, 25/ 63.

⁴²⁵ Lokman, 31/ 18-19.

Gururundan dolayı insanlara yüz çeviren ve onları aşağı gören kimselerin hayatları boyunca hüsrana uğrayacaklarını dile getirmiş, hatta onların bu durumunun, boynu eğri ve yana düşmüş hastalıklı develere benzetildiğini söylemiştir.⁴²⁶

İbni Kesir çeşitli yüz hareketleriyle insanları küçümsemenin, insanlarla konuşurken başını başka yöne çevirmenin, yüzlerine bakmadan konuşmanın kibir sayıldığını ve bunun dinimizce yasaklanmış olduğunu söyler. Ayrıca yeryüzünde şımarık bir şekilde yürümenin uygun olmadığını, Müslümana yaraşanın mutedil bir yürüyüş tarzı olduğunu, yâni yürüyüşte ne çok yavaş ne de hızlı olunmaması gerektiğini vurgular.⁴²⁷

Zemahşeri, yüksek sesle konuşmanın birçok insanı psikolojik olarak rahatsız ettiğini, bu nedenle konuşurken bu ölçüyü ayarlamak gerektiğini, aksi takdirde âyetle belirtildiği gibi yüksek sesle konuşmanın eşeğin anırması gibi çirkin bir davranış sayıldığını vurgular.⁴²⁸

İsmail Hakkı Bursevi, “ Topraktan geldik toprağa gideceğiz, o halde neden toprak gibi temiz olmaya çalışmayız?” der. İnsanın kendini üstün görüp tevâzudan uzaklaşmasını ahmâklık olarak görür. Âyetle belirtildiği gibi boyunun uzunluğu ne göklere çıkabilir ne de heybetli yürüyüşü ile dağları delebilir; o halde insan bu kadar acizken neden mütevâzi davranmaz, diye açıklamalarda bulunur.⁴²⁹

Âlimler, tevâzuyu hem ahlâk ilkeleri hem de insanın bütün eylemlerine yansıttığı bir davranış biçimi olarak değerlendirirken huşû kavramının da tevâzuya yakın anlamlar taşıdığını ifâde ederler. Fakat huşûnun tevâzudan ayrılan noktasının kalbin mutmain olup huzur bulması, vücudun dinginlik kazanması, kaygıdan uzaklaştığını hissetmesi diye açıklar.⁴³⁰

Kur’ân’da kavramların semantik analizini yapan Toshihiko Izutsu, tevâzu kavramını açıklamadan önce câhiliye kavramının gerçek anlamının bilinmesine dikkat çeker. Cehâlet kavramının bir şeyleri bilmemek, okumamak, bir şeylerden haberdâr olmamak anlamında kullanılmadığını vurgular. İzitsu, Goldziher’in cahiliye

⁴²⁶ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf* (çev: Nedim Yılmaz), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul /2018, c. V. s.280.

⁴²⁷ İbni Kesir, *Muhtasar Kur’ân-ı Kerimin Hadislerle Tefsiri*, c.IV, Sağlam Yayınevi, İstanbul,/ 2009, s. 55; Zemâhşeri, c.V, s.280.

⁴²⁸ Zemahşeri, c.V, s. 280-284.

⁴²⁹ İsmail Hakkı Bursevi, *Ruhu'l- Beyân*, çev: Ömer Faruk Hilmi, XV. s. 304, Gül Neşriyat, İstanbul.

⁴³⁰ Çağrıcı, s.583-585

hakkında yazdığı makalede cahiliyenin aslında Arapların dini ve ferdi karakter yapısını temsil ettiğini nakleder. Özellikle Arapların yaşam tarzını ve hayata bakış açısını birtakım insani özelliklerden uzaklaşılması olarak tanımladığını belirtir. Öfkeyi, coşkuyu, kendini beğenmeyi, katı olmayı, en uç noktalarda yaşamayı kişinin en belirgin özellikleri olarak açıkladığını söyler.⁴³¹ İzitsu, tevâzu kelimesinin aslında İslamı temsil ettiğini, hatta İslam adının bile tevâzu anlamına gelen kulluk, itaat, teslim olma anlamından geldiğini söylemiştir. Ayrıca cahiliyenin tuğyan ve isyanı temsil ettiğini ve Kur’ân’da şeytanın âsi ve kirli bir varlık olmasından dolayı hüsrana uğradığını da ifâde etmiştir. Tevâzunun takva ile bağlantılı olduğunu, huşûnun ve huzurun kaynağı ve İslamın özü olduğunu, Kur’ân’da insanın fitri açıdan tevâzuya ihtiyâcı olduğunu vurgular.⁴³²

Hiz. Peygamber (sas), tevâzunun önemine defalarca vurgu yapmış ve aile yaşantısı ile Müslümanlara örnek olmuştur. Ev işlerinde eşlerine yardım etmesi; zengin fakir demeden, hür köle ayrımı yapmaksızın insanlarla muhabbet edip arkadaşlık kurması bu duruma örnektir. Hatta karşısında titreyen bir kişiye “Niye çekiniyorsun kurutulmuş et yiyen bir kadının oğluyum.” Demiş ve karşı tarafı teskin etmiştir.⁴³³ Diğer taraftan Resûlullah, tevâzu hususunda kişinin kendini küçültecek derecede aşırıya gitmesini, gösterişe ve kibre kaçan aşırı tevâzunun tehlikeli olduğunu belirtilmiş; bu türden davranışları uygun görmemiştir.⁴³⁴

Gazzâlî, tevhit yaşantısına sahip insanlarda kibir ve tevâzunun olmadığını; çünkü Allâh’ı kalbine ve hayatına nakşeden insanların bu tür davranışlara ihtiyaç hissetmediklerini ve gerektiği gibi davrandıklarını vurgular. Gazzâlî; tevâzunun davranışlarda dengeyi sağlamakla mümkün olduğunu, kendini aşağılayıp ezdirererek değerini aşağı çekmek ya da aşırı değer vererek kendini üstün görmek gibi her iki davranışın arasında orta yol olduğunu bildirir. Resûllah’ın (sas) sade yaşantısının, sofrada arkadaşlıklarının, toplumla iç içe olmasının, onlardan biriyle evlenmesinin,

⁴³¹Was ist umer 'al-Gahilijja zu verstehen?" (Muhammadanische Studien), c.I, s.219-228).

⁴³²Toshihiko Izutsu, 'Kur'an da Tanrı ve İnsan, Çev: Kürşad Atalar, Pınar Yayınları, İstanbul/2017, s. 294-301.

⁴³³Ibn Mâce, “Eṭ’ime”, 30.

⁴³⁴Ibn Mâce, “Fiten”, 21.

haccını ve umresini sahabeden farksız yapmasının tevâzunun en güzel örneği olduğunu vurgular.⁴³⁵

1.3.9. Takvâ / التقوى

Lûgat anlamı: وقى يقي وقاية den gelen “takvâ” (التقوى) ve “ittikâ” (اتقى)

kelimeleri, bir şeyi korumak, muhafaza etmek anlamında kullanılmakla beraber birilerini bir şeylere karşı himaye edip kollamak, tehlikeli ve zarar verici şeylerden sakınmak anlamlarını da taşır.⁴³⁶ İsim olarak da bir şeylere karşı tedbirli ve ihtiyatlı davranmak, müttaki olmak, sakınmak, kendini muhafaza etmek anlamlarında kullanılmıştır.⁴³⁷

Elmalılı, اتقى kelimesinin acı ve üzüntüye neden olan şeylerden uzaklaşıp zarar verici şeylerden nefsinin sakındırarak kendini iyice koruma altına almak olduğunu vurgular.⁴³⁸

Hz.Muhammed (sas), kişinin Rabbinden korkup ona itaat etmesi, sadaka vermek yoluyla kaza ve beladan kendini korumasının ve bunun ateşten sakınmak olduğunu şu cümlelerle ifâde etmiştir: “Sizden biriniz yüzünü ateşten sakınsın.”⁴³⁹

Hz.Peygamber (sas) başka bir hadiste de takvânın önemini şöyle vurgulamıştır:

“Yarım hurma ile de olsa cehennem’den korunmaya bakın!”⁴⁴⁰

Takvâ kelimesi, türevleriyle beraber Kur’ân’da 285 yerde geçmektedir.⁴⁴¹

İstılâh anlamı: التقوى / tâkvâ, “dinin emir ve tavsiyelerine uyma, haram ve günahlardan kaçınma hususunda gösterilen titizlik” anlamında bir kavramdır.⁴⁴²

⁴³⁵ Gazzâlî, c.III. s. 50.

⁴³⁶ İbn Manzûr, c. XV, s. 378; el-Fîrûzâbâdî, I-IV; ez-Zebîdî, es-Seyyid Muhammed Murtazâ (ö. 893/ 1487), *Tâcu'l-'Arûs*, I-X, Dâru Sâdır, Beyrût, 1306h., X, 396. el-Cevherî, c.VI, s.2527; İsfehânî, s. 833.

⁴³⁷ Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî (ö. 816/ 1413), *et-Tarîfât*, tah. Muhammed Abdurrahman, Dâru'n-Nefâis, Beyrût, 1424/ 2003, s. 129.

⁴³⁸ Elmalılı, Mehmed Hamdi Yazır (ö. 1942), *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I-IX, Çelik-Şura Yayınları, İstanbul, ts., c.I, s.158.

⁴³⁹ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre et-Tirmizî, (ö. 279/ 892), *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-V, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, yy., ts., “*el-Kıyâmet*”, 1, İbn Manzûr, c. XV, s. 378

⁴⁴⁰ (Buhârî, Edeb 34, Zekât 10, Rikak 51, Tevhîd 36; Müslim, Zekât 66-70. Ayrıca bk. Tirmizî, Kıyâmet 1, Zühd 37; İbni Mâce, Mukaddime 13, Zekât 28).

⁴⁴¹ Çanga, s. 559-560.

İsfahânî, takvâyı kişinin günaha girmemek için kendini her türlü zarardan koruması olarak tanımlamıştır.⁴⁴³

Takvâ, iman ettikten sonra dinin emir ve yasaklarına uyarak cehennem azabına sebebiyet verecek söz ve davranışlardan kaçınmak, sakınmaktır.⁴⁴⁴ İzitsu, takvânın cahiliye döneminde de bilindiğini fakat sadece maddi şeylerden korunmak manasında kullanıldığını ifâde eder. Şiddet Arapların vazgeçilmez niteliklerinden olduğu için kişilerin bundan kendilerini korumaları veya hayvan saldırılarına karşı tedbir almalarının da takvâ sayıldığını belirtir.⁴⁴⁵

Takvâ kavramı cahiliye döneminden sonra yani İslamın zuhuruyla beraber anlam boyutunun genişlemiş olduğu, maddi anlamda koruma anlamına gelen “takvâ”nın ayrıca manevi bir boyut kazanmıştır. Bu manevi boyut, kişinin ahiret hayatına zarar verebilecek bütün davranışlardan da kendisini koruması olarak değerlendirilir.⁴⁴⁶

Cürcânî ise takvâyı, kişinin Allahâ itaat ederek O’nun vereceği cezalardan korkup sakınması ve bu korkunun sonucunda başına gelecek musibetlerden ve ahirette hak ettiği cezalardan dolayı yine Rabbine sığınması olarak tanımlamıştır.⁴⁴⁷ Gazzâlî; “Takvâ, görünenin mahlukât için süslenmesi gibi gönlün hâlık için süslenmesidir.” demiştir.⁴⁴⁸

Takvâ, korkmak, sakındırmak ve korkutmak, günahdan geri durmak, kesinkes îmân, tevhit ve doğru şahitlik anlamlarına gelir.⁴⁴⁹ Takvâ; ilk olarak tevhitte Allah’ı birlemek, şirkten sakınmak, İslam’a sonradan dâhil edilen şeylerden kaçınmak ve günahların küçüğünden dekorunmak olarak ifâde edilmiştir. Daha sonra din hususunda kişinin dikkatli olup kötü örnek olmaması gerektiği belirtilir. Son olarak da takvâ, dünya hayatının bütün güzelliklerini bünyesinde barındıran bir haslet

⁴⁴² Uludağ, “Tâkvâ” *DİA*, c. XXXIX, İstanbul /2010, s. 484-486.

⁴⁴³ İsfahânî, s.1585.

⁴⁴⁴ Karagöz, s.347.

⁴⁴⁵ İzitsu, s. 291-320.

⁴⁴⁶ Lütfullâh Cebeci, *Kur’ân’a Göre Takvâ*, 2.bs., Seha Neşriyat, yy., ts., s. 18.

⁴⁴⁷ Cürcânî, s.64.

⁴⁴⁸ Gazzâlî, c. II, s.50

⁴⁴⁹ Muhyiddin Muhammed Ebî Tâhir b. Yâkup Feyrûzâbâdî, *Besâir-i Zevî’t-Temyîz fî Letâîfî2l-Kitâbi’l-Aziz*, c.II, el-Mektebetü’l-İlmiyye, Beyrut, s.116, 229; Haliloğlu, *Kur’ân-ı Kerîm’de Talâk-Boşama hükümleri, (İlgili Âyetlerin Tefsirleri*, Ankara/ 2020, Sonçağ Yayıncılık, s. 62.

olarak ele alınmış ve iyilik, şeref, cevher, hayır, mükemmel bir karakter, tükenmez bir rızık olarak değerlendirilmiştir.⁴⁵⁰

Takvânın Allah hakkında takvâ, itikâdi ve muamelat konusunda takvâ, ahlâkta takvâ gibi boyutları vardır. Allah hakkında takvâ: şirk, küfür, nifak gibi kötü hasletletlerden korunup imana sımsıkı sahip çıkmaktır. Hz. Peygamber bu konuda “*Kişinin lailahe illallah demesi takvâdır.*” demiştir.⁴⁵¹

Yâni Müslümanın hayatının merkezi tevhîd olmalıdır. Kur’ân’da bu durum şöyle anlatılır:

﴿ذُجِّلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ حَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ

﴿إِنْكَارًا سَاطِمًا﴾ *“İnkâra sapmış olanlar*

o zaman kalplerini o gurura, Câhiliye dönemine ait büyüklenme duygusuna kaptırmışlardı, Allah da resulünün ve müminlerin gönüllerine huzur ve güven duygusu verdi, onları takvâ sözüne bağlı kıldı. Zaten onlar bu sözü hak etmişlerdi, onlar buna lâyıktı. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir.”⁴⁵²

Kurtubi, âyetin tefsirinde şu hususları zikreder: Müslümanların Mekke’yi ziyaretlerinde, müşrikler tarafından Kâbe’yi ziyâretleri engellenmiştir. Müslümanlar başta bu durumu kabullenmedikleri için içerlenmişler ve umre kurbanlarını kesmemişler. Bu duruma üzülen Hz. Muhammed’i (sas) eşi Ümmü Seleme teskin etmiş ve kalkıp kurbanını kesmesini tavsiye etmiştir. Hz. Peygamber (sas) eşinin tavsiyesine uymuş, bu durumu gören Müslümanlar da aynı şekilde hareket etmişlerdir. Böylelikle onlar Allah’ın yardımıyla huzur bulmuş Mekke’nin kan dökülmeden ziyârete layık olduğu anlaşılmış ve âyette Müslümanlarının takvâyâ layık oldukları belirtildiğini ifâde etmiştir⁴⁵³

Bu âyette geçen takvâ çeşidi, Allah’ın hakkını gözetmek olup Müslümanların nifâktan uzaklaşıp peygamberlerine uymaları şeklinde tezahür etmiştir. Bu çeşit takvâ nazarî ahlâka girer. Bu ahlâk, kişinin ulûhiyet ve rubûbiyet konusunda takvâ sahibi olmasıyla olur. Takvâ, inanç esaslarında kişinin samimi

⁴⁵⁰Fîrûzâbâdî, c.V, s. 258.

⁴⁵¹Tirmizi, *Tefsir*, 48.

⁴⁵²Fetih, 48/26.

⁴⁵³Kurtubî, XVI, 270, *Kur'an Yolu Tefsiri*, c. 5, s.77-79.

olması ile namaz, oruç ve hac gibi ibâdetlerde Allah'ın rızasını kaybetmemek için olanca bir gayret içinde bulunması ile olur. Karagöz, diğer takvâ çeşidinin ise büyük ve küçük günahlardan sakınıp dinin emir ve yasaklarını usûlünce yerine getirmek ile olduğunu ifâde eder.⁴⁵⁴ Aşağıdaki âyeti örnek olarak verir.

﴿وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَٰكِن كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُم بِمَا

﴿كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾ “O ülkelerin insanları inansalar ve gûnahtan sakınsalardı, elbette onların üstüne gökten ve yerden nice bereket kapıları açardık. Fakat yalanladılar; biz de ettikleri yüzünden onları yakalayiverdik.”⁴⁵⁵

Bu âyette kastedilen şey, helâk edilen toplumların bütün uyarılara rağmen peygamberlerini dinlemeyip isyan etmiş olmalarıdır. Hâlbuki peygamberlerini dinleselerdi bolluk bereket üzerlerine yağardı, denilmiştir. Müfessirler bu bolluk ve bereketin yağmur ve mahsuller olduğunu söylemişlerse de Râzî, bolluk ve bereketten kastedilen şeyin maddi ve manevi yardımlar olduğunu ifâde eder.⁴⁵⁶ Zemahşeri ise لَفَتَحْنَا/açtık kelimesinin kolaylaştırmak anlamına geldiğini, bunda kastedilen şeyin, bütün iyilik ve güzelliklerin elde edilmesi, hayır kapılarının açılması, takvâ yoluyla kolay hale getirilmesi olduğunu belirtir.⁴⁵⁷

Karagöz, devamla takvanın diğer ve son çeşidinin Allah'ın rızasından uzaklaştıracak her türlü tavırdan, düşünceden ve duygudan kalbini arındırıp Allah'a yönelmek ve yaklaşmak olduğunu belirtir.⁴⁵⁸ Aşağıdaki âyetin de bu tanıımı açıkladığını ifâde eder:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنتُمْ مُسْلِمُونَ﴾ “Ey iman edenler! Allah'a

karşı gereği gibi saygılı olun ve ancak Müslüman olarak can verin.”⁴⁵⁹

Müfessirlerin belirttiğine görebu âyetin nüzûlünden sonra sahabiler, saygı ve takvâ konusunda yeterli olmadıklarını düşünmüşler ve kendilerini ibâdete vermişlerdir. Hatta öyle ki bu hususta ölçüyü kaçırdıklarından ötürü, “*Gücünüz*

⁴⁵⁴Karagöz, a.g.e, s. 347.

⁴⁵⁵Araf, 7/96.

⁴⁵⁶Râzî, c. XIV, s. 185.

⁴⁵⁷Zemahşeri, c. II. s. 77, *Kur'an Yolu Tefsiri*, c.II. s. 560.

⁴⁵⁸Karagöz, s. 347.

⁴⁵⁹Âl-i İmrân, 3/102.

yettiğince Allah’a saygısızlıktan sakının.” (Tegābün 64/16) meâlindeki âyet inmiştir. Âyetin nûzûl sebebinin saygı ve tâkva boyutuna bir açıklık getirilmesi olduğu belirtilmiştir. Yani insanın sadece gücü ölçüsünde bir şeylerden sorumlu olduğunu, İslam dininin aşırılıkları kabul etmediğini ifâde etmişlerdir. Kur’ân’da takvâ sahipleri övülmüş; onlar Allah’ın dostu, sevdiği, güvendiği kimseler olarak sayılmışlardır.⁴⁶⁰ Takvânın muamelât boyutu geniş olup birçok konuyu bünyesinde barındırır. Şöyle ki: Genel ahlâk esaslarında gayri Müslimlerle olan ilişkilerde takvâ sahibi olmak; Müslümanlarla olan ilişkilerde ise gıybetten, su-i zandan, fitneden uzak durmak.

Ayrıca Hz. Peygamber (sas) ile ilişkilerin boyutu; Müslümanların ona karşı duyduğu saygı ve sevgi, ona hitap tarzlarındaki nezâket, konuşmalarındaki üslupları, yürüyüşlerinde gösterdikleri saygı gibi hususlar da tâkvadandır.

Hukuk konusu da takvânın alanına girer. Kadın hakları, cihâd, emânet, şahitlik, fâiz gibi konularda da takvâyı gözetmek gerekir. Hâd cezaları ve taksirle işlenen cezâlarda hakkı gözetip takvâya önem vermek gerektiği söylenir. Çünkü bunların hepsi kul hakkına taâlluk eden hususlardır.⁴⁶¹

Süleyman Uludağ, takvânın imanla bağlantılı olduğunu ve dolayısıyla helâl haram konusunda kesin çizgilere yani hassasiyete sahip insanlarda bulunduğunu belirtir. Bu insanların, verâdan (süpheli) şeylerden uzak durarak kendilerini muhafaza ettiklerini vurgular. Kişinin tâkva sahibi olması ve adâletli olması için ve zûlûmden uzâk kalması yetmeyebilir. Bu iki husus temelde gerekli olup bunlara ilâveten kişinin salih âmel, birr, ihlâs, ihsân, itaât ve ibâdet gibi güzel meziyetleri de bünyesinde taşıması gerekir. Çünkü bunlar takvâyı tamamlayan hususlardır.⁴⁶²

Takvânın içten gelen ve Allah’ın yardımı ile kazanılan bir kavram olduğunu Hz. Peygamber (sas) şöyle açıklamıştır. Eliyle göğsüne işaret ederek, “*Takvâ buradadır.*”⁴⁶³ diyerek ve “*Allah’ım, nefsimi/ kalbime takvâsını ver!*” diye dua ederek açıklamıştır.⁴⁶⁴

⁴⁶⁰ Kur'an Yolu Tefsiri, c. I. s. 642-643

⁴⁶¹ Hatice Şahin, *Kur’ân’da “Takvâ” Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Bursa /2006. s.15.

⁴⁶² Süleyman Uludağ, *DİA*, “Takvâ” md, XXXIX. S: 484-486.

⁴⁶³ Müslim, “Birr”, 32; Tirmizî, “Birr”, 18.

⁴⁶⁴ Müslim, “Zikir”, 73.

3.10.Adâlet / العدالة

Lügât anlamı: عدل يعدل عدلاً، عدالة adâlet kavramı adl kökünden türemiş olup bir şeyleri dengelemek, ayarlamak, denk olmak, düzeltmek, inşafî olmak, eşit tutmak, zulmetmemek, her şeye hakkını vermek, dengeli olmak, istikâmet sahibi olmak, hakkaniyetli ve âdil olmak anlamlarına gelir. Ayrıca "عن" harfi cerriyle ve عدُولاً mastarıyla kullanıldığında doğru yoldan sapmak, yolunu kaybetmek anlamlarına gelir. Adl kavramı kökü itibâriyle birbirine zıt iki anlam taşır. İlki doğru ve düzgün olmak anlamına gelir ki bu durum tevhibî yansıtır. İkincisi, eğrilik, sapmak ve delâlet anlamı taşır ki bu da şirki yani Allah’a ortak koşmayı yansıtır.⁴⁶⁵ Cürcani, “adl” kavramının, ifrât ve tefrit arasındaki orta yol, siyah ve beyazın arasındaki renk olarak değerlendirmiştir.⁴⁶⁶

İstılâh anlâmı: Adâlet; ahlâk, fıkıh ve hadis ilimlerini ilgilendiren çeşitli tanımlara sahip çok yönlü bir kavramdır. Fakat konuyla bağlantılı olarak ahlâki açıdan değerlendirilmesi önem taşır. Adâletin fıkıh ve hadis açısından tanımı tâli olup ikinci dereceden önem taşır. Adâlet, “Ferdî ve içtimaî yapıda dirlik ve düzeni, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine uygun yaşamayı sağlayan ahlâki erdem olarak tanımlanmıştır.”⁴⁶⁷

Şer’î olarak dinen sakıncalı ve tehlikeli olan şeylerden kaçınmakla beraber doğru yol üzerinde bulunmak ve istikâmet sahibi olmaktır. Başka bir tanıma göre şehvi istek ve arzuların karşısında aklın ve dinin galip gelmesidir. Adâlet, nefiste gizli olan bir melekedir ki bu melekenin gûnahtan ve yalandan uzaklaştırdığı gibi çirkin fiillerin işlenmesine de mâni olur.

Felsefecilere göre adâlet, aşırılıklardan uzak, orta bir yoldur. Zemâhşeri, adaletin şecaaât, hikmet ve iffetten meydana geldiğini ifâde eder. Zemâhşeri, her ne kadar bir müfessir olsa da adâleti felsefeciler gibi yorumlamıştır.

Fâkihlere göre ise adâlet, büyük küçük günahlardan kaçınmak ve bu günahların işlenmesinde ısrarcı olmamak, yolda yemek ve içmek gibi çirkin davranışlarda bulunmamaktır. Mûtedil olup her türlü işte dengeli olmak

⁴⁶⁵ İsfâhî, s. 982-983, Cürcani, s.152. Karagöz, s. 6.

⁴⁶⁶ Cürcani, s. 152.

⁴⁶⁷ Çağrı, “Adâlet” md. *DİA*, İstanbul/1988, c.I, s. 344.

demektir.⁴⁶⁸ Ayrıca adâlet, insan varlığının muhtaç olduğu arazlardandır. Adâlet, insanın bünyesindeki sıfatları dengelemesi gibidir ya da daha açık bir ifâdeyle; siyâh ve beyâz gibi keskin renklere bir üçüncüsünü yani ara rengi eklemek gibidir.⁴⁶⁹

İsfahânî, adâleti mutlâk ve mukâyyet olmak üzere ikiye ayırır. Mutlâk adâletin akıldan ibâret ve ancak akıl sayesinde olduğunu ve bunun hiçbir zaman, hiçbir yerde hükmünün kalkamayacağını bünyesinde asla zulmü ve hakka tecâvüzü barındırmayacağını ifâde eder. İyilik ve ihsânda bulunana misliyle muâmele etmeyi, zarar vermekten sakınana zarar vermemeyi bu tür adâlete örnek olarak gösterir. Mukâyyet adâleti ise kişinin, şeriatte bilinen bazı durumları nesh ederek (şeraitin kendisine verdiği seçme haklarından birini kullanarak) yaptığı adâlet olarak değerlendirip şöyle örneklendirir: Kisas ve diyetleri gerektiren durumlardan (kısastan vazgeçip) da mal ile bir bedel ödenerek adâletin sağlanabileceğini ifâde eder.⁴⁷⁰

Bu iki adâlet çeşidinden, önce mutlâk olana (nesh edilmeyene) örnek verelim:

﴿الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتِ قِصَاصٌ فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ عَلِيمٌ﴾ “Haram ayın karşılığı haram aydır; saldırmazlık kurallarına riayet karşılıklıdır. Şu halde kim size saldırırsa onun saldırısının dengiyle siz de ona saldırın. Allah’ın hükmüne saygılı olun ve bilin ki Allah, kendisine saygılı olanların yanındadır.”⁴⁷¹

Şimdi de mukâyyed olana (nesh edilmiş olana) örnek verelim:

﴿وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ﴾ Bir kötülüğün karşılığı ona denk bir davranıştır; ama kim bağışlar ve düzeltme yolunu tutarsa onun mükâfatını Allah verir. Hiç şüphe yok ki O, haksızlık edenleri sevmez.⁴⁷²

Adâlet öyle bir şeydir ki iyiliğe iyilikle, kötülüğe kötülükle bir muameledir, diyen İsfahânî kötülüğe az bir karşılık vermeyi, iyiliğe karşı daha çok iyilik yapmayı da ihsân olarak değerlendirmiştir.⁴⁷³

⁴⁶⁸ Cürcanî, s. 152.

⁴⁶⁹ Cürcanî, s. 152.

⁴⁷⁰ İsfahânî, s. 981

⁴⁷¹ Bakara, 2/194.

⁴⁷² Şura, 42/40.

⁴⁷³ İsfahânî, s. 981.

Adâlet kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de evrenin nizamı, insanın yaratılışındaki mükemmellik, yeryüzü ve gökyüzü arasındaki uyum (Tin 95/4, Şems 91/7) gibi farklı durumları anlatmak için kullanılmıştır. Bütün güzellikleri bünyesinde barındıran ahenk, düzen, uyum, eşitlik, dürüstlük, takvâ, ihsân sahibi olmak gibi güzel hasletlere sahip toplumlar (Bakara 2/143, Hucurat 49/13, En'âm 6/152, 115) vasât ümmet olma, hakkaniyetli olma ve tarafsız bir şekilde hüküm veren, tevhid ve ahlâk ilkelerine göre davranan insanların özellikleri olarak da geçmektedir. Ayrıca Allah'ın kemal sıfatlarından olan adâletin peygamberlerde bulunması da sünnetullâhtandır. Peygamberlerin tebliğ görevlerini maddi ve mânevi açıdan hiç kimsenin etkisinde kalmadan ifâ etmesi, adâlet vasfına sahip olmalarından kaynaklanır.⁴⁷⁴

Adâlet yukarıda saydığımız durumların dışında kocaların eşlerine adâletle hükmetmelerinde (Nîsa 4/ 3, 129); aile içinde hakkaniyetli olmada, yargılamada (Nîsa 4/ 38); hakkaniyetli olmada, insanların arasını ıslah etmekte (Hucurat, 49/9); ticari ilişkilerde, anlaşmalarda, borçlanmada (Bakara 2/282) adâletin gözetilmesidir. Mezkûr âyetlerde sayılan bu adâlet çeşitleri fıkıh ve hukuk kavramları içinde yer alan adâletin alt başlıklarıdır. Gazzâlî, adâlet kavramını ifrâtta ve tefrîtte uzak, aşırılık ve eksiklikleri bünyesinde bulundurmeyen bir kavram olarak zûlmün ve cevrin zıddı şeklinde olarak tanımlar.⁴⁷⁵

Talât Koçyiğit, bu kavramı hadis ilmi açısından değerlendirirken hadis rivâyetinin kabul edilmesi için adaleti râvide aranan gerekli şartlardan biri olarak sayar. Hadis ilminde adâleti; râvinin büyük günah işlememesi, küçük günahları işlemede ısrarcı olmaması, insani hasletlere sahip olması, toplumun örf ve âdetlerine uygun bir yaşam tarzına sahip olması (mürüvvet) olarak ifâde eder. Bu vasıfları taşımayan râvilerin rivâyetlerinin ve şahitliklerinin kabul edilmediğini belirtir.⁴⁷⁶

⁴⁷⁴ Karagöz, s. 6, Çağrıcı, “adalet” s:341-343.

⁴⁷⁵ Gazzali, c. III. s. 54.

⁴⁷⁶ Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, TDV Yayınları, Ankara/ 2009, s. 177-178.

Taftazani (ö.792/1390), adâlet kavramına mezheplerden Mûtezile'nin geniş ve anlamlı bir açıklama getirdiğini belirtmiştir. Mûtezile'nin, adâlet kavramına bakış açısını değerlendirirken insana yüklenen sorumlulukların, verilen hür irâdenin ve kudretin kullanılması ölçüsünde değerli olduğunu ifâde ettiklerini belirtir. Ayrıca Mûtezile, "İnsanlar yaptıkları işleri Allah'ın iradesiyle yapmış olsalardı, yüklendikleri işlerin ve günahların müsebbibi Allah olurdu." derler. İrâdenin saf dışı bırakıldığı durumlarda, insanın sorumlu tutulmasını Allah'ın adâletine aykırı olarak görürler. Hâlbuki Allah'ın haksızlık yapmaktan ve zûlmetmekten münezzehtir olduğunu ifâde ederler. Çünkü yarattığı bir fiilden kulunu sorumlu tutmayacağını ve cezâlandırmayacağını görüşünü savunular. Taftazânî, bu nedenle adâlet prensibinin Mutezile'nin beş temel esaslarında önemli bir yere sahip olduğunu vurgular.⁴⁷⁷

Ehli Sünnet âlimleri, ilahi adalet konusunda Mûtezile ve Cebriye arasında orta yolu bulmaya çalışmışlardır. Maturidiyye, Eşâriyye ve Muteziliyye arasında insan fiillerinde orta bir yol olduğunu savunurlar. Şöyle ki; Mutezililer, insan fiillerinin Allah'ın insana verdiği güç ile meydana geldiğini savunurlar. Eşâriyye ise insan fiillerinde cebr olduğunu fakat insana verilen kesb sayesinde, kulun isteği ve Allah'ın yaratmasıyla oluştuğunu iddia ederler. Maturidiler ise kesbin kulun istek, güç ve iradesiyle meydana geldiğini savunurlar. Ebu Hanife kesbin istitaât (güç yetirebilme) sayesinde ilahi adaletin oluştuğunu savunur.⁴⁷⁸

Eşâriyye, Mûtezile mezhebine ait fikirlere en sert tavırda karşılık vermiş mezheptir. Mûtezile'nin ilâhi adâlet anlayışına karşın insanın aklını kullanarak adâleti sağlayamayacağını, ancak yüce yaratıcının emirlerini ifâ etmekle adâleti te'sis edebileceğini savunur. Çünkü her şeye hükmeden ve yaratan Allâh'ın ancak âdil olabileceğini öne sürer. Allâh'ın hem emirlerinde hem yasaklarında adâlet vardır. Şöyle ki; Allâh kullarının maslahatına olan şeyleri emreder. Kullarının maslahatına olmayan, zararına olan ve haksızlığa ya da zulme sebep olacak şeyleri de yasaklar. İnsani fiillerde zulûm olabileceğini, ilâhi fiillerde zulmün yerinin olmadığını

⁴⁷⁷ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî *Kelam İlmi ve İslam Akâidi (Şerhu'l- Akâid)*, (haz: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, 6. Baskı, İstanbul / 2013, s.13.

⁴⁷⁸ Muhammed Ebû Zehra, *Târihu'l-Mezâhibi'l İslâmiyye*, (*İsalâm'da İtikadi Siyasi ve Fikhî Mezhepler Tarihi*), çev: Sıbğatullah Kaya, Anka Yayıncılık, Yeni Şafâk Gazatesi, Bayrampaşa/ İstanbul, s.192; Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi*, Baskı. II, Ankara/2016, DİB Yayınları, s.259.

savunur.⁴⁷⁹ Hatta bu fikrini savunmak için şu âyetleri örnek olarak verir: “*Allâh kullarına zulmetmek istemez.*”⁴⁸⁰ “*Allâh âlemlere zulmetmek istemez*”⁴⁸¹

Yukarıdaki âyetlerden sadece Allah’ın zûlûmden münezzehe olduğunu, kulların ise birbirlerine zulmettiği anlaşılmaktadır. Kısacası Eşâri nazariyesinde kesbin önemi büyüktür. Zûlmü içeren fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu, fakat kesb gücünden dolayı insanların fiillerinin müsebbibi olduğunu iddia ederler.⁴⁸²

Eşârilere göre hüsnun (güzel) ve kubhun (çirkin) kaynağı ve ölçüsü nakil yani vahiydir. Vahyin yani şeraitin güzel gördüğü güzel, çirkin gördüğü şeyler de çirkindir. Maturidilere göre ise hüsnun ve kubhun kaynağı akıldır ve nakil akli destekler.⁴⁸³

Abdulkâhir Bağdadi, Eşârilere ile Maturidilerin - her ne kadar âdalet ve hikmet gibi kavramlarda ince çizgilerle birbirlerinden ayrılıyorsa da- bunların özde birleştiklerini belirtir. Ehli Sünnet âlimlerinin bazı konularda birleştiklerini ve bunların arasında Allah’ın adâlet ve hikmet sıfatları noktasında fikirsel açıdan birleştiklerini ifâde eder. Bu konuda Fırka-i nâciyenin muhâlefet edenleri sapkınlı itham ettiklerini vurgular.⁴⁸⁴

Maturidi; adâlet kavramını gerçeğe, doğruluğa, hakka ve sünnete uygunluk olarak tanımlar. Allah’ın Rahmân, Rahîm, Âlim ve Hâbîr olduğunu; dolayısıyla adâleti en iyi O’nun bileceğini, hikmet ve adâletten uzaklaşmasının mümkün olamayacağını söyler. Çünkü adâlet kavramının Allah’ın sıfatlarından biri olduğunu, hiçbir şeyi tesâdüf eseri olarak yaratmadığını, her şeyin adâlet ölçüsünde mükemmel bir uyum ve âhenkle yaratıldığını ve bunların kendisindeki hikmet sıfatından kaynaklandığını ifâde eder.⁴⁸⁵

Fıkıhta Hanefî mezhebine, itikatta ise Mâturidi mezhebine mensup olan Ebu’l Berâkat en-Nesefî; Allâh’ın ezelden ebede kadar bütün tümel/küll ve tikelleri /

⁴⁷⁹ Ebû’l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş’arî el-Basrî (ö. 324/935-36), *el-Luma fi’r- Reddi Âla Ehli’z-Zeyğ ve’l-Bida*, Beyrut, trs. s. 44.

⁴⁸⁰ Mü’min 40/31.

⁴⁸¹ Âl-i İmran, 3/108.

⁴⁸² Eşâri, *el- İbâne an Üsuli’d-Diyâne*, (çev: M. Kubat) İşrak Yayınları, İstanbul/2008, s.14, 144-145.

⁴⁸³ Teftezânî, s. 165-174.

⁴⁸⁴ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38) (çev: Ethem Ruhi Fığlalı) *Mezhepler Arasındaki Farklar*, bsk. VII. TDV. Yayınları, Ankara/2014, s.253.

⁴⁸⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî (ö. 333/944), *Kitabu’t-Tevhid*, (çev: Bekir Topaoğlu-Muhammed Aruçi), İsam, Ankara/2005, s. 66-67, 276.

cüzleri bilmesinin, işlerini sağlam yapmasının adâlet ve hikmet sıfatlarının sonucu olduğunu bildirir.⁴⁸⁶

Maturidi; belâ, imtihan, fakirlik, deprem, doğal afetler, delilik, sağırılık, dilsizlik, insanda bulunan çeşitli fiziksel kusurlar, kişiyi düşünmeye sevk etme ve imtihan etme amaçlıdır; Allah'ın adâletinin gereğidir ve hikmet sıfatının sonuçlarındandır, der. Ayrıca; iyiliğin ve kötülüğün akılla bilinebileceği halde aklın nakille desteklenmesi Allah'ın adâlet sıfatının gereğidir, der.⁴⁸⁷

İslâm filozoflarından İbn Miskeveyh, insanın adâlet sahibi olabilmesi için birtakım özel hasletlere vâkıf olmasının şart olduğunu ifâde etmiştir. Bu hasletleri; 1. İnsanın elde ettiği bilgilerini mükemmel düşünce yoluyla sentezleyip kullanması (hikmet) 2. Öfke gücünü kontrol yeteneği (şecaat) 3. Şehvet gücünü kontrol etme yeteneği (iffet) şeklinde değerlendirmiştir. Ayrıca bu hasletlerin kazanılması sonucunda kişide adâlet kavramının oluştuğunu ifâde eden Miskeveyh, böylelikle adâletin dördüncü temel hasletlet olduğunu vurgulamıştır.⁴⁸⁸

H. Peygamber (sas) "Kıyâmet gününde insanların Allâh'ı Teâlâ'ya (cc) en yakın bulunanı ve en sevgili olanı âdil devlet başkanıdır. Kıyâmet gününde insanların Allah'a en sevimsi ve makamca da Allah'tan en uzak olanı, zalim devlet başkanıdır." 489 demiştir.

Ayrıca aile içinde adâletin önemini şu sözleriyle vurgulamıştır: *"Hükümünde ailesine karşı ve velâyeti altında olanlar hakkında adil davrananlar, kıyâmet gününde nurdan minberler üzerindedirler." 490*

⁴⁸⁶ Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (ö. 710/1310), el-Umde, (çev: Temel Yeşilyurt, İslâm İnancının Ana Umdeleri), Kubbealtı Yayıncılık, Malatya/2000, s.44.

⁴⁸⁷ Ebu Mansur Maturidi, *Te'vilâtü Ehli Sünne*, (Tahk. Mecdi Basellum), IX, S. 128, V, S.77, IX, S.128, Dar'ül-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut. 2005

⁴⁸⁸ İbn Miskeveyh, *Tehzibul Ahlâk*, Yahya ibn Adl, çev: Harun Kuşlu, edt: İlhan Kutluer, İstanbul/2013, bas.1. s:128, 137, 141.

⁴⁸⁹ Tirmizi, Sünen, Ahkâm 4/1344, c. III. S. 617.

⁴⁹⁰ Müslim, Sahih, İmâret 5(1827) c.II. S. 617.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RİYÂNIN ÇEŞİTLİ İLİMLER AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1. KUR'ÂN'DA RİYÂ

Riyâ kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de farklı âyetlerde geçmiş olup bu âyetlerde insanların gösteriş amaçlı yaptıkları ibâdetlerin herhangi bir değer taşımadığı ifade edilmiştir. Bu niyeti taşıyan kimselerin münâfıklardan ve kâfirlerden oldukları vurgulanır. Ayrıca riyâ amacı güdülerek yapılan infâk, zekât vs. ibâdetlerin Allah (cc) dışında başka varlıklara yaranma ve menfaât amaçlı olmalarından olduğundan dolayı kişiyi şirke doğru sürüklediği, kendisine çekidüzen verip ihlâsı yakalamadıkça kulun küfre düşmekten kendini kurtaramayacağı izâh edilir. Yapılan araştırmada Kur'ân'da riyâ ile ilgili on iki âyetin var olduğu tespit edildi. Bu âyetlerin de kendi aralarında sınıflandırılabilmesine kanaât getirdik. Riyâ konusunun işlendiği bu âyetleri; Amelde riyâ ve İbâdetle riyâ şeklinde ikiye ayırdık. Her ne kadar bu şekilde bir ayırım yapmış olsak bile riyâyâ değinen âyetlerin, hem amelde riyâyı hem de itikatta riyâyı bünyesinde barındırdığını görmekteyiz.

Konuyla ilgili âyetlerin yorumunu müfessirler şöyle yapmıştır:

3.1.1. Amelde Riyâ

﴿الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يُتْبِعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنًّا وَلَا أَذًى هُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا

﴿هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ “Mallarını Allah yolunda harcayan, sonra da harcadıklarının arkasından

başka kakıp incitmeyenler için Rablerinin katında özel karşılık vardır. Artık onlar için korku yoktur, onlar üzüntü de çekmeyeceklerdir.”⁴⁹¹

Daha önce değindiğimiz gibi riyâ, amelî ve itikâdî olmak üzere iki çeşittir. Riyânın, ibâdet alanında yapılırsa şirk boyutunu taşıdığını izâh etmiş ve kulun

⁴⁹¹ Bakara, 2/ 262.

itikâdına zarar verdiğini “riyâ” kavramını izah ederken anlatmıştık. Bu nedenle konuyu amel alanında değerlendirmek daha faydalı olacaktır.

Seyyid Kutub, yukarıdaki âyetin izahını yaparken öncelikle konuyu öncelikle toplumsal açıdan değerlendirir.(Biz de bu sebeple Seyyid Kutub’un bu görüşünü diğer müfessirlerden önce zikrettik.)

Seyyid Kutub, Arap toplumunun gururlu ve kibirli bir yapısının olduğunu bu nedenle yapılan “infâk”ın zamanla düşmanlığa neden olduğunu belirtir. Çünkü Arapların, yaptıkları iyilikleri başa kakma ve karşı tarafı ezme, aşağılama gibi birtakım kötü hasletlere sahip olduklarını vurgular. Bu nedenle aşağılanan tarafta zamanla kin, öfke ve intikâm duygularının oluşmaya başladığını söyler. Dolayısıyla Müslüman toplumunun müşrik topluma benzememesi için yukarıdaki âyetin uyarı amaçlı yapıldığını söyler.

İslâm toplumunda “infâk”ın, kötülüğe sed çekmek, nefsi arındırmak ve temizlenme için bir unsur olarak değerlendirildiğini ifâde eder. Müslüman kişinin, fakir kardeşinin gönlünü alarak karın doyurmayı ve ihtiyaç gidermeyi hedeflediğinden dolayı kişisel ve toplumsal açıdan meydana gelebilecek olumsuzlukları, bu davranışlarıyla giderdiğini söyler. Başa kakmadan, eziyet etmeden, yapılan infak ve dayanışma, fakir Müslümanları üzmez.

“...Onlar için korku yoktur...” âyetini de tefsir eden Seyyid Kutub, burada kastedilen korkunun fakirlik korkusu, muhtaç kişide oluşan kin duygusu olduğunu ve zamanla muhtaç kişide hilekârlığın geliştiğini söyler. Ayrıca; verilen “infak”ın asıl sahibini Allâh olduğu için güneşin, yağmurun, nebâtatın, bütün rızkın sahibi ve nedeni O olduğundan dolayı başa kakmanın, ahmakça bir hareket olduğu değerlendirmesini yapar.⁴⁹²

Müfessirlerden Vâhidî, bu âyetin nüzûl sebebinin Tebûk Seferi olduğunu söyler. Hz. Osman ile Abdurrahman b. Avf’ın sadaka ve infâk konusunda yarıştıklarını, savaş sebebiyle askerlerin yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarını karşıladıklarını izâh eder. Biri servetinin yarısını, harcadığını, ötekisi ise ihtiyaç

⁴⁹² Seyyid Kutub, *fi- Zilâl-i Kurân*, (çev. s. Uçan, V. İnce, M. Yolcu İ. Türk, İ. Balcı), Dünya Yayıncılık, İst. 1991, c. I. s. 20.

sahibi bütün askerlerin araç gerecini karşıladığını söyler. Bu yarışın amacının cennet olduğunu, kardeşlerinin muhtaç ve üzüntü içindeyken onların büyük servet sahibi olmaktan Allah’a sığındıklarını vurgulamıştır.⁴⁹³

Bakara sûresinde, infâk konusu üzerinde önemle durulmuş ve bu ibâdete fesâd karışmaması gerektiği anlatılmıştır; şöyle ki:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ فَأَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًا لَا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِّمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ

الْكَافِرِينَ﴾ “Ey iman edenler! Allah’a ve âhiret gününe inanmadığı halde sırf insanlara gösteriş olsun diye mallarını harcayanlar gibi, başa kakıp eziyet etmek sûretiyle sadakalarınızı boşa çıkarmayın. Bu şekilde hayır yapan kimsenin misâli, üzerinde biraz toprak bulunan kaygan bir kayanın hâli gibidir ki ona şiddetli bir sağanak vurmuş da onu çıplak bir halde bırakmıştır. Böyleleri yaptıkları hiçbir iyiliğin faydasını göremezler. Allah, kâfirler gürûhunu doğru yola ulaştırmaz.”⁴⁹⁴

Bu âyetin tefsirinde özellikle “safvan” kelimesi üzerinde durulmuştur. Münâfıkların yaptıkları ibâdetlerin hiçbir değerinin olmadığı vurgulanmıştır. Mallarını gösteriş amaçlı harcayıp sonradan eziyet ederek başa kakanların durumu tıpkı safvan gibidir, demişlerdir. İbn Katâde, Zeccac, İbn Abbas, Sa’leb “safvan” kavramının sert ve çıplak bir kayadan ibâret olduğunu ifâde etmişlerdir. Üstü ince toprakla örtülmüş kaya anlamında olup kişinin sadakasına gösteriş bulaştığından dolayı hem malını hem de sevabını kaybetmiş ve bu nedenle bereketli topraklardan dolayısıyla sevaptan mahrum kalmışlardır.⁴⁹⁵

Taberî, bu âyetin muhatabı kâfirler değildir, der. Asıl muhâtaplar münâfıklar ve infâk ederken mallarını gösteriş için harcayan ve bu durumun dünyevi ve ûhrevî vehâmetinin farkında olmayan Müslümanlardır, der. Münâfıkların dünya ve âhirette zâten aşağılandıklarını, asıl önemli olanın, Müslümanların cehâletleri ve farkında

⁴⁹³ Vâhidi Ebû’l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü’rî (ö. 468/1076), *Esbâb-ı Nüzûl*, çev: Necdet çağıl, Necâti Tetik, Ketebe Yayınevi, İstanbul 2019, s. 61, *Kur'an Yolu Tefsiri*, c.1 s. 421

⁴⁹⁴ Bakara, 2/264.

⁴⁹⁵ İmam Ebul- Ferec Cemâluddin Abdurrahman Ali İbn Muhammed Cevzi, *Zadü’l-Mesir fî İlmi’t-Tefsir*, çev: Abdülvehhâb Öztürk, I, Kahraman Yayınları, 2009/ İstanbul, s.313.

olmadan ibâdetine riyâ karıştırmalar hususunda uyarılmalarının önemli olduğunu izâh eder.⁴⁹⁶

Kurtubî, riyâkârların durumunu şöyle izâh eder: Sağanak halinde yağan yağmurun, nasıl ki bereketli görünen toprakların altından çıplak bir kayalığı çıkarması gibi beklenen bereketin bir hayâlden ibâret olduğu anlaşılmış olur, der. Bu durum, riyâkârların âhiretteki âkibetlerinin gün yüzüne çıkması ile kulun beklentilerinin sonucunun hüsrân olduğunu belirtir. Gösteriş için sadaka verenlerin ve eziyet edenlerin hem kendilerini hem de Allâh'ı kandırmaya çalıştıklarını, çabalarının hiçbir şeye yaramadığını, dünyâ ve âhiret çıkarlarından mahrûm olduklarını belirtir.⁴⁹⁷

Muhammed Abdûh, infâk etmenin adâbını izâh ederken dikkat edilmesi gereken durumun başa kakmak ve eziyet etmek gibi fiilerden uzaklaşmak olduğunu söyler. Sadakanın kabul edilmesinin birtakım şartları olduğunu; bunlardan ilkinin güzel söz söylemek, ikincisinin ise gönül almak olduğunu belirtir. İşte bu sınıfın mükâfatının Allâh katında olduğunu söyler. Allah'ın bu gruba ikramda bulunmasının şartının; bu gruptaki insanlarda başa kakma ve eziyet etme gibi iki kötü vasfın bir arada bulunmaması, bu kişilerin kendisinden yüzçeviren fakîr kimseye öfkelenmemeleri ve bir beklenti içine girmemesi olduğunu ifâde eder.⁴⁹⁸

İnfâk ederken samimiyetin önemi ve bu samimiyetin dışında kalan insanların halinin çürümüş bir bahçeye benzediği Ku'ân'da vurgulanmıştır, şöyle ki:

﴿وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ اتِّبَاعَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَتَثْبِيتًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ فَاتَتْ أُكُلَهَا ضِعْفَيْنِ فَإِنْ لَمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطُلَّ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ أَيْوَدُ أَحَدُكُمْ أَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَأَصَابَهُ الْكِبَرُ وَلَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَاءُ فَأَصَابَهَا إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ

⁴⁹⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923) *Câmi 'u'l-beyân* Hisar Yayinevi, c.I-IX. İst.1996, c.II. s.141-142; *Kur'an Yolu Tefsiri*, c. I. s: 421.

⁴⁹⁷ Kurtubi, ebu Abdullah Muhammed, *el Camiu lı Ahkami'l-kuran* (terc. M. Beşir Eryarsoy), Buruc Yayınları, İst. 1997, c.3, s. 533.

⁴⁹⁸ Muhammed Abduh, Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsiru'l- Kurâni'l-Hakîm Tefsiru'l Menâr*, (çev: Harun Ünâl, Mehmet Erdoğan, Niyâzi Beki, İbrahim Tüfekçi), Rahmi Yaran, Ekin Yayınları, İstanbul / 2011, c. III, s.111-116.

﴿لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ﴾ “Mallarını Allah rızasını dileyerek ve içlerinden gelerek harcayanların misali ise tatlı bir yamaçta bulunan, üzerine bolca yağmur yağan, bu sebeple ürününü iki misli veren bir bahçedir; şayet sağanak yağmazsa incecik yağar. Allah yapıp ettiklerinizi görmektedir. Sizden biri arzu eder mi ki hurma ve üzüm ağaçlarıyla dolu, zemininden ırmaklar akan ve kendisi için orada her çeşit meyvenin bulunduğu bir bahçesi olsun da bakıma muhtaç çoluk çocuğu varken kendine ihtiyarlık gelip çatsın, bahçeye de içinde ateş bulunan bir kasırga isabet ederek yakıp kül etsin! Düşünesiniz diye Allah önünüze açık işaretler koyuyor.”⁴⁹⁹

Zemâhşeri, infâk etmenin önemini nefse bağlar. Nefis diğer ibâdetlere göre infâk etmede çok zorlanır, der. Malın canın yongası olduğunu, insanın yaşamını idâme ettirmesinde mal faktörünün önemli olduğunu vurgular. Bu nedenle malın infâk edilmesiyle kişi çok sevdiği bir şeyleri gözden çıkarmıştır. Nefsin arınmasıyla iman güçlenmiş olur ve kul şehvi arzulardan uzaklaşır. Fakat bu durumun gerçekleşmesi için riyâdan uzak, ihlâslı bir şekilde infâk etmek önemlidir, der.⁵⁰⁰ Zemahşeri, yukardaki âyeti riyâ amaçlı infak eden kişilerin büyük ve yemyeşil bir bahçeye sahipken, o bahçenin mahsulünden faydalanamayacak şekilde ihtiyarlaması olarak yorumlar. Yani güzel bir âmel işlediğini ve bu âmeli Allah’ın rızasını gözetmeden yapmış olduğu için semeresini alamadığını belirtir.⁵⁰¹

Taberî, bu âyette kastedilen şeyin münâfık ruhlu kişilerin en aciz oldukları bir zamanda kendilerine yardım edilmeyeceği olduğunu ifâde eder. Yemyeşil bahçeye sahip, küçük çocukları olduğu halde bahçesi küle dönen kişi gibi, âhirette sevâba ihtiyacı olduğu dönemde insanın bundan mahrum olmasıdır, der.⁵⁰²

﴿وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ أَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُهُ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ﴾ “Siz hangi hayrı yapsanız ve hangi adakta bulunsanız şüphesiz onu Allah bilir. Zalimlerin ise samimi yardımcısı yoktur.”⁵⁰³

⁴⁹⁹ Bakara, 2/ 265-266.

⁵⁰⁰ Zemahşeri, c. I. s. 818.

⁵⁰¹ Zemahşeri, c. I. s. 823.

⁵⁰² Taberî, c. I. s.143-145.

⁵⁰³ Bakara 2/ 270.

Yukarıdaki âyette infâk etmeyi gösteriş için yapanların zalimlerden oldukları, zalimlerin ise yaptıkları haksızlık yüzünden bu vasıfla anıldıkları söylenir. Ayrıca infâk etmek, sadaka veya zekât vermek kul üzerinde bir borç iken onu vermede cimrilik etmek veya Allah'ın rızasına aykırı bir şekilde yapılmak riyâdan sayılmış ve zûlüm kabul edilmiştir.⁵⁰⁴

İnfâk etmek hususunda verilen adaklarda gösteriş niyeti taşıyanlar zalimlerdir, diyen Zeccâc bu konuda iki görüşe yer verir. Bunlardan ilki müşrik olan zalimlerdir. İkincisi de gösteriş yaparak hayır işlediğini zanneden zalimlerdir.⁵⁰⁵

﴿لَيْسَ عَلَيْكَ هُدْيُهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَا تُنْفِسْكُمْ وَمَا تُنْفِقُونَ إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ وَمَا تُنْفِقُونَ لِيُثْمِرَ اللَّهُ بِهِ لَكُمْ خَيْرٌ يَوْمَ تُؤْتَوْنَ أَجْرَكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ﴾ “İnsanları doğru yola erdirmek senin vazifen değildir. Ancak Allah dilediğini doğru yola ulaştırır. Hayır olarak her ne harcarsanız, faydası kendiniz içindir. Bu sebeple siz, sadece Allah rızasını kazanmak için vermelisiniz. İyilik olarak her ne harcarsanız, mükâfatı size tam olarak ödenir ve hiçbir şekilde haksızlığa uğramazsınız.”⁵⁰⁶

Kadı Beydavi (ö:685/1286), Hz. Peygamber'in (sas), Müslüman olmaları ve kalpleri İslama ısındırılmaları için müşriklere sadaka verilmesini yasaklaması üzerine bu âyetin nazil olduğunu ifâde eder. Âyette; hidâyetin Allah'ın elinde olduğu, peygambere düşenin ise sadece tebliğ olduğu vurgulanmıştır. Hayır için infâk edenin bunu kendisi için yaptığı, ahiret yurdu için buna ihtiyacı olduğu belirtilmiştir. Ayrıca infâk edene karşılığının mislice verileceği kimseye aslâ zulmedilmeyeceği de vurgulanmıştır.⁵⁰⁷

﴿لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا أَتَوْا وَيُحِبُّونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ “Sanma ki yaptıklarından memnun olanlar, yapmadıklarıyla övülmekten

⁵⁰⁴ Ebü'l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), *Letâifü'l-İşârât*, (tah. İbrahim Besyuni), bsk. III. c.I. Yay. yok. Mısır/2000, s. 361 ; *Kur'an Yolu Tefsiri*, c.I. s. 425-426

⁵⁰⁵ Muhammed Cevzi c. I. s. 318.

⁵⁰⁶ Bakara 2 /272

⁵⁰⁷ Beyzâvî, c. I., s. 230

*hoşlananlar, evet, sanma ki onlar azaptan kurtulacaklardır! Onlar için elem verici bir azap vardır.*⁵⁰⁸

Bu âyet Yahudilerin peygamberimizin sorduğu bir soru üzerine gerçeği saklayıp yanlış bir cevap vermeleri ve sevinip durmaları üzerine indirilmiştir. Gerçeği saklayıp sanki doğruyu söylemiş gibi övünüp durmaları ve kendi halklarına dinin özünü saklayıp emir ve yasakları kendi keyiflerine göre şekillendirmeleri üzerine elem verici bir azaptan kurtulamayacakları bildirilmiştir. İbni Abbas, bu âyetin münafıkların savaş emrini duydukları halde katılmayıp daha sonra da kendilerini katılmış gibi göstererek övünüp durmalarından dolayı indiğini söylemiştir.⁵⁰⁹

Mukatil b. Süleyman ise mezkûr âyetin tefsirini şöyle yapmıştır: Bir grup Yahudi Hz. Peygamber Efendimiz'in (sas) yanına gelerek O'nun getirdiği hükümleri kabul ettiklerini - iman etmedikleri halde- bunu dilleriyle tasdik ettiklerini bildirirler. Bu sebepten ötürü Müslümanlar tarafından övgüye mazhar olurlar. Yapmadıkları ve hak etmedikleri şeylerden dolayı övgü alıp sevinç duymalarından dolayı bu âyetin nâzil olduğunu söyler.⁵¹⁰

﴿وَالَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَنْ يَكُنِ الشَّيْطَانُ لَهُ قَرِينًا فَسَاءَ قَرِينًا﴾

*“ Ve bunlar Allah'a ve âhiret gününe inanmadıkları halde mallarını insanlara gösteriş için sarf edenlerdir. Bir kimsenin arkadaşı şeytan olursa o ne kötü bir arkadaştır! Allah'a ve âhiret gününe iman edip de Allah'ın kendilerine verdiğinden harcasalardı ne olurdu sanki! Allah onların durumunu hakkıyla bilmektedir.”*⁵¹¹

Bu âyetin üç farklı grup hakkında indiğine dair görüşler vardır. Mukatil, Mücahit ve İbni Abbas bu âyetin Yahudiler hakkında indiği konusunda ittifak

⁵⁰⁸ Âl-i İmrân, 3 / 188.

⁵⁰⁹ Abdurrahmân b. Kemâl Ebî Bekr b. Muhammed Celâlüddîn Es-Suyûtî (ö. 911/1505), (çev: Hüseyin Yıldız), ed-*Dürri'l- Me'sûr fi-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, Ocak Yayıncılık, İstanbul / 2012, bsk. I. c. I. s.188

⁵¹⁰ Ebü'l- Hasen Mukâtil b.Süleyman b. Beşir el-Ezdî el- Belhi (ö. 150 / 767), *Tefsîrî-i Kebîr*,(çev: M. Beşir Eryarsoy), c.I. İşâret Yayınları, İstanbul 2007, bsk. I.s.327.

⁵¹¹ Nisâ, 4/38-39.

etmişlerdir. Zeccac, Süddî, Süleyman Dimeşkî ise münafıkların davranışlarından dolayı indiği konusunda hemfikirdirler.⁵¹²

Sa'lebî Mekke müşriklerinin Hz. Peygamber'e (sas) olan düşmanlığından dolayı yaptıkları harcamalar yüzünden bu âyetin nâzil olduğunu söyler.⁵¹³

“Bir kimsenin arkadaşı şeytan olursa o ne kötü bir arkadaştır!” Burada kastedilen arkadaşlığı iki şekilde meydana gelen arkadaşlık olarak değerlendirmişlerdir. Bunlardan ilki; kişinin şeytanla birlikte kötü fiiller işleyerek arkadaşlık kurması, ikincisi ise cehennem arkadaşlığı yapması olup her ikisi de eleştirilmiştir.⁵¹⁴

Âl-i İmrân Sûresi, bu âyetlerden itibaren sosyal ilişkileri ele almıştır. Kişinin davranışlarına nasıl yön vereceğini belirtmiş ve tavır ve davranışlarında Allah'ın rızasını gözetmesi gerektiğini vurgulamıştır. Güçlü bir toplum için infâk etmenin şart olduğu hatırlatılıp ana babaya, komşuya, akrabalara ihsânda bulunmak şiddetle tavsiye edilmiştir. Riyânın tehlikelerine vurgu yapılmış, cimrilik ve kibir yasaklanmıştır. Nasıl ki yalan söylemek ve emânete ihânet etmek kişiyi münafıklığa götürüyorsa, riyânın da kişiyi şirke sürüklediği belirtilir.

Şirk, itikâdi ve amelî olmak üzere ikiye ayrılır. Riyâdaki şirk için kişinin amelini Allah rızası için değil de nefsin menfaatleri için yaptığı açıklaması yapılır. Bundan dolayı kişinin nefsinin tapınma aracı haline getirmesi ile riyâyâ bulaştığı izâh edilir. Yapılan ibâdetlerde ve fiillerde insanların beğenisini kazanma, maddi ve manevi çıkarlar elde etme hırsından dolayı kişinin yoldan çıktığı belirtilir. Riyâ ve gösteriş amaçlı eylemlerden uzak durmak için bol bol ihsânda bulunmanın ve ihlâsa sarılmanın kulun önceliği olması gerektiği vurgulanmıştır.⁵¹⁵

⁵¹² Ebu'l-Ferac İbn el-Cevzî Abdurrahman b. Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed et-Teymî el-Bekrî el-Kuraşî Hanbelî (ö. 597/1201), *Zâdü'l Mesîr fî İlmi't-Tefsir*, <http://www.islamilimleri.com/Tefsir/Tefsir/001>, c.I. s. 599.

⁵¹³ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nisâbü'rî (ö. 427/1035), *el-Keşf ve'l Beyân fî Tefsiri'l Kur'ân*, c. II. Darul İlmiyye, Beyrut/ 2004. s. 284.

⁵¹⁴ Ebu'l-Ferac İbn el-Cevzî Abdurrahman b. Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed et-Teymî el-Bekrî el-Kuraşî Hanbelî (ö. 597/1201), *Zâdü'l Mesîr fî İlmi't-Tefsir*, <http://www.islamilimleri.com/Tefsir/Tefsir/001>, c.I. s. 599.

⁵¹⁵ *Kur'ân Yolu Tefsiri*, c.I. s. 63-64.

Zemâhşeri, yukarıdaki âyette asıl önemli olan noktanın insanın kendi çıkarlarını gerçek anlamda bilmemesi olduğunu söyler. Bu nedenle insanın yanlış davranışlarından ve malını gösteriş için harcamasından dolayı Allâh'ın rızasını kaybettiği, malından olduğu ve neticede kişiyi aptal ve ahmak konumuna getirdiği vurgulanır. Zemâhşeri, insanı cimriliğe ve kötülüğe yaklaştıran şeytanlardan uzak durulması hususunda bu âyetlerin tehdit ve uyarı manası taşıdığını söyler.⁵¹⁶

﴿وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بَطَرًا وَرِئَاءَ النَّاسِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَاللَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ﴾

*İnsanları Allah yolundan engellemek üzere taşkınlık ve gösteriş yaparak yurtlarından (savaşa) çıkıp gelenler gibi olmayın; Allah onların yaptıklarını kuşatmıştır.*⁵¹⁷

Müfessirlerden bazıları, bu âyetin nüzûl sebebinin riyâkâr ve gösteriş düşkünü, cakasatan, sımarıkça kendini övüp duran Mekke müşriklerinin davranışlarını anlatmak için indiğini ifâde etmişlerdir. Cuhfe yakınlarında bulunan Mekke kafilésinin Müslüman saldırılarından kurtulmasından dolayı Ebu Cehil'in sımarıkça şunları söylediği anlatılır: "Bedir'de içki içmedikçe cariyelerimiz çalgı çalmadıkça, Müslümanlarla savaşmadıkça asla geri dönmeyeceğiz." Onların bu sımarıklıklarına karşılık olarak Yüce Allah'ın (cc) yardımıyla müşriklerin Bedir'de yenilgiye uğratıldığını ve öldürüldüklerini müfessirler özellikle belirtirler.⁵¹⁸

Müslüman toplumunda savaş ahlâkı vardır. Sebep olmadan, iyi kötü demeden, durduk yerde hukuka aykırı savaşı arzulamazlar. Haksızlık, zûlüm, gayri ahlâki, bâtil ve sapkın ve dünyevi çıkarlar uğruna savaşmazlar. Müslüman toplumun menfaâtlerini ve şirk toplumunun muhtemel kayıplarını adâlet ölçüsünde tartmadan savaş kararı vermezler. Eğer ortada tevhide aykırı ve zulme yol açan bir durum varsa bu durumu bertaraf etmek için savaşmayı göze alırlar. Bu uğurda

⁵¹⁶ Zemahşeri, c.II, s. 304.

⁵¹⁷ Enfâl 8/ 47.

⁵¹⁸ Beydâvi, s. 911; Bkz. Kurtubi, s.65; ibn Kesir, *Tefsiru ibn Kesir* (Tefsiru'l Kur'an) muhtasar, Muhammed Ali Sabuni) Daru'l-beyanu'l-arabi, Kahire, 1988, c.2, s.111, Ebu leys Nasır b. Muhammed b. İbrahim es-Semêmerkandî (ö.375/985), *Tefsiru'l Kur'ân*, www.islamilimleri.com /Tefsir/Tefsir/ Turkce/02/047.htm.

gurur ve riyânın etkisiyle, şımarırlar. Çünkü amaçları Allâh'ın dinini yeryüzüne yaymak, yapılan haksızlıkları engellemektir.⁵¹⁹

Riyâ konusunun ele alındığı diğerr bir âyette (Nisâ/ 108.) kişinin taşıdığı niyetle insanlara gösterdiği âmelin farklı oluşu izâh edilmektedir. Şöyle ki:

﴿يَسْتَحْفُونَ مِنَ النَّاسِ وَلَا يَسْتَحْفُونَ مِنَ اللَّهِ وَهُوَ مَعَهُمْ إِذْ يُبَيِّتُونَ مَا لَا يَرْضَى مِنَ الْقَوْلِ وَكَانَ اللَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ

﴿مُحِيطًا﴾ *“İnsanlardan gizlerler de -razı olmadığı halde sözü geceden kurup düzdüklerinde yanlarında olan- Allah’tan gizleyemezler. Allah onların bütün yapıp ettiklerini kuşatmaktadır.”*⁵²⁰

İbni Kayyım, bu âyetin nüzûl sebebinin, bir takım insanlara zarar vermek ve haksız kazanç sağlamak amacıyla hain planlar kuranların menfaat elde etme isteklerinden kaynaklandığını ifâde eder. Bu menfaatleri elde etmek amacıyla kişilere iftira atmak, yalan yere şahitlik etmek, katil ve cani insanların kurtulmasını sağlamak gibi hain planlar kurmanın altında yatan nedenlerin gizli olduğunu, halbu ki her şeye şahit olan Allah’ın bu gizlenen şeyleri ve açıkta olanları bildiğini ifâde eder. Her ne kadar bu fiilerin yaratıcısı Allah olsa bile bunların müsebbibinin ve isteyenin Allah olmadığını özellikle belirtir.⁵²¹

Râzi, mezkûr âyette geçen hain planın, Tu’mr adında bir kişinin zırh çalması ve bu suçu başkalarına atmak için geceleyin akrabalarıyla planlar kurması olduğunu söyler. Onun Müslüman olduğu halde hırsızlık yaptığını ve kendini Hz. Peygamber’e (sas) masum gibi göstermiş olduğunu belirtir. Bu riyâkârca davranışından dolayı Hz. Peygamber (sas) ona inanmış, hatta bu olayın failinin Yahudiler olduğuna iknâ edilmiştir. Hz. Peygamber’in Tu’mr’ye inanması hatta kalben taraf tutmasından dolayı, günahkâr ve fasık kişilere bu yardımın ve meylin yasak olduğu hususunda Hz. Peygamber (sas) uyarılmış ve azarlanmıştır. Bundan dolayı Tu’mr’nin aşırılıkta ve günahla ileri giderek başkasına iftira atmasından dolayı, *“Çünkü Allah, hainlikte ileri gitmiş günahkârları sevmez”* âyetin vuku

⁵¹⁹ *Kur’ân Yolu*, c. II. S. 697-698.

⁵²⁰ Nisâ, 4/108.

⁵²¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350), *Bedâi’ut-Tefsir*, (çev. Ahmet Ağırakça), c.I, Karınca, Polen Yayınları, İstanbul 2011, s.609.

bulmuştur, der. Tu'me'nin bir süre sonra Mekke'ye kaçarak dinden çıktığını, hırsızlık niyetiyle bir başka evin duvarını delerken duvarın üstüne göçtüğünü ve bu sebeple öldüğünü anlatır. Râzi, bu ölüm şeklinin riyâkâr olan Tu'me'nin cezası olduğunu belirtir.⁵²²

Diğer bir âyette Allah'a samimiyetle iman edenlerin karşılık beklemeden yaptıkları infâk ele alınmaktadır.

﴿وَيُطْعَمُونَ عَلَىٰ حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا ۖ إِنَّمَا تُطْعَمُونَ لَوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَلَا شُكْرًا﴾

(*Ve şöyle derler*): "Onlar, kendileri sevip istedikleri halde yoksula, yetime ve esire de yemek verirler. Biz sizi Allah rızâsı için doyuruyoruz; sizden ne bir karşılık ne de bir teşekkür bekliyoruz."⁵²³

Mücahit, bu âyeti açıklarken o dönemde müsrîklerin Müslümanların elinde esir durumda olduklarını vurgular. "Esirlere iyi davranın" âyeti nazil olduğunda, Müslümanların canları çektiği ve ihtiyaçları olduğu halde kendi ellerindeki yiyecekleri müşrik esirlere yedirdiklerini, buna karşı bir teşekkür beklemediklerini, kalpleriyle ve hâlis niyetle düşünmüş olduklarını belirtir. Allâh Têâla'nın (cc) riyâdan uzak, ihlâslı kullarını bu davranışlarının Kur'ân'da övüldüğünü ve bunun diğer Müslümanlara örnek olmasını istediğini vurgular. İbn Sâ'd, Râbi adında bir sahabinin şekeri çok sevdiğini söyler. Dilenciler geldiğinde onlara şeker verirdi, der. Bu olaya şahit olan başka bir sahâbi "Neden şeker veriyorsun? Ekmek versene, en azından karnı doyar!" diye uyarıda bulunur. Buna karşılık Râbi, "Onlar, kendileri sevip istedikleri halde yoksula verirler..." âyetini hatırlatır.⁵²⁴

Mezkûr âyette bu iyilik sahiplerinin infâk konusundaki durumları üç ihtimalde değerlendirilir. İlk iki ihtimali Râzi şu şekilde sıralamıştır:

a) "Biz sizi Allah rızâsı için doyuruyoruz; sizden ne bir karşılık ne de bir teşekkür bekliyoruz." âyetinden kastedilen şeyin; onların gerçek manada herhangi

⁵²² Râzi, c. VIII. s. 303.

⁵²³ İnsan, 76 / 8-9.

⁵²⁴ Celaleyn, s.151.

bir beklenti içinde olmadıklarını anlatmak için Müslümanların bu sözleri dilleriyle söylediklerini vurgular.

b) İkinci ihtimal de ise bu sözleri söyleyen Müslümanların gâyesinin, insanlara örnek olması için bunu bizzat dilleriyle söylemiş olmalarıdır.

c) Üçüncü ve son ihtimal ise Mücahid'in bir muhalefet niteliğinde dediği gibi iyilik sahiplerinin karşılık beklemediklerini bu durumu kalplerinde derin bir şekilde hissettiklerini ve dilleriyle söylemediklerini vurgular.⁵²⁵

Kul yaptığı iyilikleri, adakları, infâkları bazen Allâh rızası için bazen de karşı taraftan menfaât beklentisi için ya da insanlar tarafından övgüye mazhâr olmak için yapar. Allah'tan başkasına ibâdet hasredildiğinden dolayı Râzi bunun şirk kapsamında girdiğini ifâde eder.⁵²⁶

3.1.2. İbâdetle riyâ

İbâdetle kastedilen, riyâ Kehf sûresi'nde geçmekte olup bu konuda müfessirlerin ortak görüşleri şöyledir:

﴿قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا

(De ki: Ben, yalnızca sizin gibi bir insanım. Şu var ki bana, ilâhınızın, sadece bir ilâh olduğu vahyolunuyor. Artık her kim rabbine kavuşmayı bekliyorsa dünya ve âhirete yararlı iş yapsın ve Rabbine ibadette hiçbir şeyi ortak koşmasın.)⁵²⁷

Taberî, bu âyetin izâhında şunları söyler: Kul görünüşte ibâdeti Allâh için yapar. Fakat asıl maksadında başkalarına gösteriş amacı hâsıl oluyorsa o zaman ibâdetle şirk meydana gelirki bu çok tehlikelidir. Riyâ amacı güdülerek yapılan ibâdetlerin -ister bilinçli ister bilinçsiz bir şekilde olsun- yegâne ilâh olan Allâh'a eş koşmak manasına geldiğini ve bunun da kişiyi şirk batağına sürüklediğini ifâde eder. İbni Abbas gösteriş ibâdet etmenin Allah'a ortak koşmak olduğunu söyler.⁵²⁸

⁵²⁵ Razi, c. XXII. s. 341.

⁵²⁶ Razi, c. XXII. s. 342.

⁵²⁷ Kehf, 18/ 110, c.III. s. 585.

⁵²⁸ Tâberi, s. 1289.

Seyyid Kutub, bu âyette insan fitratının öğrenmeye müsait olduğunu, insanın önce Rabbinin terbiyesiyle birtakım şeyler öğrendiğini, sonra da ufkunun daha çok genişlemesi için insanlara peygamberler gönderildiğini ifâde eder. İnsan peygamberlerin getirdikleri bilgiler sayesinde cennetin vizesini almayı öğrenmiş olur. Yüce yaratıcıya alını açık gidebilmenin özünün, ibâdetle riyâ bulaştırmamaktan geçtiğini ifâde eder. İbâdetle ve itaâtle Allâh'ı birlemek insanın ana gayesidir, der.⁵²⁹

﴿فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ الَّذِينَ هُمْ يُرَاؤُونَ وَيَمْنَعُونَ الْمَاعُونَ﴾ “Vay haline

o namaz kılanların ki, onlar namazlarının özünden uzaktırlar. Onlar halka gösteriş yaparlar. Hayra da engel olurlar.”⁵³⁰

Elmalılı, kulun kıldığı namazdan gafil olmasından maksadın, kişinin ibâdet ruhundan uzaklaşıp, sadece görünürde namaz ibâdetini ifâ etmek olduğunu söyler. Bunu yaparken de insanların kendisini görmesini önemser, üşene üşene namaza kalkar, namazın ciddiyetinin farkında değildir, der. Mevlana “baş yerde kuyruk havada” diyerek namazın maneviyatından uzak bir durumu ifâde etmiştir. Mümin bir kimse niçin kıldığı bir namazdan dolayı azarlanır ve veyl çukuruna atılmakla tehdit edilir? Kişi kıldığı namazla kötülükten ve çirkin davranışlardan uzaklaşır. Ancak eğer kıldığı namaz bu çirkinlikleri gidermiyorsa o namazın ruhu ve maneviyatı yoktur, der. Dindar gözüken insanların bazıları, namazı gelişigüzel kılıp dinin bütün özünü yerine getirdiklerini sanarak gururlanırlar ve zekât, infâk ve salih amel gibi güzel davranışları göz ardı ederler. Onların cimri olduklarını, en ufak bir yardımı başa kaktıklarını, yetimi ve öksüzü aşağıladıklarını ifâde eder. Elmalılı, bu karaktere sahip mürâi kişilerin böyle davranmalarının gayet tabii olduğunu vurgular.⁵³¹

Mevdudi bu sûrede iki tip insanın ibâdet şeklinden bahsedildiğini söyler. Birincisi, Allâh'a ve ahiret gününe iman etmeyen ve ahlâken çöküş içinde olan insanlardır. İkinci insan tipini ise sûrenin son dört âyeti ele alır ki bu insan tipi münafık bir şahsiyete sahiptir. Allâh'a ve âhiret gününe içtenlikle ve kalben

⁵²⁹ Seyyid Kutub, *Fi Zilal-i Kur'ân*, c.4. Darul Şuruk, Beyrut /1972. s. 476.

⁵³⁰ *Kur'an Yolu Tefsiri*, Mâun, 108/ 4-7, c.5 s. 697-698

⁵³¹ Elmalılı, c X. s.503-505.

inanmaz veibâdetin ciddiyetini önemsemez. Menfaât neredeyse o tarafa yönelen kişiliksiz insan tipidir.⁵³²

Yukarıda izâh edilen âyetlerden anlaşıldığına göre ihlâs doğuştan gelen, insana huzur veren bir duygudur. Fakat insan zamanla bu duyguyu kaybederek riyâ hastalığına yakalanır. Bu hastalığa yakalanma nedeni tevhid inancının iyice yerleşmemesi ve kişinin şeytanı dost edinmesi olarak sıralanabilir. Münafıklık alameti olan riyâda kişi menfaât kaygısı taşıdığından birtakım hatalar yapar ve bunun sonucunda imanı zedelenir. Dünyevi çıkarları düşünüyim derken ahiret hayatına zarar verir. Yaptığı yanlış hesapta o kâr o zararı karşılamadığından Allâh tarafından ahmak olarak nitelendirilir.

Şimdi Hz Peygamberin bu konuya bakış açısını ve sözlerini hadislerde riyâ başlığı altında açıklayalım.

3.2. HADİSLERDE RİYÂ

Hz. Peygamber (sas) âmelde riyânın şirk olduğunu, âhiret günü amellerinin karşılığını kendilerine tapındıkları kişilerden istemeleri gerektiği hususunda insanların önceden uyarıldıklarını bildirmiştir.

*"Allah, geleceğinde şüphe olmayan kıyamet gününde insanları biraraya topladığı zaman birçoğuna şöyle seslenecektir. "Kim Allah için yaptığı bir amelde başkasını ona ortak koştuyorsa sevabını Allah'tan başkasından istesin. Zira Allah'ın, kendisine ortak koşulmaya asla ihtiyacı yoktur."*⁵³³

Diğer bir hadis-i şerifte, kulun birtakım ibâdetlerde, âmellerde şirke nasıl düştüğünü göstermiştir:

*"Kim gösteriş için namaz kılarsa şirke düşer. Kim gösteriş için oruç tutarsa şirke düşer. Kim gösteriş için sadaka verirse şirke düşer."*⁵³⁴

⁵³² Mevdudî, c. VII. s. 254.

⁵³³ Tirmizî, K. Tefsir el-Kur'an, sure; 18, Hadis No: 3154

⁵³⁴ Ahmed b. Hanbel, Müsned, c. IV, s. 126.

Başka bir Hadiste Hz Peygamber (sas) riyânın ve şirkin ileriki dönemlerde boyut değiştireceğini, insanların artık sadece cismani şeylere tapımayacağını; güneş, ay, yıldızlar ve putların artık tapınma aracı olmayacağını belirtir. Bundan daha kötüsü ümmetin kendi hevâ ve hevesini, şehvetini tapınma aracı haline getireceğini; kulun, bünyesinde bulunan gizli şehvetten dolayı ibâdetlerine zarar vereceğini belirtir. Özellikle Müslümanların amellerinde gösteriş yapmalarıyla korktuğu şirkin ümmetin başına geleceğini endişeyle anlatır.

*Bir gün, Şeddad b. Evs ağlamış, ona "Seni ağlatan nedir?" diye sorulmuştur. Şeddad da şöyle demiştir: "Resulullah'tan işittiğim ve şu anda hatırladığım bir şey beni ağlatmıştır. Resulullah (s.a.v.)ın şöyle buyurduğunu işitmiştim: "Ümmetim için en çok korktuğum şey, Allah'a ortak koşmaları ve gizlice şehvete düşmeleridir." Dedim ki "Ey Allah'ın Resulü, ümmetin senden sonra Allah'a ortak koşacak mı?" Resulullah: "Evet" dedi. "Evet, onlar ne güneşe ne ay'a ne taş'a ne de puta tapacaklar. Fakat onlar, yaptıkları amelleri gösteriş için yapacaklardır. Gizlice şehvete düşmeleri ise ümmetimden biri oruçlu olacak, şehveti tahrik eden bir şey ona çatacak o da orucunu bozacaktır."*⁵³⁵

İslam dininde ilim tahsili özellikle tavsiye edilmiş ve ümmetin cahil kalmaması konusunda mücadele verilmiştir. Öyleki islamın ilk emri "oku" olmuştur. Buda okumanın ve ilmin ne kadar değerli olduğunu gösterir. İlme bu kadar önem verilmesinin nedeni, cennetin anahtarlarından biri olmasıdır. Kul İslamı layıkıyla ancak ilim sayesinde öğrenebilir. Fakat bunu ihlâstan uzak bir şekilde yaparsa riyaya bulaşır. Elde ettiği ilim hem dünyada hem de ahirette boynuna dolanır. Ona fayda vermez, bilakis kötüye kullandığından zarara uğrar. Bakın Hz. Muhammed konuyla ilgili şunları söylemiştir:

Ka'b İbnu Mâlik (r.a) anlatıyor: "*Resûlullah (sas)'ın şöyle söylediğini işittim: "Kim âlim geçinmek, sefihlerle münâzara yapmak ve halkın dikkatlerini kendine çekmek gibi maksadlarla ilim öğrenirse Allah o kimseyi cehenneme atar."*⁵³⁶

Peygamberimiz (sas) din istismarı konusunu dile getirerek dindar görünüp mükemmel bir Kur'ân kraât-ı eğitimi görenlerin özellikle, dini istismar ettiklerini anlatır. Bunu özellikle hafızların ve kurraların yaptığını defalarca vurgular. Elde

⁵³⁵ Ahmed b. Hanbel Müsned, c. IV, s. 123; Taberi, c. V. s.389-391.

⁵³⁶ Tirmizi, İlmi 6, (2656).

ettikleri ilmi, din kisvesi altında, halka iyi görünerek, ahlaksızlıklarını kapatmaya çalıştıklarını belirtir. Bu riyâkârca ve münâfıkça tavırlarından dolayı cehennemde “Hüzün Kuyusu” hazırlandığını, buyurur. Allah’ın dinini kötüye kullanmalarının cezasıdır hüzün kuyusu. Hz. Peygamber (sas) konuyla alakalı şu sözleri buyururlar:

Resûlullah (sas) bir gün "Hüzün kuyusundan Allah'a sığın!" buyurdular. Oradakiler"Ey Allah'ın Resûlü! Hüzün kuyusu da nedir?" diye sordular.

"O," dedi, "cehennemde bir vâdidir; cehennem, o vâdiden her gün yüz kere Allah (c.c)'a sığınma taleb eder."

"Ey Allah'ın Resûlü!" denildi, "Oraya kimler girecek?"

*"Oraya" dedi, "Amellerinde riyâ yapan kurrâlar girecektir."*⁵³⁷

Konuyla ilgili başka bir hadis de şöyledir: *"Ümmetimin gerçek münâfıklarının çoğunluğu kurrâları arasındadır."* buyurmuştur. İbnu'l-Esir bu hadisi şöyle açıklar: *"Münafıklar, şüphe ve töhmeti ortadan kaldırmak için Kur'ân-ı Kerim-i ezberlerler. Onlar Kur'ân'a bu yolla zarar vereceklerine inanırlar. Hz. Peygamber (sas) devrinde münâfıklar bu vasıfta idiler."*⁵³⁸

İslam toplumu hiçbir zaman dindar olan insana zarar gelmesini istemez. Bu nedenledirki münâfık ruhlu insanlar toplumun yapısını bildikleri için dinin himâyesine girerek kendilerine gelebilecek tehlikelerden korunurlar. Hem menfaâtlerini hem de hayatlarını güven içinde idâme ettirmenin en iyi yolu olduğunu düşünürler. Peygamberimiz (sas) bu kurrâların davranışlarından ötürü âhiretteki konumlarının *"Oraya" dedi, "amellerinde riya yapan kurrâlar girecektir!"* sözünden cehennemi kastettiği anlaşılmaktadır.

Peygamberimiz (sas) başka bir hadiste riyanın başka bir boyutuna, yani iki yüzlülüğe vurgu yapmıştır. Ebû Hüreyre (ra)'den bir rivâyete göre, Resûlullah (sas) şöyle buyurmuştur: *"Kıyamet gününde, Allah nazarında en kötü olanlardan bir kısmını da iki yüzlülerin teşkil ettiğini göreceksiniz. Bunlar bazılarına bir yüzle, diğer bazılarına da başka bir yüzle giden insanlardır."*⁵³⁹

⁵³⁷Tirmizi, *Zühd* 48/ 2384.

⁵³⁸Canan,8/ 243.

⁵³⁹Buhari, *Edeb* 52; Müslim, *Fedâil* 199/2526; *Muvatta*, *Kelâm* 21, 2/ 991; Tirmizi, *Birr* 78, 2026; Ebû Davud, *Edeb* 39 / 4872.

Bu insanların kişilik yapısını Peygamberimiz (sas) sahabeye anlatmış bu konuda temkinli olmalarını tembihlemiştir. Ve devamla münâfık ve mürâileri şu sözlerle anlamıştır:

Ebû Hüreyre ve İbnu Ömer (ra) anlatıyor: "Resûlullah (sas) buyurdular ki: *"Ahir zamanda, dini satarak dünyayı taleb eden insanlar zuhur edecek. Bunlar, insanlar(a iyi görünüp onları aldatmak) için öyle bir yumuşaklığa bürünürler ki koyun postu yanlarında kaba kalır. Dilleri de baldan daha tatlıdır. Ancak kalbleri kurtlarinkinden vahşidir. Cenâb-ı Hak (bu insanlar için) şöyle diyecektir: "Beni aldatmaya mı çalışıyorsunuz, yoksa bana karşı cürete mi yelteniyorsunuz? Zât-ı Akdesime yemin olsun, bunlar üzerine, kendilerinden çıkacak öyle bir fitne göndereceğim ki, içlerinde halîm olanlar bile şaşkına dönecekler."*⁵⁴⁰

Toplumun içine karışmış olan bu insanların cezasız kalmayacağı, yumuşak huyları ve tatlı dillerinin onları dünyevi ve uhrevi cezadan kurtaramayacağı, bilakis kullandıkları bu taktik çirkin ve tehlikeli olduğu için insanları tuzağa çekmek gayesiyle yapıldığından, cezasının kat kat verileceği belirtilmiştir.

Yine aynı şekilde iki yüzlülerin cehennemde farklı bir görüntüye sahip olduklarını, insanların yüzüne farklı bir dil yani yumuşak ve sıcak bir üslup kullanıp gerçekte zehir saçan bir dile sahip olduklarını Peygamberimiz (sas) şöyle açıklamıştır.

*"Kimin dünyada iki yüzü varsa kıyâmet günü, ateşten iki dili olacaktır."*⁵⁴¹

Riyâkar kişilerin başka bir özelliğini anlatan Allâh Resûlü onların, insanlara iyiliği emredip kendilerinin bunu yapmadıklarını, kötülüğü nehyettikleri halde, kendilerinin kötülüklerden uzak durmadıklarını anlatır. Yani âhiret hayatını önemsemeyip kabul etmezler ve bu sebeple iyiliği tavsiye ederken kendilerini bu durumun dışında tutarlar. Bundan ötürü, âhirette çetin bir azaba ve sorguya düşer olurlar.

Ebû Vâil anlatıyor: "Hz. Üsâme (ra)'yi işittim diyordu ki: "Hz. Peygamber (aleyhissalâtu vesselâm) buyurdular ki: *"Kıyamet günü bir adam getirilip ateşe atılır. Karnındaki barsakları dışarı çıkar. Onları, eşeğin değirmen taşını döndürdüğü gibi döndürür. Derken cehennem ahâlisi etrafında toplanır ve "Ey fûlan, sen*

⁵⁴⁰ Tirmizi, *Zühd* 60/ 2406, 2407.

⁵⁴¹ Ebû Davud, *Edeb* 39, (4873).

dünyada iken (bize) ma'rufu emderip münkerden nehyetmiyor muydun?" derler. O "Evet, ma'rufu emrederdim ama kendim yapmazdım, münkeri yasaklardım ama kendim yapardım." diye cevap verir."⁵⁴²

Hadislerden anlaşıldığına göre Peygamberimiz (sas) riyâ konusuna vurgu yapmış, onun ne kadar büyük bir yıkıma neden olduğunu belirtmiştir. Riyâkârlar Allâh'ın ulûhiyetine ve rububiyetine zarar vermeye çalıştıkları için Müslümanlar bu kimselere karşı açık bir dille uyarılmıştır. Riyânın şirk boyutuna kutsi bir hadisle şöyle vurgu yapılmıştır:

Ebû Hüreyre (ra) anlatıyor: "Resûlullah (sas) buyurdular ki "*Allahu Teâlâ Hazretleri diyor ki: "Ben ortakların şirkten en müstağnî olanıyım. Kim bir amel yapar, buna benden başkasını da ortak kılarsa, onu ortağıyla başbaşa bırakırım.*"⁵⁴³ Allâh samimiyyetsiz ibâdeti asla kabul etmeyeceğini bunun şirk olduğunu, menfaât bekleyip ilahlaştırdığı kimselerin onlara fayda vermeyeceğini ve onların büyük bir kayıp içinde olduklarını belirtmiştir.

Hadislerde riyâ konusunu işlerken daha önce riyâ başlığı altında işlemiş olduğumuz bir hadisi bir daha tekrar olmasın diye bu bölüme almadık. Mezkûr hadiste insanlar Kur'ân okuyor desinler diye okuyanların, ne güzel ilim tahsil etmiş desinler diye eğitim alanların ve kahraman desinler diye şehit olanların hiçbir ibâdetlerinin kabul edilmeyeceğini anlatmıştır.

3. 3. AKÂİDDE RİYÂ

Akâid "*İslâm dininde inanılması gereken esasların bütünü ve bunları konu edinen ilmin adıdır.*"⁵⁴⁴

Akaidin dini ilimlerdeki tanımı ise "inanılması zorunlu olan ilke" yani; imânın özü ve esası, inanılması farz olan hususlar, dinin hükümleri ve kurallarını ihtiva eden bir kavram olarak tanımlanmıştır. Konunun riyâ ile ilişkisi imân bağlamında olup imân esaslarının bütününe şeksiz şüphesiz inancı kapsar. Akaidin asıl konusu imândır. İmânın asıl kaynağı, Kur'an, hadisler ve akıldır.⁵⁴⁵

⁵⁴² Buhari, *Bed'ü'l-Halk* 10, *Fiten* 17; Müslim, *Zühd* 51, 2989.

⁵⁴³ Müslim, *Zühd* 46, (2985).

⁵⁴⁴ Ahmet Saim Klavuz, "Akaid"*DİA*, İstanbul 1989 c. II. s. 212-216.

⁵⁴⁵ Ahmet Saim Klavuz, *İman ve İbâdetler İlmihali*, (Akaid) c. I. DİB Yayınları, Ankara/ 2006, s. 67-68.

Daha önce de zikrettiğimiz gibi riyânın iki türü vardır. Bunların ilki amelde riyâdır. İkincisi ise ibâdette ve itaâtte riyâ olmak üzere yine ikiye ayrılır. İbâdete riyâ karışması büyük şirke girdiğinden imân ile doğrudan bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle imânın tanımını yaparak riyânın imanı nasıl zayıflattığını anlayabiliriz.

İmânın lûgate; söylenen söze yürekten inanmak, onu tasdik edip benimsemek, gönül huzuru ile şüpheye mahal vermeyecek bir içtenlikle kalben inanmak anlamlarına gelir. Terim olarak Allah (cc) tarafından gönderilen zaruriyyat-ı diniyeyi (yani dinin özü) en ufak şüphe olmadan, tereddütsüz kabul etmek olarak izah edilir.⁵⁴⁶

Tanımdan da anlaşıldığına göre imân kalbin ve hakikâtin özüdür. Riyâkâr kişinin ibâdetlerde ve amelde sahte davranmasından dolayı, nifâk alameti sayılan iki yüzlülüğün onun uhrevî hayatı da hüsrana uğratma ihtimali vardır. Kalplerde gizli olan şeyleri ancak Allah bilir. Kişinin imân ettiğinin göstergesi, dille ikrârı ve ibâdetleri açıktan yapmasıdır. Riyânın akîdevi boyutundan habersiz olan insan, amelî alanda yaptığı ibadetlere hile karıştırdığından ötürü şirke bulaşabilir ve bu da gizli şirkdir. Aşağıdaki âyet bu hususla alakalıdır.

﴿ يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ لَا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ مِنَ الَّذِينَ قَالُوا آمَنَّا بِأَفْوَاهِهِمْ وَمَنْ تُؤْمِنُ قُلُوبُهُمْ ﴾ *“Ey peygamber!*

Kalpleri inanmadığı halde ağızlarıyla ‘İmân ettik’ diyenlerden ve Yahudilerden küfürde yarışanlar seni üzmesin.”⁵⁴⁷

Riyânın - aslında küçük şirk kapsamına girerken- asıl tehlikeli boyutu, kişiyi zamanla küçük şirkten büyük şirke doğru sürüklemesidir. Büyük şirk, bir şeyleri Allâh’a eş tutup onlara ibâdet ve itaâtte boyun eğmek manasına gelir ve bu kişiyi, dinden çıkarır. Çünkü bu durumda kul duada, niyet ve arzuda, sevgide, itaâtte, tasarrufta, korkuda ve tevekkülde başka ilahlar ve rabler edinmiş olur.⁵⁴⁸

⁵⁴⁶ Klavuz, (Akaid) c. I. s. 68.

⁵⁴⁷ Maide, 5/41.

⁵⁴⁸ Muhammed b. Abdurrahman el- Hümeysi, (çev: M.Emin Akın), *Beyani’ş-Şirk Vesailehu İnde Eimmeti’il- Hanefiye*, (Hanefi ulemasına göre şirk ve sebepleri), İst: Guraba Yayınları, 1994, bsk. s. 1, 4.

Küçük şirk ise kişiyi dinden çıkarmadığı gibi tevhidin özüne de zarar vermez. Fakat tevhidin ve imânın olgunlaşması hususuna nakısa getirir. Küçük şirke neden olan sebepleri şöyle sayabiliriz: Bunlardan ilki, kavli (dil) şirktir. Buna şu şekilde örnekler verebiliriz: Kişinin birine “Bu işi Allâh’a ve sana havale ediyorum.” demesi, başkaları adına yemin etmesi veya birine hitâben “kadıların kadısı” demesi gibi.

İkincisi fiili şirktir ki bu, birtakım varlıkları uğursuzluk sebebi saymakla olur. Kişinin baykuşun uğursuzluğuna inanması bu türden şirke bir örnektir.⁵⁴⁹

Üçüncüsü ise kalbî şirktir ve bu şirk çeşidi bizim riyâ konumuzla doğrudan bağlantılıdır.

Kalbî şirk, kulun bazı amelleriyle dünyevi arzuları, menfaâtleri, şöhretleri elde etmeye çalışmasıdır. Kalbî şirk dörde ayrılır.

1- İşlediği amelinde ve niyetinde dünyalık menfaâtler olduğu için kul âhiretten nasibini kaybeder. Bu amel, büyük şirkten olup tövbe edilmediği müddetçe kişiyi dinden çıkarır.

2- Âmelî riyâ, Allâh rızasını değil de insanların rızasını gözeterek, insanlara hoş görünüp onlardan menfaât beklemek amacıyla amel işlemesidir. Böyle kimseler Allah’ın cezalandırmasından korkmazlar. İmân sahibi kişilerde bu durum ortaya çıkarsa büyük şirktir. İmân sahibi değil de sadece teslim olmuş insanlarda görülürse bu tür riyâ küçük şirk olur. Bu riya çeşidi hem söz hem de amel ile olur.⁵⁵⁰

3- Kulun amelini mal kazancı için yapmasıdır. Mal için evlilik yapması ya da bir kadın için namaz kılması, hacca gitmesi, ganimet için savaşması, makam için dini öğrenmesi bu şirk çeşidindendir.

4- Kişinin, niyetinde samimi olduğu halde ibâdetlerini Kur’ân’ın ve sünnetin ruhuna aykırı bir şekilde yapması hasebiyle dolayı ameli Allâh katında

⁵⁴⁹ Hümeysi, s. 4-5.

⁵⁵⁰ İbn Kayyım, *Medaricu’s-Salikîn*, Kitabu’l- Arabi Yayınları, c.I. s. 352. Bsm yıl. yok.

geçersiz olur. Peygamberimiz (sas); “*Getirdiğim sünnete uygun olmayan amelde tevhid yoktur*” demiştir.⁵⁵¹

Gizli şirk, küçük şirk kapsamına girer ve riyâ ile bağlantılıdır. Bu nedenle ayrı bir başlık altında incelenmesi daha uygundur.

3.3.1. Gizli Şirk

Gizli şirk; Şer’î hükümlerle kesinkes yasaklanmış olan kalbî ve ihlâsî ilgilendiren her türlü niyet ve amelleri barındıran amaçlardır.⁵⁵² Hamdi Kalyoncu, dolaylı kulluk olarak nitelendirdiği gizli şirkin, kişinin birtakım kimselere eşyaya veya nesnelere ibâdeti, itaâti ve hizmeti sanki Allah’a yapmış gibi telakki etmesinin eskiden gelen bir gelenek olduğunu ifâde eder.⁵⁵³

Kalyoncu, şirkin akıl ve ruh sağlığı ile bağlantısının olduğunu ifâde eder. Temellerinin ise çocukluktan gelen bir hastalık olduğunu belirtir. Kişinin Rabbi ile uyumlu olabilmesi için gizli şirkin bulunduğu bütün şirk çeşitlerinden uzak kalmasının şart olduğunu önemle vurgular. Birden çok tanrı edinme fikrinin akıl ve ruh sağlığı açısından mümkün olmadığını, aksine aklın ve ruhun fitrî olarak huzur istediğini ifâde eder. Bunun içinde Allah’a rağmen; korku duyulan, sevilen, sorgusuz itaât edilen, yardım umulan, sığınılan nesnelerin ve varlıkların yeryüzünün tanrıları olduğunu belirtir.⁵⁵⁴

Allah Resulü’nün (sas) bütün İslam toplumunun en hayırlısı olan sahabeler için de hissettiği korku, gizli şirktir. Bunun gece karanlığında siyah bir kayanın üzerinde yürüyen bir karıncanın ayak sesleri kadar gizli ve fark edilmeyecek kadar tehlikeli, ayrıca deccâlin fitnesinden daha korkunç olduğunu belirtir. Şöyle ki:

⁵⁵¹ Hümeysi, s. 5.

⁵⁵² Kahtani, s.74.

⁵⁵³ Hamdi Kalyoncu, *Şirk Piskolojisi Yeryüzü Tanrıları-I*, Tasavvuf Yayınları, İstanbul 2016, (ed. Haldun Şeker) s. 117.

⁵⁵⁴ Kalyoncu, s. 83, 89, 97, 121.

Resulullah (sas) buyurdu ki: “Size Mesih ve deccalden daha korkunç olanı haber vereyim mi? Gizli şirk! Adam kalkarda namaz kılar, namazını, kendini görenlere iyi gösterir.”⁵⁵⁵

Diğer bir hadiste Peygamberimiz (sas)şöyle buyururlar:

“ Şirk, ümmetimde Safa’daki bir karıncanın ayak sesinden daha gizlidir.”⁵⁵⁶

İnsanın hevâ ve hevesine uyarak âhiret için yaptığı amellerde, dünya menfaâtini arzuladığı birçok eylemi vardır. Bunlar; riyâ ve süm’a olup âhiret hayatını tehlikeye atan eylemlerdir. Gösteriş için ibâdet etmek, dünyevi faydalar sağlamak, büyüklenmek, sıkıntılardan kurtulmak için dinin gösteriş amacıyla kullanılması riyâdır. Başkaları duysun işitsin diye övgü almak, amel etmek, zikir etmek ve Kur’ân okumak, süm’adır.⁵⁵⁷

Daha önce tezimizde süm’a ve riyâ konusuna değinmiştik. Bu nedenle, şimdi de insanı gizli şirke götüren sebeplerden sayılan hevâ konusu üzerinde duracağız. Kur’ân-ı Kerîm’de bu husus sıkça zikredilir.

Hevâ, insanın bir şeye muhabbet duyması ve kalbinin o şeyin tahakkümü altına girmesidir.⁵⁵⁸

Cürcani, kişinin Allah’ın gönderdiği hükümlere muhalif şehvi isteklerinin ve arzularının sonucunda meydana gelen şeyin hevâ olduğunu ifâde eder.⁵⁵⁹

İbn Kayyım (ra), imânın olmadığı yerde hevânın meydana geldiğini söyler. İmânın korumasından ötürü kalpte putların oluşmasının mümkün olmadığını, bu nedenle imânsız kalplerde hevânın bir put haline geldiğini söyler. Dolayısıyla imân ve hevânın her ikisinin bir arada bulunmasının gizli şirke ve dolayısıyla riyâyâ neden olduğu Peygamberimiz (sas) tarafından ifâde edilmiştir. Efendimiz (sas), kendisinin sadece putların kırmak değil aynı zamanda ibâdeti Allah’a halis kılmak niyeti ile de

⁵⁵⁵ İbnu Mace, *Sünen*, 4204, (7288).

⁵⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (tah. ŞuaybArnavut vd.) c.XXXII, Müessesetür-Risale Yay. Beyrut/1999, s.383-384.

⁵⁵⁷ İbnu Mace *Sünen*, 4206, (7290).

⁵⁵⁸ İbn-i Manzur, c. III, s. 849.

⁵⁵⁹ Cürcani, s.274.

gönderildiğini söyler. Ancak bu putların ağaçtan, taştan, cisimlerden ibâret olmadığını, özellikle kalplerdeki putun yıkılmasının hedeflendiğinin esas alındığını ifâde eder.⁵⁶⁰

Celalettin Vatandaş, put haline gelen hevâyı şöyle izâh eder: Hevânın bir çeşit nidd/ put olduğunu ve bir şeyin put kategorisine girebilmesi için o şeyde özel olma, tek olma gibi vasıfların şart olmadığını ifâde eder. Hevâyı şirk unsuru haline getiren şeyin Allah’tan çok sevilmesi ve önemli hale getirilmesi olduğunu söyler. Bu unsurların; mal, mülk, eş, çocuk, makam, mevki, âlim insanlar ve liderler vs. olabileceğini ifâde eder. Kişinin hevâsını ilah edindikten sonra kendisini aşırı önemseyip sevmeye başladığını ve Allâh’a olan kulluğunu unuttuğunu; bu sebeple de gizli şirke bulaştığını, belirtir.⁵⁶¹

Kasas sûresinde bu duruma şöyle örnek verilir:

﴿فَإِنْ لَّمْ يَسْتَجِيبُوا لَكَ فَاعْلَمْ أَنَّمَا يَتَّبِعُونَ أَهْوَاءَهُمْ وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ اتَّبَعَ هَوَاهُ بَعْدَ هُدًى مِنَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ

الظَّالِمِينَ﴾ “Eğer sana cevap vermezlerse bil ki onlar sırf kendi bencil arzularına uymaktadırlar. Allah’tan bir yol gösterme olmaksızın, sırf kendi bencil arzularına uyandan daha sapkını kim olabilir! Elbette Allah zalim kavmi doğru yola iletmez.”⁵⁶²

Âyetten de anlaşıldığına kadarıyla kul kendi hevâ ve hevesine uyup Peygamberimizin (sas) getirdiği hükümlere de uymadığı için şirke düşmüştür.

Hevânın vehametini anlatan İbrahim b. Edhem; “En şiddetli cihad hevâyâ karşı olan cihaddır” der. İbn Uyeyne (ra) bu durumu bir şirle anlatır:

Hevâsına tâbi olanı gördüğünde

Bil ki annesi onu kaybetmiştir

Düşmanın diline düşer şüphesiz

Onun hakkında söylenecekler var

⁵⁶⁰ İbn Receb el- Hanbeli, *Risale Kelimetu'l-İhlas, Kitabu't-Tevhid*, el- Kasim Yayınları, s.1415.

⁵⁶¹ Celaleddin Vatandaş, *Tevhid ve Değişim*, Pınar Yayınları, İstanbul 2015, 9.bsk.s. 112.

⁵⁶² *Kur'ân Yolu Meali*, Kasas, 28/ 50. c. IV. s. 234.

Nefsi, arzulu hevâdan ancak

Tam akıllı insan uzaklaşır.⁵⁶³

Peygamberimiz (sas) şöyle buyurur: “*Benden sonra sizin hakkınızda en çok korktuğum şeyler; midelerinize (tabi olmanız), iffetlerinizi (koruyamamanız) ve hevânızın sizi dalâlete düşürmesidir.(yodan çıkarması)*”⁵⁶⁴

Âyet ve hadislerden de anlaşıldığına göre gizli şirk grubuna giren riyânın asıl kaynağı hevâdır. Bu da kişiyi şirke götürür.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL BİLİMLERDE RİYÂ

3.1. PSİKOLOİDE RİYÂ

3.1.1. Karakter ve Kişilik Nedir?

Riyânın bir çeşit psikolojik hastalıklardan olduğunu daha önce Gâzzali’nin *İhyâ*’sında geçtiğini ifade etmiştik. Günümüzde rıyanın farklı bir boyut kazandığını görmekteyiz. İnsanlar gösteriş dindarlığı, dinin ifşâsı, bedeninin teşhiri, sosyal medyada dinin teşhiri gibi yöntemlerle kişi rahatlatma yoluna gitmektedirler. Kişi kendisinde bulunan kusurları örtmek ve eksiklikleri kapatmak maksadıyla yapmadığı ibâdetleri yapmış gibi tavır takınarak görünür olmaya gayret etmektedir. Yaşadığı çevrede saygın olmak ve kabul görmek amacıyla dini teşhir etmeyi hedefler. Bu tür davranışlardaki gaye Allâh’ın rızasını önemsemeden sıkıntılarını gidermeyi amaçlamak, bazen de hem Allâh’ı hem de insanların kendisini önemsemesini istemektir. Bu karmaşık ruh halinin anlaşılabilmesi için öncelikle karakter ve kişilik kavramının ne olduğunu, kişilik ve din ilişkisini ele alarak dini teşhirciliğin nasıl meydana geldiğini şöyle izâh etmeliyiz:

⁵⁶³ Kahtani, s.150.

⁵⁶⁴ Ahmet, IV, 420, 423; Kahtani, s. 148.

TDK’ de göre “*Kişilik bir kişiye özgü olan belirgin özellik, mânevi ve ruhsal özelliklerin bütünü olarak tanımlanmaktadır. Karakter ise bireyin kendi davranışlarının farkında olmasını, kendi kendisiyle uyum içinde bulunmasını, düşünceleri ve eylemlerinde tutarlı ayrıca sağlam kalabilmesini sağlayan özellikler bütünü.*” olarak tanımlanmaktadır.”⁵⁶⁵

Mustafa Doğan Karacoşkun, kişiliğin kalıtım yoluyla insana geçtiğini, daha sonra sosyal çevre ve ahlâki değerlerin etkisiyle bir bütün haline geldiğini ifâde eder. Doğum öncesi başlayan karakterin, kişinin biyolojik yapısı, dini çevresi, ananeleri, sosyal ve psikolojik durumuyla yakın ilişki içinde olup kişiliğin gelişiminin ölüme kadar devam ettiğini ifâde eder.⁵⁶⁶

Karacoşkun, kişilik yapısında fizksel unsurlarında etkili olduğunu savunarak diğer psikanalistlerden farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Kişiliğin oluşumunda insanın kalıtım yoluyla getirdiklerinin yanında, ruhi ve sosyal yapısının etken olduğunu ve bunların ortak bir birleşkesi yani sentezi olduğunu savunur. İnsanın nasıl bir kişilik yapısına sahip olduğunu anlamak için onun duygularını düşüncelerini, ilgilerini, tutumlarını, ihtiyaçlarını, davranışlarını ve yeteneklerini tanımak gerektiğini söyler.⁵⁶⁷

Allport Gordon, kişiliğin birçok tanımının olduğunu ve bu konuda psikanalistlerin sabit bir tanımda uzlaşamadıklarını belirtir. Bu nedenden dolayı en az elli tane tanımının var olduğunu söyler. Kişiliğin sabit bir tanımının olmamasındaki asıl nedenin bu kavramın çok yönlü olması, çeşitli ilim dallarının da ilgi alanına girmesi ve bundan dolayı farklı tanımların ortaya çıkmasıdır der. Şöyle ki: Hukuk, felsefe, psikoloji, sosyoloji ve teoloji...vb. ilim dallarında farklı açıdan bakıldığında, çeşitli tanımların ortaya çıktığını ve bunun da doğal olduğunu söyler.⁵⁶⁸

Dinin kişilik üzerinde etkisi kaçınılmazdır. Bu nedenle kişi dünyaya gelirken kalıtsal olarak dindar mı doğar yoksa din olgusu sonradan mı oluşur? Bu soru konuyu önemli hale getirir.

⁵⁶⁵ [https://kelimeler.gen.tr/kisilik-nedir-ne-demek\(www.tdk.gov.tr.\)](https://kelimeler.gen.tr/kisilik-nedir-ne-demek(www.tdk.gov.tr.)), 16.02. 21: 17.

⁵⁶⁶ Mustafa Doğan Karacoşkun, *Din psikolojisi*, Grafiker Yayınları, Ankara/ 2013, s. 111.

⁵⁶⁷ Karacoşkun, s.111.

⁵⁶⁸ Gordon Allport, *Birey ve din*, (çev. Bilal Sambur), Elis Yayınları, Ankara/ 2005, s.33.

Vedat Uysal kişiliği, insanın birtakım özel vasıflara sahip olması, zihinsel, ahlâki ve sosyal açıdan bir uyum içinde olup bütünleşmesi olarak tanımlar. Dindarlığın ve kişiliğin birbirinin ayrılmaz parçaları olduğunu ifâde eder.⁵⁶⁹

Allport, dindarlığın doğuştan gelmediğini, sonradan kazanıldığını ifâde eder. Fakat nasılsa insan birtakım yeteneklerle ve bazı şeylere yönelimleriyle ve zayıflıklarıyla doğuyorsa din olgusunada meyilli olarak doğar. Yani dine de yaklaşım gösterebilir. Bu da insanın yetenekleri arasındadır. Dinin ve sosyal çevrenin, yeni doğmuş bir bebeği, tıpkı bir hamur gibi yoğurarak onun dini bir kişilik ya da dinden uzak bir kişilik kazanmasına neden olduğunu vurgular⁵⁷⁰.

Psikanalistlerin babası olan Sigmund Freud, kişiliğin oluşumunda id, ego ve süper egonun önemli faktörler olduğunu ifade eder. İnsan kişiliğinin parçalardan oluştuğunu ve bu parçaların en önemlisinin id olduğunu söyler. Çünkü idin kontrolünün zor olduğunu ve dürtülerin merkezi haline geldiğini iddia eder. Hazzın, arzuların, öfkenin, dürtülerin ve hırsın merkezi olduğunu vurgular. İdle egoyu süper egonun dengelemeye çalıştığını ifâde eder. Bu üç temel özellikten biri olan idin önemli olmasının nedenini, kişinin gizli ve bilinmeyen yönlerinin hep bu bu parçada olmasına bağlar.. Ruhun, maneviyatın ve bilinçaltının, şehvetin, rüyaların kaynağı olduğunu söyler. İdin kontrolü dengeli olanların kişilik yapısında sağlam olacağını iddia eder.⁵⁷¹

Alfred Adler, Freud'un zihin yapısını parçalara bölmeye karşı çıkar. İnsan kişiliğinin bir bütün olduğunu ve birbirinden ayıramayacağını söyler. İnsan kişiliğini oluşturan asıl şeyin üstünlük dürtüsü olduğunu, aşağılık kompleksine dayanamayan insanın rahatlamayı ve kendini kanıtlamayı bu dürtüyle başardığını vurgular. Aşağılık duygusuyla güdülenen insanın üstünlük yarışına girdiğini ve bunu başarmayı hedeflediğini ifâde eder. Kişiliğin kalıtsal olmadığını bilakis sosyal çevreyle oluşmaya başladığını iddia eder.⁵⁷²

3. 1. 2. Dini Gelişim Ve Dinin Oluşum Süreci

⁵⁶⁹ Vedat Uysal, *Türkiye'de Dindarlık ve Kadın*, Dem Yayınları, İstanbul/ 2006, s. 85.

⁵⁷⁰ Allport, s. 62.

⁵⁷¹ Karacoşkun, s. 196.

⁵⁷² Alfred Adler, *Bireysel Psikoloji*, (çev. Ali Kılıçlıoğlu), Say Yayınları, İstanbul /2018, s. 68-75.

Din ile kişilik arasında sıkı bir etkileşim vardır. Kulun yaratan ile inançsal yönden samimi bir şekilde iletişime geçmesi, dindarlığın oluşum sürecini olumlu yönde etkiler. Nasıl ki karakter gelişiminde dinin faktörü önemliyse kişinin dini yaşam tarzıda dine şekilsel ve eylemsel açıdan katkılar sağlar. Çocuğun hangi evrelerde ve din olgusuyla nasıl etkileşim içinde olduğunu tespit etmek, dini oluşumu anlamak açısından önem taşır.⁵⁷³

Ali Ulvi Mehmedoğlu, dünya hayatının zorluklarından bahsederken insanın yaşam boyu birtakım sıkıntılara katlanabilmesi ve ayakta kalabilmesi için muhakkak dini bir inanca sahip olması gerektiğini anlatır. Dünyanın tahrik edici yönlerine karşı sağlam bir dini kişilik olmadan sağlıklı bir birey olmanın zor olduğunu ifade eder. İnsanın yaratılış itibarıyla duygusal bir varlık olduğunu, bu nedenle inanç ve mâneviyata ihtiyacı olduğunu vurgular.⁵⁷⁴

Carl Gustav Jung, dindarları kategorize etmiştir. Dindar tiplerinin en önemli olanlarının içe dönük dindarların olduğunu söyleyip yaratan ile iletişimlerinde gayet samimi ve yaşam kaynağı olan bir inançları var olduğunu ifade eder. Dışa dönük dindarların, hem dünya hem de âhiret kaygılarının olduğunu ve çıkarları tehlikeye girdiğinde dindar bir kılıf takındıklarını ifade eder. Maddi ve manevi sıkıntıları atlatmak için kolaylıkla dini kullandıklarını ve riyâkâr bir tavır takındıklarını belirtir.⁵⁷⁵

Hüseyin Peker, dini kişilik tiplerini geniş bir şekilde şöyle kategorize etmiştir: Riyâkâr ve iki yüzlü dindarlar, akılcı ibâdeti önemsemeyenler, şekilciliğe önem veren dindarlar, iç dünyasında dini samimi bir şekilde yaşayanlar, duygusal dindarlar, zikreden dindarlar, dini dengeli yaşayanlar- yani iç ve dış dünyada dini tam kararında yaşayanlar- son olarak da dinsiz bir yaşamı tercih edip dini hiç önemsemeyenler.⁵⁷⁶

⁵⁷³ Karacoşkun, 198-199.

⁵⁷⁴ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Kişilik ve Din*, Dem Yayınları, İstanbul / 2004, s. 78.

⁵⁷⁵ Carl Gustav Jung, *Analitik psikolojinin temel ilkeleri*, (çev. Kamuran Şipal) Cem Yayınevi, İzmir 1992. s. 52.

⁵⁷⁶ Hüseyin Peker, *Din psikolojisi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul /2011, s. 75.

Habil Şentürk, dinin yemek ve içmek kadar asli bir ihtiyaç olduğunu, kişinin psikolojisinde ve hayatına yön vermesinde çok önemli bir yere sahip olduğunu ifade eder. Dinin bir hayat tarzı olduğunu ve bu nedenle insanı manevi olarak yönlendiren bir etken olduğunu vurgular. Din ihtiyacını karşılamayan bireylerin sorumluluk sahibi olamayacaklarını, aynı zamanda bu yönleri karşılanmadığı için de kendilerinden beklenen performansı sergileyemeyeceklerini söyler.⁵⁷⁷

Hayati Hökelekli; karakterin kalıtsal olduğunu söyleyip insanın aldığı eğitimin, sosyal çevresinin ve diğer kazanımlarının kişiliğinin olgunlaşmasını sağlayan faktörler olduğunu belirtir. Dini kişilik iman boyutuna gelmişse o zaman din, bireyin bütün hayatına nüfuz eder ve imân sayesinde kişiye akla ve tecrübeye dayalı kararlar verme yeteneği kazandırır.⁵⁷⁸

3.1.3. Dini Gelişim Aşamaları

Doğum öncesi anne karnındayken oluşan dini gelişim, kişinin zekâsı ve algı durumuyla ilintili olup buna göre ya hızlı ya da yavaş olur. Kalıtsal zekâ ve bilinç düzeyi dini inancın evrelerindeki hızı belirler.⁵⁷⁹

Dini gelişim evreleri bilinçle beraber bireyin fizyolojik yaşıyla ve zekâ yaşıyla beraber aktif hale gelir. Dini inanç bireyin hayatını etkilediği gibi, onun evrensel ve sosyal bir boyutunu da etkiler. Neticede dini inancın kaynağının güven duygusuyla ilişki içinde olduğu ve bu nedenle dinamik hale geldiği söylenir.⁵⁸⁰

James Fowler gelişim evrelerini yedi maddede şöyle sıralar:

Fowler ilk evrenin, ilk çocukluk yılları olduğunu ve bu evrede çocuğun dil gelişiminin yeni yeni oluştuğunu vurgular. Çocuğun ben merkezli simge ve nesneye dayalı bir hayal gücü olduğunu söyler. Bireyin dini inanış şekli bu evrede aileyi taklit etmek ve ailenin hissettiklerini iletişime dayalı anlatım yoluyla hissetmek ve dolayısıyla ailenin inanış şeklini benimsemekle başlar. Fakat ilk çocukluk çağında

⁵⁷⁷ Habil Şentürk, *Din psikolojisi*. Esra Yayıncılık, Konya / 1997, s.77.

⁵⁷⁸ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul/2016, s.77-78

⁵⁷⁹ Faruk Karaca, *Din psikolojisi*, Kişisel Yayınları, Trabzon /2015, s.94.

⁵⁸⁰ James William Fowler, (2011). “İnanç gelişim teorisi”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/1, 117, 139.

zihin henüz gelişim aşamasını tamamlayamadığından ötürü aileden aldıklarını tam çözümsemez. Bu nedenden dolayı bireyin duygularının ve düşüncelerinin sadece hayallerden oluştuğunu vurgular.⁵⁸¹

İkinci evre, ilkokul yıllarıdır. Bu yıllarda çocuk somut olarak düşünür. İlk çocukluk yıllarındaki hayalci düşünce tarzı yerini artık mantıksal düşünmeye bırakır. Gerçekle hayal arasındaki farkı kavramaya başlar.⁵⁸²

Karaca, bu dönemde ahlâki hasletlerin sınırlı düzeyde oluşmaya başladığını söyler. Çocuğun bu yıllarda hikâye ve dramalarla tecrübe kazandığını, mantıksal düşünme ve yaşanmışlıkla -yani tecrübeye dayalı çıkarımlar yaparak- çevresinde olup biteni anlamaya başladığını belirtir.⁵⁸³

Üçüncü evre ilk ergenlik yıllarıdır. Çocuğun bunalımlar yaşadığı bir dönem olup bu evrede artık somut dönemden soyut döneme geçişin başlamış olduğu belirtilir. Bu dönemde Allah ile birey arasında hem duygusal hem de fiili anlamda bir ilişki oluşmaya başlar. Kişi, ibâdetlerinde bir bütünlük kurar ve mantık ile duyguları arasında bir uzlaşma yoluna gider. Bundan sonra düşünce ve mantıksal analiz önem taşıdığından dolayı birey dini daha iyi ve daha hızlı öğrenmeye gayret eder.⁵⁸⁴

Ayrıca bu dönem olgunlaşma ve araştırma dönemi olduğu için birey birtakım hatalarından dolayı Allah inancını kaybedebilir. Ergenlik döneminde yanlış arkadaş seçimi ve sosyal ilişkilerindeki tercih hatalarından dolayı inanç kaybı yaşayabilir. Bu evrede birey iman gelişimini sağlıklı ve güvenli bir şekilde tamamlayıp ilerde güçlü bir kişilik ve karaktere de edinebilir. Ve böylece güçlü bir imâna da sahip olur.⁵⁸⁵

Son ergenlik ve gençlik çağı olarak adlandırılan bir sonraki evrede birey hiçbir düşünceyi, fikri, kavramı araştırmadan kabul etmez. Çünkü bu dönemde kendisini mantığını ve düşüncelerini sorgulama ihtiyacı hisseder. Bu sayede kendisiyle yüzleşerek din anlayışını oluşturur. Buda bireyin, ailesinin dini yaşayış şeklini, değer

⁵⁸¹ Fowler, s. 67-68.

⁵⁸² Fowler, s.96.

⁵⁸³ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, Kişisel Yayınları, Trabzon 2016, s.96.

⁵⁸⁴ Fowler, s.21.

⁵⁸⁵ Karaca, s.70.

yargılarını sorgulaması ve ayrıca dini sahada araştırmalar yapması sonucunda ortaya çıkar.⁵⁸⁶

Fowler, bu dönemde kişilik ve kimlik probleminin ortaya çıkabileceğini belirtir. Dini gelişim evresinde dinin birey tarafından yeniden temellendirildiğini ve yeniden sorgulanıp araştırıldığını ifade eder. Bireysel sıkıntı ve bunalımların yaşandığı bu dönemin, kişilik kaybına ve yeni kimlik arayışına neden olabileceğini vurgular. Bundan sonra eskiden model aldığı kişi ve inançları hayatından çıkarılabileceğini ve yeni rol model arayışında girebileceğini belirtir.⁵⁸⁷

Orta yaş evresinde birey artık huzur bulmuştur. Kaos, yerini sükûnete bırakmıştır. Bocalamalar, bunalımlar, buhranlar sona ermiş; fikirler netlik kazanmıştır. Birey ego yarışı ve tatminden uzak bir yaşamın derdine düşmüştür. Toplumla iç içe olmak önem kazanmış, dini değer ve yargılar daha önemli hale gelmiştir. Farklılıklara ve zıt fikirlere saygılı olmanın önemi kavranmış, dini anlayışın kişiden kişiye farklılık arz edebileceği fikri öne çıkmıştır. Birey nereye, hangi düşünce ve inanişe ait olduğunu çözmüş ve dini anlayışını temellendirmiştir.⁵⁸⁸

Son evre olan belirsiz yaş evresinde birey tedricen de olsa dünya hayatının önemini kavrar. Dünya hayatına ve insanlara karşı ön yargısız ve tarafsız bir bakış açısı yakalar. Bütün varlıklara karşı daha saygılı, daha derinden düşünmeye, sevgi ve adalet anlayışı üzerinde yoğunlaşmaya başlar. Yaşadığı alanı ve toplumu düzeltme çabasına girer ve bu konuda mücadeleyi özümser. Bu olumlu durumların aksine kimileri için de hayat negatiftir. Karamsarlık, hayattan ümidini kesme, sık sık ölümü düşünme bir yaşam tarzı haline gelir.⁵⁸⁹

3. 1. 4. Dini Kişilik Özellikleri

Dini tiplerin belirlenmesi için bireyin büyüdüğü ortamı, yaşını, cinsiyetini, sosyo ekonomik durumunu ve çevresiyle nasıl bir ilişki içinde olduğunu tespit etmek gerekir. Ancak genel bir çerçevede bakılacak olursa dini kişilik tiplerinin, saldırgan

⁵⁸⁶ Yurdagül Mehmetoğlu, *Erişkin Bireyin Bendilik Bilinci*, Dem Yayınları, İstanbul 2015, s. 95-96.

⁵⁸⁷ Fowler, s. 11.

⁵⁸⁸ Fowler, s. 23.

⁵⁸⁹ Fowler, s. 22.

olan ve saldırgan olmayanlar, dindar olanlar başta olmak üzere toplam dokuz kişilik tipi vardır. Bunlardan dikkat çeken üç tanesi şöyle izâh edilir:⁵⁹⁰

Saldırgan tipler: Çevresiyle düşmanlık içinde olup “kibir ve hırs, kıskançlık, haset, açgözlülük, kin, nefret ve en yüce olmayı oynama” gibi duygulara sahip dindarlardır. Bu tip dindarlar, mükemmeliyetçi kişilik yapısına sahip olup en üst ün en güçlü, en kusursuz, en iyi olmak istediklerinden ötürü huzur içinde değildirler. İstediklerine ulaşınca kadar ruh halleri gergindir ve bir kaos içindedirler.⁵⁹¹

Yörükhan, saldırgan dini kişiliğe sahip insanlar genelde toplumun ne dediğine bakar ve yaptıkları eylemlerde riyâkârca bir tavır sergilerler, der. Onları yaratıcıdan ziyade insanların ne dediğine bakan eksik mükemmeliyetçiler olarak tanımlar. Diğer taraftan kendilerini sürekli birtakım kalıplara soktuklarından ötürü eylemlerinde özgür olmadıklarını, sıkıntılı bir yaşam biçimine sahip olduklarını belirtir.⁵⁹²

Saldırgan olmayan tipler: Bunlar içine kapanık, kimseye zarar vermeyen, insanlarla iletişimi kopuk, korkak, cesaretsiz, sürekli huzursuz, kaygılı ve toplumdan kaçan insanlardır. Bu insanlar kaba ve öz güvensiz olduklarından dolayı sürekli insanlardan ve toplumdan uzak, yalnız bir yaşam sürdürmeyi tercih ederler.⁵⁹³

Adler, dindar kişilik tipinin analizini yaparken bu kişilerin özünde iyi niyetli olduklarını fakat temelde kibir ve hırs gibi kötü hasletleri barındırdıklarını ifâde eder. Kendilerine kusur yakıştıramadıklarından ötürü din alanında kusurlu olmayı ve hata yapmayı kabul etmediklerini vurgular. Bu sahada mükemmel olmak için çok hırslı olduklarından dolayı kendilerince, günah ve hataya mahal vermediklerini vurgular. Günahkâr olduklarını düşündüklerinde kendilerinin asla affetmediklerini ve sürekli vicdan azabıyla yaşadıklarını belirtir. Onların bu hallerinin kibirlerinden ve hırslarından kaynaklandığını açıklar. Bu durumun nedenini kibir ve hırs olarak değerlendirir.⁵⁹⁴

3.1.5. Gösterişçi Dindarlık

⁵⁹⁰ Adler, *İnsan Doğası*, Yason Yayınları, İstanbul / 2016, s. 155-184.

⁵⁹¹ Adler, *İnsan doğası*, s.155-184.

⁵⁹² Turhan Yürükhan, *İnsanca Yaşamak İçin Şehir Ve Konut*, Ebabil Yayınevi, İstanbul 2011, s.166.

⁵⁹³ Adler, *Bireysel psikoloji*, s.167-199.

⁵⁹⁴ Adler, *Bireysel psikoloji*, s.167-199.

Çok yakın dönemlere kadar dini teşhircilik yani riyâ niyetiyle yapılan ibâdetler, pratikler, organizasyonlar, mevlid törenleri, cenaze merasimleri, adaklar, gösteriş amaçlı infâklar vs. davet yoluyla yüzyüze camilerde ve evlerde yapılırdı. Günümüz dünyasında kişi artık kendisiyle ilgili her şeyi sosyal medya üzerinden yapabilmektedir. Dini, bir teşhir malzemesi haline getiren birey, bedenini sergilemekten, İslâmın titizlikle üzerinde durduğu mahremiyet olgusunu da teşhir etmekten çekinmez. Ayrıca sevgisini, üzüntüsünü ve duygusal durumunu paylaşır ve bunu bir yaşam biçimi haline getirir.

Gökçen, sosyal medya platformlarının artık bir iletişim sektörü haline geldiğini; insanların düşün davetiyelerini, cenaze törenlerini, asker uğurlama, veda ve kavuşma gibi birçok faâliyetlerini bu şekilde yaptığını belirtir. Bireyin bu yolla çektiirdiği fotoğraf ve videoları yabancılar dahi herkese pazarladığını ifâde eder.⁵⁹⁵

Sosyal medya üzerinden pazarlanan dinin gerçek hayatta kişinin yaşadığı dinle alakası yoktur. Dini pazarlayan kişide popüler olma isteğiöncelikli olup, ne kadar çok “layk” o kadar beğeni ile hem egosunu tatmin eder hemde yaşamadığı dini yaşıyormuş gibi göstererek rahatlama çabasına girer. Kişi yaptığı bu fiillerle dini yozlaştırarak empoze etmeye çalışır. Süslü, şatafatlı sözlerle dini anlatma çabasıyla en iyi tebliğci konumunda kendini hisseder. Sürekli bir üretim ve tüketim söz konusudur. Tesettür yozlaştırılmış, mahremiyet kuralları aşılmıştır. Yapılan araştırmalarda kişinin, yapmadığı ibadetleri yapıyormuş gibi sergilediği vurgulanır. Kişinin namaz kılmadığı halde konuyla ilgili yaptığı fotoğraf ve video paylaşımları bu duruma örnektir.⁵⁹⁶

Yukardaki anlatımlardan anlaşılacağı üzere riyâkârlık boyut değiştirmiş, aç gözlülük ve hırs bir karakter halini almıştır. Menfaâtperestlik ve narsizm hayat modeli haline getirilmeye çalışılmaktadır. Dinin şatafatlı yöntemlerle pazarlanması sadece sosyal medya üzerinde değil siyaset, politika ve ekonomi alanlarında da boy göstermeye başlamıştır.

Neticede riyânın psikolojik temellerinin çocuklukta atıldığını, karaktere bağlı olarak kişinin ailesi, eğitimi ve sosyo ekonomik durumuyla ilgili bağlantılı bir

⁵⁹⁵ Ahmet Gökçen, Homo-Screenus: Bir teşhirci olarak sosyal medya kullanıcıları. K. Alver (Ed). *Sosyoloji divanı teşhir toplumu* Konya/ 2018, Sebat Ofset, s.86.

⁵⁹⁶ Nermin Oyman, “Sosyal medya dindarlığı”. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1. (s. 125-167). Kahrmanmaraş/ 2016.

şekilde farklı boyutlara gelebileceğini görmüş olduk. Fakat burada riyânın sosyal açıdan toplumları nasıl etkilediği hususunda önem arz etmektedir.

Bu konuyu sosyolojik açıdan ele almamızın gerekliliği böylelikle ortaya çıkmaktadır.

3. 2. SOSYOLOJİDE RİYÂ

3. 2. 1. Gösteri Toplumu

Toplumsal riyânın oluşum süreci; zamanla modernleşen topluma ayak uydurmak maksadıyla bencilleşen ve yalnızlaşan bireylerin, bundan kurtulmak ve toplumda yer edinebilmek ve görünmek amacıyla postmodern anlayışa uyum sağlama sürecidir. “Dindarlık nasıl bir şey, insan neden yalnızlaştı?” sorularına şöyle cevap aranılabilir:

Dindarlık, kişinin yaratanla olan duygusal ve bütün halindeki ayrılmaz ilişkisidir.⁵⁹⁷ Kişinin hayatında dengeleri değiştiren ve etkileyen inanç ve ibâdetlerdir. Dindarlığın ölçüsü bu inanç ve ibadetlerin kişinin hayatına ne kadar hâkim olduğu ile anlaşılır.⁵⁹⁸ Dindarlık fert ve toplum arasında kurulan olumlu ve olumsuz ilişki biçimi olup kişinin dini düşünce yoluyla oluşturduğu duygularla birtakım faâliyetlerde bulunma şeklidir.⁵⁹⁹

Gösteri toplumunda, kişi yaşadığı dönemin şartlarına göre zamanla o toplumun yapısını alır, o toplumla benzer. Geleneksel dönemde insanlar yüz yüze iletişim halinde idiler. Kültür-sanat gibi birbiriyle içli dışlı olan Yazılı, sözlü ve edebi sıcak bir kültürün parçasıydılar. Şimdiki dönem postmodernizm çağı olup artık kültürel bir

⁵⁹⁷ Ahmet Onay, *Dindarlık Etkileşim ve Değişim*, Dem Yay., İstanbul: 2004, s. 17; Asım Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din, Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*, Karahan Kitabevi, Adana 2007, s. 23.

⁵⁹⁸ Mustafa Tekin, *Kutsal Sekülerizm*, Açılım Kitap, İstanbul: 2011, s. 134; Abdurrahman Kurt, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2), Bursa: 2009, s.1-26.

⁵⁹⁹ Michal, Striženec “Dindarlık Ve Bilişsel Süreçler”,çev. Abdulvahid Sezen, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10 (3), 2010, s. 276.

değişim söz konusudur. İletişim araçları geleneksel çağdan farklı olup görsel medya, teknoloji, gösteri ve imajlardır.⁶⁰⁰

Gösteriş toplumunun oluşum nedeni küresel bir döngüden kaynaklanır. İnsan zamanla doğduğu ve büyüdüğü ortamdan uzaklaşarak yaşadığı topluma benzemeye başlar. Hatta bu konuyla ilgili olarak Guy Debord “*İnsanlar babalarından çok, yaşadığı çağa benzerler.*”⁶⁰¹ diyerek toplumların insanları nasıl dönüşüme ve değişime sürüklediğini anlatır.

İnsanlar 19. yy.dan sonra sanayileşen ve üretimi elinde tutan kesimin yükselişiyle beraber toplumsal alanda olduğu gibi siyasi ve ekonomik alanda da değişimler yaşamıştır. Maneviyatta gerileme olmuş yerini maddi ve nesnel objeler almıştır. Ekonomik açıdan yükselişe geçen gruplar, maddi açıdan daha geride olan fertleri dini ve manevi duygularını pazarlamakla suçlamışlardır. Ekonomik açıdan daha geride olan kesimde servet sahiplerini ekonomik açıdan gösteriş yapmak ve insanları bu açıdan sindirmeye çalışmakla itham etmişlerdir.⁶⁰²

Dindarlık hem Türkiye’de hem dünyada eski anlam ve anlayışını kaybetmiştir. Din olgusu artık kişiden kişiye göre değişiklik arz eder hale gelmiştir. Bireyler bu belirsizliği ortadan kaldırmak için moda ve günlük yaşamın nabzına göre şekil almaya başlamıştır. Küreselleşmeden kaynaklanan bu döngü, tamamen maddeciliğe doğru sürüklenen insanı; vicdan, akıl, ruh, mâneviyat gibi olguların muhasebesini yapmaya zorlamıştır. Böylelikle manevi yönden zayıflayan birey için moda ve günlük yaşamla şekillenen hayat, sözde dindarların anlık rahatlamalarına ve psikolojik olarak iyi görünme çabalarına dönüşmüştür.⁶⁰³

Dünyevileşmenin etkisiyle uhrevî, dini ve ruhani meselelerden ziyade, dünyevi hayata odaklanmanın sonucunda 1980 yıllarından sonra muhafazakâr dindarlık yerini modern dindarlığa bırakmıştır. Bu anlayışla dini etkilerin yerini dünyevi arzular ve yönelimler almıştır.⁶⁰⁴

⁶⁰⁰ Alev Fatoş Parsa, (2007). “İmgenin Gücü Ve Görsel Kültürün Yükselişi”. *Fotoğrafya Dergisi*(19), s.1-6.

⁶⁰¹ Guy Debord, *Gösteri Toplumu*. (çev: A.Ekmekçi Ve O.Taşkent.) İstanbul /2012,Ayrıntı Yayınları, s. 186.

⁶⁰² Robert Bocock, *Tüketim*. (çev: İ.Kutluk) Anıznkara: / 1997, Dost Kitabevi. s.72-73.

⁶⁰³ Necdet Subaşı, “Türk(iye) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler”, *İslamiyat*, Cilt 5, Sayı 4, Ankara: 2002, s. 17-40.

⁶⁰⁴ Tekin, s. 36-37.

Bu dini anlayış, zamanla İslamla örtüşmeyen bir zihniyet yapısının meydana gelmesine neden olmuştur. Çarpık din anlayışının altında yatan neden ise toplumun zamanla İslamın özü olan tevhidden uzaklaşması olarak görülmüştür. Asıl sorun İslamın bir bütün olarak değilde güya parçalara ayrılarak özümsemek istenmesi olmuştur. İmân, ahlâk ve dinin bir bütün olarak değerlendirilememesinden dolayı eksik, üstün körü bir gösteriş dini ortaya çıkmıştır.⁶⁰⁵

Modernizmle beraber siyasal ve itikadi ahlâk, yerini şekilcilige yani dinin pratikleri olan hac, namaz ve zekât gibi ibâdetlere bırakmıştır. Lakin içi boşaltılmış, özünden koparılmış, imânî boyutu zayıflamış bir hal almıştır. Diğer taraftan ahlâktan uzak bir imân anlayışı, ibâdetten uzak bir din anlayışı hâkim olmuştur. Din, insan hayatına akseden sadece bir simge halini almıştır.⁶⁰⁶

Günümüzde postmodernizmin etkisiyle yaşam biçimimiz, eylemlerimiz artık kontrolden çıkmıştır. Toplum kimlik kaybına maruz bırakılmıştır. Sağlık, imaj boş vakit, gösteri ve eğlence artık hayat tarzı haline gelmiş, bu saydığımız kavramlar tüketim kültürünün parçaları olmuştur. Kişilerin şahsiyetleri bile tüketim kültürüne göre konumlandırılır hale gelmiştir.⁶⁰⁷

Ali Şeriatî, toplumdaki yozlaşmanın ana nedeninin kendisi olmayan yani kimlik kaybına uğramış insanlar vurgular. İnsanın fitratı gereği, toprakla ve doğayla iç içe yaşamaya mecbur olduğunu, nasıl ki hayvan doğada gezerek ve avlanarak beslenip hayatını idame ettiriyorsa insanında beslenmek için bir arayışa girdiğini yiyeceğini bulup ve pişirdiğini ve böylece beslendiğini belirtir. Bu tavırların insanın doğasının gereği olduğunu söyler. İnsanın yaratanla bütünleşip kutsal değerlerle, fitratına uygun, yapay olmayan ortamda yaşamasıyla ancak insan olabileceğini söyler. Fakat tevhid, ihlâs, samimiyet, paylaşım gibi duyguların yok olmasıyla insanın sünileşmeye başladığını ve fitratından uzaklaştığını söyler. İnsanın riyâkâr, sahte ve tüketime dayalı bir varlık haline geldiğini belirtir. Tabiatına aykırı sünî şeyler üretip bununla yaşamaya başlayan insanın artık kendi varlığını algılayamadığını, böylece içgüdülerinden uzaklaştığı için, özüne ve yaratılışına yabancı hale getirildiğini

⁶⁰⁵ M. Hayri Kırbacıoğlu, “İlmihâl Dindarlığının İmkânı Üzerine”, *İslamiyat*, Cilt 5, Sayı 4, Ankara: 2002, s. 110.

⁶⁰⁶ İlhami Güler, “Ehl-i Sünnet’in Dindarlık Kriterleri ve Türk(İye) Dindarlığı”, *İslamiyat*, Cilt 5, Sayı 4, Ankara/ 2002, s. 100-102.

⁶⁰⁷ Ali Kuzu, Hanife Özveren, “Tüketilen Tüketici”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, (2011-1), s. 67.

söyler. İnsanın artık yapay olan bir döngünün kulluğuna hizmet etmeye başladığını açıklar.⁶⁰⁸ Hatta bu düşüncelerini temellendirmek için Lao-Tsu'nun şu fikirlerini aktarır:

*“Ey insanlar! Yapay ve sahte olan her şeyden uzak durun, bir araya gelip kendiniz için sözleşmeler, yasalar ve bağlar oluşturduğunuz ve kendinizi sosyal yasalar ve geleneklerle sınırladığınız zaman, insani özgürlük olan doğal özgürlüğünüzü ve özünüzün ve tabiatınızın asıl kaynakları olan tabiattan faydalanmayı kaybedersiniz. Sonra bu kayıt ve sınırlar içinde tabiattan kopan insan hastalanır; gelenek, yasa, sınır ve duvarın kölesi olur. Bu insan tıpkı bir yerde duran su gibi kokar ve bozulur. Bu yüzden insan türündeki bütün rezillik, fesâtlık, alçaklık ve adiliklerin kaynağı, onun toplumsal ve yapay hayatıdır.”*⁶⁰⁹

Nitekim 14 asır önce İslam bu konunun tehlikelerine dikkat çekmiş, insan doğası ve gıdasıyla oynamanın gelecek nesilleri yok edeceğini vurgulanmıştır. Bu konu şu âyetle şöyle vurgulanmıştır:

وَمَنْ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيُشْهَدُ اللَّهُ عَلَى مَا فِي قَلْبِهِ وَهُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي

الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفَاسِدَ *İnsanlardan öylesi vardır ki dünya hayatı konusundaki sözleri senin hoşuna gider; o, hasımların en yamanı olduğu halde kalbinde olana Allah'ı şahit de tutar. Hâkimiyeti aldığı anda ise ülkede bozgunculuk çıkarıp ürünleri ve nesilleri yok etmeye çalışır. Allah bozgunculuğu sevmez.*⁶¹⁰

Râzî, mezkûr âyetlerin; yüzüne karşı tatlı dille davranıp karşısındaki insanlara güven verdikten sonra arkalarından ihânet eden; münâfık, sinsi, bölücü, iki yüzlü, riyâkâr insanları uyarmak amacıyla nazil olduğunu ifâde eder. Ayrıca birçok müfessirin de bu âyetlerin yukarıdaki nitelikleri taşıyan herkesi kapsadığı düşüncesinde olduğunu söyler. Râzî, bu âyetin riyâkâr kişilerin şahsiyetine değilde bünyesinde barındırdığı kötü ahlâkın ve tavırların yerilmesini hedeflendiğini ifâde eder.⁶¹¹

⁶⁰⁸ Ali Şeriatî, *Kendisi Olmayan İnsan, İnsanın Dört Zindanı*, (çev: Ejder Okumuş), Ankara/ 2014, Fecr Yayınları, s. 227.

⁶⁰⁹ Şeriatî, s.228.

⁶¹⁰ *Kur'ân Yolu Meali*, c.I. s.321-323.

⁶¹¹ Râzî, s.197-198.

Bu âyette yerilen ve tasvip edilmeyen bozgunculuk ve riyâkârlık, yıkım gibi, kötü tavır ve huyların sadece birkaç münâfik için değil de bütün insanlık için uyarı ve tebliğ amacıyla indiği bir gerçektir.

Kur'ân Yolu'nda “*hâkimiyeti ele almak...*” ifâdesinde kastedilen mana; riyâkâr ve bozguncu kişilerin zayıf iken her şeyi alttan aldıkları, menfaâtleri için karşı tarafı aldatıp güçlenmeyi ve hâkimiyeti ele geçirmeyi bekledikleri hususudur. Böyle kimseler, hâkimiyeti ele geçirdikten sonra bozgunculuk ve düşmanlık yaparak karşısındaki insanları yıkıma uğrattılar. Bu yıkım insanların geçim kaynaklarına, rızıklarına, aile bireylerine ve nesillerine zarar vermektedir. Buradaki bozguncu ve iki yüzlü insanlar, yönetimi ele geçiren politikacılar. Böyle kimseler güzel sözleriyle ve eylemleriyle, kendilerini adaletli, ahlâklı ve insan hakları savunucusu olarak gösterirler. Başa geçip yönetici oldukları zaman, toplumun kaynaklarını har vurup harman savururlar, kötü emelleri için hebâ ederler. Gençleri ahlâken ve madden sömürerek yok etmeye çalışırlar.⁶¹²

M. Abduh, “*ürünleri ve nesilleri yok etme*” ifâdesinin mecâz olduğunu, ürün ve nesillerin yok edilmesiyle aslında yıkıma uğrayanın insanların manevi çöküntüleri ve perişanlıkları olduğunu söyler. Birtakım menfaâtler uğruna insanların hunharca kullanıp türlü sıkıntılar içine sokulduğunu, böylece onların hayatlarının mahvedildiği M.Abduh tarafından belirtilir.⁶¹³

Yukarıdaki âyetlerden ve yorumlardan da anlaşılacağı üzere, yüzümüze her gülüne dost gözüyle bakmamalı ve Müslüman olarak uyanık ve akıllı olmalıyız. Böylece insanların tuzaklarına düşme ahmaklığı göstermemeliyiz ki altından kalkamayacağımız sıkıntılar başımıza gelmesin.

﴿ *ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ* ﴾ “*İnsanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu; böylece Allah -dönüş yapsınlar diye- işlediklerinin bir kısmını onlara tattırıyor.*”⁶¹⁴

Bu âyet yukarda zikrettiğimiz âyeti ve yorumları desteklemektedir.

⁶¹² Bakara, 2/ 204-207.

⁶¹³ Abduh, Rızâ, c.II. s.248.

⁶¹⁴ Rum, 30/41.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşıldığına göre günümüz Müslümanları hayatlarını İslamın prensiplerine göre yaşamamaktadırlar. Üstelik riyâkâr bir davranış modeliyle çıkarları doğrultusunda şekil alan, iki yüzlü, maddiyatçı, yanar döner insanlar haline gelmişlerdir. Kendi kültürlerinden ve dinlerinden uzaklaşmışlar, başta tesettür olmak üzere mahremiyet sınırlarını ihlâl etmişlerdir. Yemek davetlerini, kandilleri, adakları, gösteriş malzemesi haline getirmişlerdir. Neticede İslamın güçlü aile yapısı zamanla zayıflamış, yerini zayıf ve riyakâr Müslümanlara bırakmıştır.

Bizim toplumumuzda birine yaranma derdinde olan insanların sayısının bir hayli fazla olduğunu görürüz. İşi olan veya olmayan bir çok insan riyâkârlık peşindedir. Toplumumuzun gösterişe çok fazla önem veren bir yapısı vardır.

Mustafa Söylemez köşe yazısında toplumun derdini şöyle anlatır: “Riyakârlık kadar iki yüzlülüğün de çok tehlikeli bir boyuta geldiğini görüyoruz. Dedikodu mekanizmasının çok iyi işlediği toplumlarda bu tür olumsuzlukların yaşanması kaçınılmaz bir hal alıyor. Toplumun her kesiminde insanlar dünya menfaâtı için birbirleri ile yarış içerisinde olduğu sürece bu olaylar zuhur etmeye devam edecektir. Riyâ da; toplumlarda düzenin bozulmasına, ferdin kendi yararı için gerçekleri değiştirerek ve inanmadığı şeyleri söyleyip yaparak ahlâkın tereddide uğramasına yol açan çok kötü bir huy olmak itibarıyla karşısında sert bir vaziyet alınması gereken ve tedavisi doğru ve faziletli adamların cesaret ve mücadelelerinden ibaret olan bir hastalık niteliğindedir. Müslümanlar; iki yüzlü, bu cüce karakterli menfaât kölelerine dikkat etmeli ve onların samimiyezsiz, yapmacık görünümüne aldanmamalıdır. Şu koskocaman dünyada, lezzet alınacak o kadar çok imkân var ki yeterki iki yüzlülüğü bir kenara bırakıp sevgi ve hoş görü ile birbirimizle diyalog kuralım. Bir arada yaşama sanatını gerçekleştirirsek bizden sonraki nesle güzel bir ahlâk bırakmış olacağız.”⁶¹⁵

3. 3. AHLÂKTA RİYÂ

⁶¹⁵ <http://www.mus.gen.tr/koseyazisi-29-2060-mustafa-soylemez-toplumda-riyakarlik-kose-yazisi.html>

3. 3. 1. Ahlâk

Ahlâk, Arapçada tabiat, huy ve seciye gibi anlamlara gelen hulk veya huluk kelimesinin çoğuludur. Hulk insanın ruhi ve mânevi yapısına delalet ederken halk kelimesi insanın beşeri ve fiziki özelliklerinin anlatıldığı kavram olarak kaydedilir.⁶¹⁶

Ahlâk, “İnsanın iyi veya kötü olarak vasıflandırılmasına yol açan mânevî nitelikleri, huyları ve bunların etkisiyle ortaya konan iradeli davranışlar bütünü; bunlarla ilgili ilim dalıdır.”⁶¹⁷

Ahlâk ayrıca insanın iyi huylarının ve faziletlerinin bütünü olarak “*el-ahlâku’l-hasene*” olarak tabir edilmiştir. Kötü huylar, fena ve çirkin tavırlar ise “*Sûü’l-huluk*” olarak tabir edilmiştir. Görgü kurallarını içeren ahlâk; yeme içmenin, muhabbetin, terbiyenin, yolculuğun, kibar davranışların, yaşam tarzındaki eylemlerin, güzel ve hikmetvârî sözlerin toplamına verilen isimdir. Edebin çoğulu olan âdab; Daha önceleri özel davranışlara verilen isim iken sonradan manevi ve ruhi hasletleriyle, ruhun olgunlaşmasını anlatan; ahlâk, tutum, bilgi ve davranışları içine alan bir kavram halini almıştır. Nitekim ahlâkı ve ilgili konuları anlatan nice eserler yazılmış, konunun İslami değerler açısından önemi ortaya konmuştur.⁶¹⁸

Hicri II. yüzyılın başlarında ahlâk ile ilgili birtakım çalışmalar yapılmıştır. Hadis ve fıkıh âlimleri, kültürel çalışmalar yapan âlimler bu konuda zengin bir külliyat oluşturmuşlardır. Başta “*Kütüb-i Sitte*” olmak üzere bütün hadis kaynaklarında “*Kitâbü’l-Edeb*”, “*Kitâbü’l-Birr*”, “*Kitâbü Hüsn’l-hulk*” başlığı altında ahlâki konuların işlendiği hadisler yer almıştır. Buhârî’nin *el-Edebü’l-müfred*’i, Abdullah b. Mübârek’in *Kitâbü’z-Zühd ve’r-rekâ’ik*’i ahlâk ile ilgili hadislerden ve haberlerden oluşmuştur. Mâverdî’nin *Edebü’d-dünyâ ve’d-dîn*’i, İbn Hazm’ın dinî-felsefî mahiyetteki “*el-Ahlâk ve’s-siyer*”i, Ebû Nasr et-Tabresî’nin “*Mekârimü’l-ahlâk*”ı, İbn Kuteybe’nin “*Uyûnü’l-ahbâr*”ı, İbn Miskeveyh’in “*Câvidân-ı hîred*” i dini değerleri ve ahlâki hayatı anlatan önemli kültürel eserlerdir.⁶¹⁹

⁶¹⁶ İbni Manzur, c.I. s. 1270.

⁶¹⁷ <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahlak> ,“ahlak” md. TDV.

⁶¹⁸ Çağrııcı, “ ahlak” *DİA*, c. II. İstanbul/ 1989, s. 1-9.

⁶¹⁹ Çağrııcı, “ ahlak” s. 1-9.

Ayrıca fıkıh ve tefsir alanlarında yazılmış ahlâk ile alakalı eserlerde mevcuttur.⁶²⁰ Bunlardan bir tanesi *el-Ahlâku'l-Adudiyye: Risâletü'l-Ahlâk* ve *Ahlâku Adudiddîn* adıyla bilinen bir eserdir.⁶²¹ “*Adudiddîn İcî'nin İlmi Hayatı ve Eserleri*”ni inceleyen Hasan Haliloğlu; İcî'nin, ahlâka dair yazdığı eserinde ahlâkı, nazarî ve amelî açıdan açıkladığını ve ahlâkın fazîletlerinin hangi boyutlarda önem taşıdığını izâh etmiştir.⁶²²

Fazlurrahman, Kur'an'ın ahlâki bir öğreti olduğunu ve hedefinin insanı eğiterek yaratılış gayesine göre insanoğlunun yaşaması gerektiğini vurgular. Kur'an'ın sadece bir ahlâk felsefesi kitabı olmadığını söyleyip insanın nasıl ahlâklı olabileceğini, ahlâki yaşamını nasıl sürdürebileceğini, ahlâki bilinci nasıl kazanacağını Müslümana öğreten bir kaynak olduğunu belirtmiştir. Kur'an'ın ana gayesinin, kişinin eylemlerinde doğru bir ahlaki anlayışa sahip olmasını sağlamak ve bunu insanlara anlatmak olduğunu belirtmiştir. Ahlaki yaşamın, doğru davranışın; sosyal, dini ve siyasi alanlarda yapılması gereken kulluk görevlerinden olduğunu ve bununda ibâdet sayıldığını vurgular. Fazlurrahman, ayrıca ahlâk kavramının takva üzerine inşâ edilmesi gerektiğini belirtir. Çünkü ahlâki hasletlerin tam manasıyla ancak takvâ sahiplerinden zuhur edebileceğine inanmaktadır.⁶²³

3. 3. 2. Kur'an ve Sünnette Ahlâk

Abdullâh Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî (ö. 486/1093), *Şerhu'l-Mu'allaka*'sında Arap cahiliyesindeki ahlâk kavramının Kur'an'ın getirdiği ahlâk anlayışla örtüşmediğini aksine asalet, cömerlik, insanları korkutarak kendine hayran bıraktırma, ensap, kavmiyetçilik, kibir, gurur, başıboşluk gibi niteliklerin ahlâkın yerini tuttuğunu belirtir.⁶²⁴

İslam dini, güçlü aşiretlerin ortaya koyduğu rekabet, şiddet korku öfke, geçiçi hevâ ve arzulara karşı ahlâklı olmayı hedeflemiştir. Nefsani arzuları

⁶²⁰ Çağrıcı, “ahlak” s. 1-9.

⁶²¹ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l- Müellifin, Müessesetü'r-Risâle*, bsk.1. Beyrut 1993, s. 76.

⁶²² Hasan Haliloğlu, *Ebü'l- Berekât Nesefî ve Adudiddîn İcî, (İlmî Hayatları ve Eserleri)*, Gece Yayınları, İstanbul 2020, s.213.

⁶²³ Fazlurrahman, *Uluslar arası Fazlur Rahman Sempozyumu Günümüzde Felsefe, Din Algısı ve Ahlak*, (İbrahim Özdemir), Malatya / 2016, İnönü Üniversitesi Rektörlüğü. s. 63-65.

⁶²⁴ Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî (ö. 486/1093) *Şerhu'l-Mu'allakât*, Beyrut, ts. (Mektebetü dâri'l-beyân), s. 178.

törpüleyen ve kontrol altına alan kişi bunun ancak ahlâk sayesinde gerçekleştirilebileceğini belirtmiştir. Kaba olan câhiliye Araplarını putperestlikten ve aşiret anlayışından kurtarıp onların peygamberin getirdiği hükümlere boyun eğerek ahlâki bir anlayışa sahip olabileceklerini ifâde eder. Merhamette, dürüstlükte, iyi niyet ve insanlara muamelede Kur’ânî hükümlerin esas alınarak ancak ahlâklı olunabileceğini öğretir. Riyâ, kibir ve gurur gibi kötü hasletlerden ancak nefsin kontrol altına alınmasıyla kurtulmasının mümkün olduğunu, bununda Kur’ân ve sünnete tabi olarak gerçekşebileceğini belirtir.⁶²⁵

İslamın asıl kaynağı Kur’ân ve sünnettir. Ahlâk kavramı da bu iki kaynakla şekil almıştır. Nitekim ahlâkın tanımını Hz. Aişe şöyle yapmıştır: Sad (ra) Medine’de Hz. Aişe’yi ziyaret eder ve Hz. Peygamberin nasıl bir ahlâk anlayışı olduğunu sorar. Bunun üzerine Aişe validemiz “*Sen hiç Kur’ân okumuyormusun? diye sorar.*” Sad; “*Evet tabi ki okuyorum*” Diyince Hz. Aişe “*O’nun ahlâkı Kur’ân’dır, Kur’ân.*” demiştir.⁶²⁶

Yukarıda kastedilen mana Peygamberimizin (sas) Kur’ân’ın tasvip ettiği şeyleri uygun görmesi, Kur’ân’ın beğenmeyip onaylamadığı sözleri ve tavırları onaylamamasıdır. Allâh için sevip Allâh için buğz etmesi, Kur’ân’ın helal ve haramlarına, emir ve nehiyelerine uymasındır. Nitekim Kur’ân’da Hz. Peygamberin (sas) ahlâkının örnek alınması gerektiği şu âyette vurgulanmıştır.

﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا﴾
*“İçinizden Allah’ın lutfuna ve âhiret gününe umut bağlayanlar, Allah’ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, Resûlullah’ta güzel bir örneklik vardır.”*⁶²⁷

Yukarıdaki âyetten anlaşıldığına göre Hz. Peygamber (sas) bizim yol göstericimiz ve örnek almamız gereken, üstün ahlâka sahip bir rehberdir. Bu nedenle Onun sünnetine, Kur’ân’a bağlı olduğumuz gibi bağlanmak hedefimiz olmalıdır.

⁶²⁵ Toshihiko Izutsu, *Kur’an’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar* (trc. Selahattin Ayaz), İstanbul, ts., Pınar Yayınları, 36-37, 53-55, 329-330.

⁶²⁶ Müslim, “Müsâfirîn”, 139.

⁶²⁷ Ahzab, 33/ 21.

Dini ahlâktan uzaklaşan insanlar zamanla kutsal saydıkları değerleri - menfaâtleri karşılığında- istismar etmişlerdir. İstismar ettikleri değerler konusunu söyle izâh edebiliriz.

3. 3. 3. Din İstismarı

İsfahani, istismarın bir şeyden nem ve ürün almak anlamına geldiğini, herhangi bir şeyden mal ve fayda sağlamak olduğunu ifâde eder.⁶²⁸

İstismar, ahlâki söylemde bir kişinin iyi niyetinden, saflığından, bilgisizliğinden istifade ederek ve bir ahlâki değer veya toplumsal idealin çekiciliğini kullanarak hak edilmemiş bir yarar elde etmek anlamına gelmektedir. Hukuk dilinde ise bu davranış, hakları kötüye kullanmanın bir alt durumu olarak değerlendirilmektedir.⁶²⁹

İstismar fertlerin ya da toplulukların iyi niyetini kötü emelleri için kullanmak maksadıyla birtakım maddi ve manevi menfaâtler elde etmek için sömürü yapmaktır. Bunu dindar görünerek dine dair objeler ve sözcükler yoluyla yapar. İnsanlar için en önemli değerlerden olan dinin ve onunla ilişki içinde olan imân itikad ve ahlâk gibi kavramların içini boşaltarak yapmaya çalışır. Bu riyâkâr insanlar menfaâtlerine ulaşmak için her türlü emellerini din kisvesi altında yapmaya gayret ederler. Dini pazarlayıp İslamın değer yargılarını yozlaştırma peşindedirler. Dış görünüşleriyle, giyim kuşamlarıyla ve oturup kalkmalarıyla, mümin kişiler gibidirler. İslam tarihinde Abdullah b. Ubey bu hareketin öncülerinden olan münafıklardandır. Mescid-iî Dırar-ı inşâ ederek fitne planları düzenleyip Peygamberimizi (sas) devirme ve iktidarı ele geçirme planları yapmıştır.⁶³⁰

Yusuf Türker, din istismarının iki sebebi olduğunu söyler. Bunlardan ilkinin meşrulaştırma, ikincisinin ise güç tutkusu olduğunu söyler.⁶³¹ İnsanların kendi hal ve hareketlerinin kabul görmesi bunları toplum nezdinde meşrulaştırmasıdır. Eğer meşrulaştırma işlemini din kisvesi altında yapıyorsa o işin ya da iktidarın meşruluk

⁶²⁸ İsfahâni, 176.

⁶²⁹ Mustafa Erdoğan, “Din İstismarı, Hukuk ve Temel Haklar”, *İslâmiyat*, III (Din İstismarı Özel Sayısı), 2000, 29-30.

⁶³⁰ <https://www.diyanehaber.com.tr/kaynak/din-istismari-nedir-h2754.html>.

⁶³¹ Yusuf Batar, *Genç Kuşağı tehdit Eden Din İstismarı ve Alınması Gereken Eğitsel Tedbirler*, DİB yayınları, s.138.

kazanması kaçınılmazdır.⁶³² Güç tutkusu ise siyasi ve ideolojik olsa bile ekonomik, sosyolojik, psikolojik ve dini sebeplerden de kaynaklanabilir.⁶³³

Hiz. Peygamberin (sas) soyundan gelenler bunu dini istismar etmiş ve ayrıcalıklı olmak için kullanmışlardır.⁶³⁴ Peygamberin istismar edilmesi konularından biride hadis uydurarak onun otoritesini suistimal etmektir.⁶³⁵ Fıkhi açıdan istismar ise mezhep ve fırkaların din yerine konulması şeklinde yapılmıştır. Siyasi ve ideolojik istismar Mescid-i Dırar'ın kurulması, dört halife dönemindeki Sıffin Savaşı ve Ridde Olayları, Emevi - Abbasi çekişmesi, siyasi ve idolojik istismar olaylarıdır.⁶³⁶ Dini kavramlardan kaza ve kader, mehdilik, cin, büyü, sihir, kurralık, hafızlık, keramet, velilik, vahdet-i vücût, giyim kuşam, Peygamber sevgisi, sosyal medyada din pazarlığı, mezhepler, takiiye, Hiz. Ali ve onun soyundan gelenler sıklıkla istismar edilen konular ve kavramlardır.⁶³⁷ Şiianın Hiz. Ali ve Cafer b. Sadık, yani ehli beyt adı altında istismarları söz konusudur. Ehli Sünnet ise tarikat ve cemaatleri, tasavvuf erbablarını zamanı geldiğinde istismar etmekten çekinmemişler.⁶³⁸

Dinin insan üzerindeki mânevi etkisi kaçınılmazdır. Bu sebeben dolaydır ki din, tarih boyunca riyâkâr ve istismarcılar tarafından suistimal edilmiştir. Kur'ân-ı Kerim istismarcıların ve riyâkârların varlığından bahsetmiştir. Şöyle ki:

﴿وَأَنذِرْ عَلَيْهِمْ نَبَأَ الَّذِي أُتِنَاهُ آيَاتِنَا فَانْسَلَخَ مِنْهَا فَاتَّبِعَهُ الشَّيْطَانُ فَكَانَ مِنَ الْعَاوِيْلُوْ شَرِّئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى

الْأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِنْ تَحْمِلَ عَلَيْهِ يَلْهَثْ أَوْ تَتْرُكْهُ يَلْهَثْ ذَلِكَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا

﴿فَاقْصُصِ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُوْنَ﴾ “ Kendisine âyetlerimizi verdiğimiz, fakat onları bir

kenara atan, bu yüzden şeytanın peşine düştüğü, nihayet azgınlardan olan kişinin haberini onlara anlat. Eğer biz isteseydik o kişiyi delillerimizle yüceltirdik. Fakat o dünyaya saplanıp kaldı, hevesinin peşine düştü. İşte böylesinin hali, kovsan da

⁶³² Gencay Şaylan, *Değişim, Küreselleşme ve Devletin Yeni işlevi*, İmge Kitabevi, Ankara 2003. s.32.

⁶³³ Türker, s. 137.

⁶³⁴ S. Mehmed Hatipoğlu, *İslâmiyat*, III (Din İstismarı Özel Sayısı-Editör Yazısı), 2000, s.9.

⁶³⁵ M. Hayri Kırbasıoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara 1999, s. 136-146.

⁶³⁶ İbrahim Sarıçam, *Klasik Dönem İslam Tarihinde Din İstismarı-Dört Halife ve Emevi Dönemi*, İslâmiyat, III (Din İstismarı Özel Sayısı), 2000,139-146.

⁶³⁷ Cevdet Küçük “*Abdülhamid*,” (DİA), I.1989, 220.

⁶³⁸ Batar, s. 140.

bıraksan da hep dilini çıkarıp soluyan köpeğin haline benzer. Âyetlerimizi yalan sayan topluluğun durumu işte böyledir. Şimdi sen bu kıssayı anlat, umulur ki iyice düşünürler.”⁶³⁹

Yukarıdaki âyetlerde isim verilmeden ahiretini dünyasına satan riyâkar ve yoldan çıkmış insan tipinden bahsedilmektedir. Başta inançlı iken daha sonra dünyevi menfaâtler karşılığında bu inancını kötüye kullanan ve böylelikle din istismarı yapan bir insan tipinden bahsedilmektedir.

Müfessirlerin çoğuna göre bu kişi Belâm b. Bâûrâ’dır. Başta salih bir kul iken daha sonra kendisine verilen rüşvet ve hediyelerle Hz. Musa’ya (as) karşı mücadele etmiş ve İsrailoğullarını tuzağa düşürmüştür. Çünkü onların zayıf noktalarını biliyordu.

Hz. Musa’nın (as) zorba bir kavimle mücadelesinde o kavmin lideri, Belâm’dan yardım istemiş, Belâm ise bu yardımı kabul etmemiştir. Çünkü o, zamanında salih, Allah’a itaâtkâr, duası makbul bir kul idi. Duaları ve bedduâları Allâh katında kabul edilirdi. Fakat Belâm’ı iknâ etmeye kararlı olan kavmin reisi onu öve öve kandırmış, hediyelerle gözünü boyamıştır. Sonunda verilen hediyeler karşılığında bu dindar kişi yumuşamış ve yoldan çıkmıştır. Belâm, Hz. Musa (as) ve onun kavmine beddua etmiş ve sonunda dili bir köpek dili gibi uzamıştır. Dili tersine dönmüş ve kendi kavmine de beddua etmeye başlamıştır. Durumun farkına varan Belâm hem dünya hem de âhiretini kaybettiğini anlamıştır. Daha sonra o zorba kavme sinsice fikirler vererek İsrailoğullarını tuzağa düşürmüştür. Kadınları süsleyerek askerlere gönderip zinaya sebep olmuştur. Bu günahlarının bedeli olarak askerin binlercesi vebadan ölmüştür. Belâm’ın yoldan çıkma sebebinin Hz. Musa (as) aleyhine olması ve İsrailoğullarının yenilmesi için beddua etmesi olarak nakledilir.⁶⁴⁰

Râzî, bu âyette kastedilen şahsın kim olduğunun bir önemi olmadığını belirtir. Önemli olanın Allah’ın ulûhiyet ve rubûbiyetini anlayıp kavradıktan sonra

⁶³⁹ Araf, 7/175-176.

⁶⁴⁰ Taberi, s. 906.

yoldan çıkıp ona ihanet etmemek, şeytanca tavırlar takınmamak ve bu dini istismar etmemek olduğunu belirtir.⁶⁴¹

Din istismarının Yahudi ve Hristiyan din adamları olan hahamlar ve papazlar tarafından yapıldığını belirtir. Onlar dinlerinin özünü gizleyerek âyetlere yanlış anlamlar yüklemişler, eklemeler ve çıkarmalar yapmışlardır. Hakla bâtılı birbirine karıştırıp toplumların gerçekleri öğrenmesini engellemişlerdir. Kutsal kitapları da menfaâtleri uğrunda stismar etmişlerdir. Onların bu durumu Bakara/75 şöyle anlatılmıştır:

﴿افْتَطَمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾

*“Şimdi (ey müminler!) onların size inanacaklarını mı umuyorsunuz? Oysa onlardan bir zümre, Allah’ın kelâmını işitirler; sonra o kelâmı iyice anlamış olmalarına rağmen yine de bile bile onu tahrif ederlerdi.”*⁶⁴²

Râzi, burada kastedilen tahrifin Yahudilerin kendi kitaplarını lafzi olarak bozmaları olduğunu söyler. Özellikle hukuki yönleri ve ilerde Muhammed adında bir peygamber geleceği hususlarını gizlemişlerdir. Gurur, kibir, aşiret ve kavmiyetçilik duygularından ötürü kendilerinden olmayan bir peygamberi asla kabul etmeyeceklerini belirtmişlerdir. Halbu ki İslam, Tevrat-ı doğrulayacak şekilde gelmiş ve tevhid, nübûvvet, iman gibi konularda Tevrat-ı desteklemiştir. Yahudi din adamlarının, bu konuda İslamı ve gönderilen peygamberi kabul etmeleri gerekirdi. Lakin menfaât kaygısı her şeyin önüne geçtiği için bırakın kendilerinden olmayan birini peygamber kabul etmeyi, kendi dinlerini bile târumar etmekten çekinmemişlerdir.⁶⁴³

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşıldığına göre riyâ bir din istismarıdır. Âhiret hayatının kaybına bir nedendir. Bu sebeple çok tehlikelidir. Riyâyaya neden olan ve din istismarına kapı aralayan etkenlerden kurtulmadıkça bu hastalıktan kurtuluş söz konusu olamaz. Tevhit inancını özümseyip dini açıdan sağlam bir imana sahip

⁶⁴¹ Râzî, XV. s. 55

⁶⁴² Bakara, 2/75.

⁶⁴³ Râzî, c.III, s.134-135.

olmak, samimiyeti hayatın özü haline getirmek öncelikli kurallardan olmalıdır. Dinimizi doğru kaynaklardan öğrenmek, insanı strese sokacak dünyevi menfaâtlerde kaygıyı azaltmak, makamı ve mevkiyi, şöhreti, serveti kaybetme korkularından kurtulmak ikinci kural olmalıdır. Son olarak da Kur'ân ve sünnet dışındaki kaynakları (cemaatleri, mezheplerin fikirlerini) kutsal kitap gibi görmemek, onları sadece hakka götüren bir araç olarak kabul etmek ve öylece muamele etmek, düşüncelerimizi tabu haline getirmeksizin şeffaf bir şekilde yolumuza devam etmek kurtuluşumuzun çaresidir.

4. SONUÇ

İnsanlığın ilk yaratılışından günümüze kadar din olgusu insan hayatında her zaman önemli bir yere sahiptir. İnsan karakterinin oluşumunun, ailede ve toplumda kabul görmesinde dinin etkisi vazgeçilmez bir öneme sahiptir. İnsanı hayvandan ayıran en önemli noktalardan biri, onun inancı ve değerleridir. Riyâkârlığa neden olan etkenler ise hayvani dürtüleridir. Açgözlülük, hırs, tamahkârlık, bencillik, yalancılık, iki yüzlülük bu hayvani dürtülerin tezahürleridir. Bir kişilik biçimi olan riyâ hastalığının ortaya çıkmasındaki etken, insanın fıtraten yukarıda saydığımız olumsuz vasıflara meyilli olması yine insanın nefis, akıl ve inanç noktaları arasındaki dengeyi kuramamasıdır.

Bir çeşit şirk olan riyâ, karaktere ve bedene nüfûz ettikten sonra toplumuda etkilemeye başlamaktadır. Toplumda dini değer ve yargıların yok oluşuna neden olmaktadır. Küreselleşmeyle birlikte, maddi olan şeylerin tüketimi gibi manevi duygular da tüketilmiş ve dini duygular da istismar edilmiştir. Yani din bir reklam aracı haline haline getirilmiştir. Din ve inanç kavramlarının içi boşaltılmış gösteriş ve bunlar gösteriş malzemesi haline getirilmiştir. Önceden camilerde, mescidlerde, sokaklarda ve komşuluk ilişkilerinde din istismarı yapılırken günümüzde bu yöntem, sosyal medya üzerinden yapılmaktadır. Kişiler, bu pazarda istedikleri gibi kendilerini lanse edip dini duyguları çok daha kolay istismar edebilmektedirler ve dinin gereklerini kendileri yaşamadıkları halde yaşamışmış gibi göstermektedir. Günümüzde riyâkârlık teknolojiyle beraber daha hızlı bir yayılım göstermektedir.

Günümüzde sekülerizm, maddecilik, küreselleşme, modernite, tüketim gibi kavramlar ve olgular sosyal dengeyi bozduğundan dolayı birey kişilik karmaşası yaşamaktadır. Sraladığımız bu maddeler insan yaratılışına aykırı özellikler taşıdığı için birey toplum yapısına ayak uydurmada zorlanmaktadır. Bu sebeple de toplumda kabul görmek için riyâkârca davranma yolunu seçmektedir. Kişi riyâkârlığı maddi ve manevi menfaâtleri elde etmenin en kolay yolu olarak görmektedir. Riyâkârlığın

ortaya çıkışının nedeni bireyin dinî kişiliğinin oluşum sürecinde dini doğru öğrenememesi ve tevhidi doğru şekilde algılayıp özümseyememesidir.

Muhammed Abdûh ve Ali Şerîâtî insan ve toplum yapısını araştırırken riyâkârlığın nedenini insanın, fitratından uzaklaşmış olmasına bağlamışlardır. Onlara göre insan asıl yaşam alanı olan topraktan uzak kalıp, doğayla içiçe olmadığından dolayıkışilik kaybına uğramış ve huzurunu kaybetmiştir. İnsan kendi elleriyle oluşturduğu suni ortamla fitratı arasında kalmıştır. Bu sebeple yeni ortama ayak uydurmak için olduğundan farklı davranmaya başladığını belirtmişlerdir.

Riyâ kavramı İslami ilimler açısından incelendiğinde, riyâkârların çoğunun bir dini eğitimden geçtikleri ve dini istismar edenlerin de genel olarak dindar görünenler olduğu gözlemlenlenmiştir. Kur’ân’da ve hadislerde, cehenneme girecek riyâkârlara örnek verilirken makam ve mevki için infâk edenler, övülmek ve saygı görmek için ilim öğrenenler, “Ne güzel okuyor desinler diye Kur’ân okuyanlar!” zikredilmektedir. Riyâyâ neden olan sadece yanlış bir dini eğitim değildir. Dini bağı kuvvetli ve duası kabul edilen kişilerinde nefislerine uyararak yoldan çıktıkları tefsirlerde anlatılmaktadır.

Bu çalışmada, inacın temel konularında olan dindarlık olgusu “Riyâ ve İlgili Konular” başlığı altında, riyâyâ neden olan kötü hasletler ve riyânın tedavisi için gerekli olan güzel vasıflar üzerinden incelenmeye çalışılmıştır. Riyâkârlığı ortaya çıkaran nedenlerin analizi öncelikle tefsir ve hadis ilimleri üzerinden yapılmıştır. Bu nedenle öncelikli olarak tefsir ve hadis ilimleri açısından sonra da sosyal bilimlerin ışığı altında araştırılmıştır. Riyâ ve gösteriş hastalıkları; ahlâki, psikolojik ve sosyoloji ilimleri ile bağlantılı olarak hem bilimsel hem de dini yönleriyle analiz edilmiştir.

Sonuç olarak riyâdan uzak durmak için güçlü bir kişiliğe, iyi bir dini eğitime ve en önemlisi mânevi bakımdan ihlâsla yoğrulmuş bir kalbe ihtiyaç vardır. Her ne kadar toplumda hafife alınıp önemsenmesede, itikadi boyutu olmadığı düşünülse de yaptığımız çalışmada ortaya çıkmıştır ki riyâ hem büyük hem de küçük şirke neden olmaktadır. Riyânın yanında şirke neden olan zulüm, ucb, hırs, tahakkûm, tefâhûr, idlâl, kizb, riyâset gibi diğer kötü vasıflardan da uzak durmak önem

taşımaktadır. Dinin tam manasıyla anlaşılabilmesi için tevhit olgusunun iyice yerleşmesi, riyâ hastalığının tedavisi için de ihlâs, sıdk, emanet, vefa, tevâzu, adâlet, takvâ ve birr gibi kavramların iyice önemsenmesi ve bunların bir kişilik yapısı haline getirilmesi önem arz etmektedir. Riyâ hastalığından kurtulmak zordur. Bu nedenle Allâh'ın yardımına sığınmak ve O'na bolca dua edip ilticada bulunmamız gerekmektedir. Tevfik Allah'tandır.

KAYNAKÇA

Abdûh, Muhammed, Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsiru 'l- Kurâni 'l-Hakîm Tefsiru 'l*

Menâr, (çev. Harun Ünâl, Mehmet Erdoğan, Niyâzi Beki, İbrahim Tüfekçi,

Rahmi Yaran), 2011/ İstanbul, 3.Ekin yayınları

Abdulvehhab, Muhammed, *Tevhid*, çev. Harun Ünâl, , Tevhid Yayınevi,

İstanbul/ 1990

Abdûlbâki, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu 'l- Mufehres li Elfazi 'l- Kur'ân-ı*

Kerim, Daru'l Marife, Beyrut, 2005.

Ağırakça, Ahmet, “*Riya*” mad. Şamil İslam Ansiklopedisi, Şamil yayınları/Akid

Gazetesi, İstanbul/ 2000.

Adler, Alfred, *Bireysel psikoloji*, (çev. Ali Kılıçlıoğlu) İstanbul / 2018. Say

Yayınları.

Adler, *İnsan Doğası*, Yason Yayınları, İstanbul / 2016)

Ahmed. b. Hacer, *Tevhid*, Tevhid Yayınları, (çev. Tevhid Ajans), İstanbul/1996

Allport, Gordon, *Birey ve Din*, (çev. Bilal Sambur. Ankara/ 2005, Elis Yayınları

Alver (Ed). *Sosyoloji Divanı Teşhir Toplumu*, Konya/ 2018, Sebat Ofset

Adler, Alfred, *Bireysel psikoloji*, (çev. Ali Kılıçlıoğlu), Say Yayınları, İstanbul /

2018.

Ateş Süleyman, "İhlâs" md. *DİA*, c. XXI. İstanbul/ 2000, 535-537.

Bacuri, İbrahim b. Muhammed, *Şerh-u Cevhereti 't-Tevhîd*, Daru'l-Kutubi'l-

İlmiyye, Beyrut/2000.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî (çev. Ethem Ruhi Fığlalı) *Mezhepler Arasındaki Farklar*, bsk.VII. Ankara/2014, TDV Yayınları
Batar, Yusuf, *Genç Kuşağı tehdit Eden Din İstismarı ve Alınması Gereken Eğitsel Tedbirler*, DİB Yayınları.

Bayraklı, Bayraktar, *İnsanlığın Vebası Şirk*, Düşün Yay. İstanbul /2015

Belhi, Ebû'l- Hasen Mukâtîl b.Süleyman b. Beşir el-Ezdî, *Tefsîrî-î Kebîr*,
(çev. M. Beşir Eryarsoy), c.I, İstanbul/2007, İşâret Yayınları, bsk. I.

Nâsîrüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî
(ö. 685/1286), *Envâru't-Tenzîl ve Esrârü't- Te'vîl*, Selsebil Yayınları,
İstanbul 2011, bsk. II. c. I.

Bocock, Robert, *Tüketim*. (çev. İ.Kutluk) Dost Kitabevi, Ankara/ 1997

Bulut, Halil İbrahim, *İslam Mezhepler Tarihi*, Baskı. II, DİB Yayınları,
Ankara/2016.

Bursevi İsmail Hakkı, *Ruhu'l- Beyân*, (çev. Ömer Faruk Hilmi), XV. Gül Neşriyat,
İstanbul.

Canan, İbrahim, *Kutubus-Sitte Şerhi*, 19. Akçağ Yayın, İstanbul/1986.

Cabulat, Mehmet, “ idlâl”, “ucb”, ”haset”, “hırs”, ”tevâzu”, “vefâ”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB. Yay. , Ankara / 2015.

Cebeci, Lütfullâh, *Kur'ân'a Göre Takvâ*, 2.bs., Seha Neşriyat. İstanbul/1991

Cerrahoglu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Fecr Yayınevi, Ankara/ 2017

Cevzi, İmam Ebul- Ferec Cemâluddîn Abdurrahman Ali İbn Muhammed, *Zadü'l-*

Mesir fi İlmi't-Tefsir, çev: Abdülvehhâb Öztürk, Kahraman Yayınları,
İstanbul/ 2009.

Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî, et-
Tarifât, (tah. Muhammed Abdurrahman), Dâru'n-Nefâis, Beyrût, 1424/
2003.

Cürcânî, Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif, *Arapça-Türkçe Terimler*
Sözlüğü, (çev: Arif Erkan), Bahar Yayınevi, İstanbul, Nisan 1997.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâ'îl b. Hammâd, *es-Sihâh Tacü'l-Lüğa ve Sihâhü'l-*
Arabiyye, 1-7. (tah. Ahmed Abdülğafûr Attâr), Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn,
Kâhire, 1399/ 1979.

Cessas, Ebubekir Râzî, *Ahkâmu'l Kur'an*, 1-4. Darul-Kutup el-İlmiyye,
Beyrut/2013)

Çanga, Mahmut, *Kur'an-ı Kerîm Lügati İlavelerle Mu'cemü'l Müfrehes*, Timaş
Yay, İstanbul / 2016)

Çağrıçı Mustafa. "adâlet" md. *DİA*, c. I. İstanbul/ 1988, 341-343.

Çağrıçı, Mustafa " ahlâk" md. *DİA*, c. I. İstanbul/ 1989, s.1-9

Çakır, Taha, *Bakara Suresi'nde Tevhid*, 2019,(Yüksek Lisans Tezi), Gümüşhane
Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gümüşhane: Ağustos.

Debord, Guy, *Gösteri Toplumu*, (çev. A.Ekmekçi Ve O.Taşkent,) Ayrıntı
Yayınlarıİstanbul /2012.

Develioglu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Doğuş Yayın Evi,

Ankara/ 1970.

Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Yayıncılık, İstanbul / 1996.

DİB, Diyanet Haber, "*Din İstismarı Nedir?*"1 Şubat

2021.<https://www.diyanehaber.com.tr/kaynak/din-istismari-nedir-h2754.html>

Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, (Kom. Hayrettin Karaman v. dğr), DİB. Yay.

Ankara/ 2007.

Ece, Hüseyin K. *İslâmın Temel Kavramları*, Beyan Yay., İstanbul 2000.

Eşari, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî, *el-*

Luma fi'r- Reddi Âla Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida, Beyrut.

Eşâri, *el- İbâne an Âsuli'd-Diyâne*, (çev. M. Kubat) İşrak Yayınları,

İstanbul/2008.

Ebû Zehra, Muhammed, *Târihu'l-Mezâhibi'l İslâmiyye*, (çev: Sıbgatullah Kaya,

İslâm'da İtikadi Siyasi ve Fıkîhî Mezhepler Tarihi, Anka Yayıncılık, Yeni

Şafâk Gazatesi, Bayrampaşa/ İstanbul.

Ebû Suûd, Muhammed, *irsâdü Akli's-Selîm*,(çev: Ali Akın), Boğaziçi Yayınları,

İstanbul/ 2007

Erdoğan, Mustafa, *Din İstismarı, Hukuk ve Temel Haklar*, İslâmiyat, 3. (Din

İstismarı Özel Sayısı), 2000, s. 29-30

Fazlurrahman, *Uluslar arası Fazlur Rahman Sempozyumu Günümüzde Felsefe*

Din Algısı ve Ahlâk, (İbrahim Özdemir), Malatya / 2016, İnönü Üniversitesi

Rektörlüğü.

Ferâhîdî, Ebû Abdirrahmân el- Halil b. Ahmed b. Amr b. Temîm, *Kitâbü'l- Ayn*,
Lübnan Yayınevi, Beyrut/2003.

Feyrûzâbâdî, Muhyiddin Muhammed Ebî Tâhir b. Yâkup, *Besâir-i Zevi't-Temyîz fî
Letâifi 2l-Kitâbi'l-Aziz*, 2.el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut.

Feyyûmî, Ebû'l- Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ali El-Hamevi, *el-
Misbahul Münir*, (Tah: Abdulazim eş-Şenâvi), Da'ru'l-Me'arif,
Kahire/1119.

Firuzabadi, Muhammed b. Ya'kub, *el-Kamusü'l-Muhit*, Beyrut, 1996.

Fowler, James William (2011), *İnanç gelişim teorisi*, Çukurova Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi, 6/1, 117,139.

Gazzâlî, Ebû Hâmid b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî,
İhyau- Ulûmuddîn,(çev. Mehmet A. Müftüoğlu), Tuğra Neşriyat,
İstanbul/ 1993.

Geze, Hidyet, *Kur'ân-ı Kerîm'de Kizb (Yalan) Kavramı*, Elazığ: Fırat
Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü(Yüksek Lisans Tezi), 2009.

Gökçen Ahmet, *Homo-Screenus: Bir Teşhirci Olarak Sosyal Medya Kullanıcısı*,
Konya/ 2018)

K.Alver, (ed).Sebat Ofset, Sosyoloji divanı teşhir toplumu, Konya/ 2018)

Güler, İlhami, *“Ehl-i Sünnet'in Dindarlık Kriterleri ve Türk(iye) Dindarlığı”*
İslamiyat, Cilt 5, Sayı 4, Ankara: 2002.

Hanbelî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-
Dımaşkî, *Bedâi'ut-Tefsir*, (çev: Ahmet Ağırakça), c.I, Beyâzıt / İstanbul /

2011, Karınca, Polen Yayınları.

Hanbelî, İbn Receb, *Risale Kelimetu'l-İhlas, Kitabu't-Tevhid*, Kasım

Yayınları,1415.

Hanbelî, Ebu'l-Ferac İbn el-Cevzî Abdurrahman b. Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed

et-Teymî el-Bekrî el-Kuraşî, *Zâdü'l Mesîr fî İlmi't-Tefsir*, İSAV, İslami

İlimler Araştırma Vakfı, <http://www.islamilimleri.com/Tefsir/Tefsir/001/> 5

Aralık 2020.

Hacer, Ahmed. b. Tevhid, *Tevhid Yayınları*, (çev. Tevhid Ajans) İstanbul/1996)

Hasan, Abdurrahman, *Fethü'l-Mecid ala Şerhu Kitabu't-Tevhîd*, (çev: Hârun

Ünal), Tevhid Yayınları, İstanbul / 1996.

Haliloğlu, Hasan, *Ebü'l- Berekât Neseft ve Adudiiddîn İcî, (İlmî Hayatları ve*

Eserleri), İstanbul / 2020, Gece Yayınları.

Haliloğlu, Hasan, Kur'ân-ı Kerîm'de Talâk-Boşama hükümleri, (İlgili Âyetlerin

Hanbel, Ahmed b, *Müsned*, (tah. Şuayb Arnavut vd.) c. I-L. Müessesetür-Risale

Yay. Beyrut/1999, s.383-384.Tefsirleri), Ankara/ 2020, Sonçağ Yayıncılık.

Havva, Said, *el- Esâs fî't- Tefsir*, (çev. Abdusselam Arı), I-XVI. Şamil Yayınevi.

Sultanahmet/ İstanbul, 1992.

Havva, Said, *el-Esas fî's-sünne*, (çev. Abdurrahim Ali Ural/ Orhan Aktepe), c. I-X.

Aksa Yay. İstanbul/ 1991.

Heysemi, İbn Hacer, *Menâkıb-ı İmam-ı Âzam ve Fıkh-ı Ekber Şerhi*, (çev: Ahmet

Karadut) Ankara/1982

Hatipoğlu, S. Mehmed, *İslâmiyat*, III (Din İstismarı Özel Sayısı-Editör Yazısı),

Say. 19.

Hökelekli, *Hayati, Din psikolojisine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul/2016

Izutsu, Toshihiko, *Kur'an da Tanrı ve İnsan*, (çev. Kürşad Atalar), Pınar

Yayınları, İstanbul/2017

Izutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*. (trc. Selahattin Ayaz), İstanbul, ts.

(Pınar Yayınları

İbnKayyım, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî

ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *Bedâi'ut-Tefsir*, (çev: Ahmet Ağırakça), c.I, Beyâzıt

İstanbul / 2011, Karınca, Polen Yayınları

İbn Kayyım, el-Cevziyye Muhammed İbn Ebî Bekr b. Eyyub b. Sa'd Şemseddin,

Medaricu's-Salikin, c.I-III. Daru'l-Kutubi'l-Arabi, Beyrut/1996.

İbni Kesir, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b.

Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Muhtasar Kur'an-ı*

Kerimin Hadislerle Tefsiri, c. I-IV, Sağlam Yayınevi, İstanbul/2009.

İbn. Kesir, *Tefsirul Kur'âni-l Azim*, (çev: Abdulvehhab Öztürk), Kahraman

Yayınları, İstanbul/ 2014.

ibn Kesir, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b.

Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Tefsiru ibn Kesir*,

(tah. Muhammed Ali Sabuni) Daru'l-Beyanu'l-Arabi, Kahire/1988.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-'Arab*, 1-15, tah. Muhammed Abdülvehhâb, Muhammed es-Sâdık el-'Ubeyd, 3.bs., Dâru'lhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrût, ts. İslami Davet, 9.02.2021. <https://www.islamidavet.com/kuran/kehf-suresinin-46-110-ayet-Tefsiri-Fizilalil-Kurân-Seyyid-Kutub>.

İbni Haldun, Mukaddîme, (çev: Süleyman Uludağ), bsk. 15. Dergâh Yay. İstanbul/ 2017.

İsfahani, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-,Kur'ân*, (tah. Safvân Adnân Dâvûdî), 3.bs., Dâru'l-Kalem, Dımeşk, 1423/ 2002.

İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb, *ez-Zerî'a ilâ Mekârimi'ş-Şerî'a* (nşr. Ebû'l-Yezîd el-Acemî), Kahire, 1405/1985

İsfahani, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb, *Kur'ân Kavramları Sözlüğü, (Müfredat)*, (çev: Yusuf Türker), Pınar Yayınları, İstanbul/ 2007.

İman ve İbâdetler İlmihali, (kom. Hayrettin Karaman, Ali Bardakoğlu, Yunus Aydın). c. I. Ankara/ 2006, DİB. Yayınları.

İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin, *Tehzibul Ahlâk*, Yahya ibn Adl, (çev: Harun Kuşlu) edt: İlhan Kutluer, bsk.1. İstanbul/ 2013.

Jung, Carl Gustav, *Analitik psikolojisinin temel ilkeleri*, (Çev. Kamuran Şipal),

İzmir/ 1992.

Kahtani, *Müşned, Küçük ve Gizli Şirk*. (Çev: M. Halit Yıldırım), Guraba

Yayınları, İstanbul/ 2015.

Kalyoncu, Hamdi, *Şirk Piskolojisi Yeryüzü Tanrıları-I*, Tasavvuf Yayınları,

İstanbul/2016

Karaman, Hayrettin, *İman ve İbâdetler İlmihali*, c.I-II, DİB Yayınları, Ankara/

2006.

Karagöz, İsmail, “adalet”, “istikamet”, “kizb”, “nifâk”, “takva”, “tefâhur”, “zulm”,

“*Dini Kavramlar Sözlüğü*”, DİB Yayınları, Ankara/ 2015

Karaca, Faruk, *Din psikolojisi*, Kişisel yayınları, Trabzon / 2015.

Karaca, *Dini gelişim psikolojisi*, Kişisel Yayınları, Trabzon / 2016.

Karaman, Fikret, “ sıdk”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB. Yay. , Ankara / 2015.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu’cemü’l- Müellifin, Müessesetü’r-Risâle*, bsk.I.

Beyrut/1993

Kindî, Ebû Yûsuf Ya’kûb b. İshâk b. es-Sabbâh, *Kindi Felsefi Risaleler*, (çev.

Mahmut Kaya) Klasik Yayınları/ 2002.

Koçyiğit, Talat, *Hadis Usûlü*, TDV Yayınları, Ankara/ 2009.

Kurtubi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-

Kur’ân, c. 1-20, Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, Kâhire/ 1962

Kurtubi, ebu Abdullah Muhammed, *el Camiu li- Ahkami’l-Kurân* (terc. M. Beşir

Eryarsoy), 3, Buruc Yayınları, İst./1997.

Kâsimi, Muhammed Cemaleddin, *Delâilu’t-Tevhîd*, (Thk. Halid b. Abdurrahman),

Bsk.1. Daru'n Nefâis, Beyrut-Lubnan/ 1995.

Kurt, Abdurrahman “*Dindarlığı Etkileyen Faktörler*”, Uludağ Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18 (2), Bursa/ 2009.

(Kuzu, Ali, Hanife Özveren, “*Tüketilen Tüketici*”, SAÜ Fen Edebiyat Dergisi, say.

1, (2011-1).

Kutup, Seyyid, *fi- Zilâl-i Kurân*, (çev: S. Uçan, V. İnce, M. Yolcu İ. Türk, İ. Balcı),

c. I-XII, Dünya Yayıncılık, İst /1991.

Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik, *Letâifü'l-*

İşârât, (tah. İbrahim Besyuni), bsk. III. c.I. Yay. yok.

Mısır/2000.

Kuşeyrî, Haccâc Ebû'l-Hüseyn, *el-Câmiu 's-sahîh*, (thk. Muhammed Fuad Abdu'l-

Bakî) Beyrût, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabîyye/Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye,

1991/14129.

Küçük, Cevdet “*Abdülhamid*,” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),

I.1989.

Kırbaşıoğlu, M. Hayri “*İlmihâl Dindarlığının İmkânı Üzerine*”, İslamiyat, Cilt 5,

Sayı 4, Ankara/2002

Kırbaşıoğlu, İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi, Ankara /1999

Maturidi, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-

Semerkandî, *Te'vilâtu Ehli Sünne, Tefsiru'l- Maturidi*, (Tahk. Mecdi

Basellum), Dar'ül-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut. 2005)

Maturidi, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-

Semerkindî, *Kitabu't-Tevhid*, (çev. Bekir Topaoğlu-Muhammed Aruçi),
İsam Yay, Ankara/2005.

Mehmetoğlu, Yurdagül, *Erişkin Bireyin Kendilik Bilinci*, Dem Yayınları, İstanbul/
2015.

Mehmedoğlu, Ali Ulvi, *Kişilik ve Din*, Dem Yayınları, İstanbul/ 2004.

Mehmet Canpolat, *Dini Terimler Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara/ 2015.

Memişbey, İhsan, *İlk Sûfîlerde Riyâ Kavramı, Muhâsibî Örneği* (Yüksek Lisans
Tezi), Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul/ Temmuz
2014.

Mevdudi, Seyyid Ebu'l Alâ, *Tefhimu'ul Kur'ân*, İnsan Yayınları, İstanbul/1996

Muhâsibî, Haris, *Er-Riyâye*, (Nefis Muhasebesinin Temelleri), (çev: Şahin Filiz
vd.) İnsan Yayınları, İstanbul/ 2013.

Mustafa, İbrahim, vdğ. *Arapça Lûgat- el-Mu'cemu'l-Vasit*, 1-2. bsk.V. Çağrı
Yay. Tahran, trh. yok.

Mutçalı, Serdar, *el- Mu'cemû'l-Arabiyyul el- Hadis*, Dağarcık Yay. İstanbul/2015.

Mu'cemul Mustalahatu Ulumu-l Şeriyyeti, Komisyon, c.I-IV, c. I. s. 862.

Yay. Milli Kütüphane, Riyad/ h. 729/2018.

Nesefî, Abdullah b. Ahmed, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't- Te'vîl* (çev.

Şerafettin Şenaslan vd, Ravza yayınları, İstanbul, 1992.

Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *el-Umde*, (çev.

Temel Yeşilyurt, İslâm İnancının Ana Umdeleri), Kubbealtı Yayıncılık,
Malatya/2000.

Nevevi, İmamı, *Kırk Hadis Tercemesi ve Şerhi*, (çev: Kazım Sağlam), Buruc Yayınları, İstanbul/ 2013.

Nisâbü'rî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî (ö. 427/1035), *el-Keşf ve'l Beyân fî Tefsiri-l Kur'ân*, (tah. Şeyh Said Kesrevi Hasan) c.I- X. Darul İlmiyye, Beyrut/ 2004. s. 284.

Okuyan, Mehmet, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kurân Sözlüğü*, (ed: Ahmet Selim Okuyan) Düşün Yayıncılık, İstanbul/2017.

Oyman, Nermin, “*Sosyal medya dindarlığı*”, KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi. 1.Kahrmanmaraş/ 2016

Onay,Ahmet, *Dindarlık Etkileşim ve Değişim*, Dem Yay., İstanbul: 2004.)

Ömer, Muhtar Ahmet, *el-Mu'cem 'ü-l Mevsui*, Müessesetu Süturi'l-Ma'rife Yay. c. I-VI. Riyad/ 1467.

Paçacı, Mehmet, *Kur'ân'a Giriş*, İsam Yayınları, İstanbul,/2010)

Parsa, Alev Fatoş, *İmgenin gücü Ve Görsel Kültürün Yükselişi*. Fotoğrafya Dergisi(19), (2007).

Peker, Hüseyin, *Din psikolojisi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul/ 2011.

Razi, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Tefsiri Kebir Mefâihul-Gayb*, (çev: Suat Yıldırım vd.) Akçağ yayınları, Ankara / 1995.

Razi, Ebû'l-Hüseyin ibn Faris b. Zekeriyya el-Kazvini, *Mu'cemü Mekâyîsi'l-luğâ*, Kahire/ 2008.

Râzî, Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ, *eṭ-Ṭıbbü'r-rûḥânî* (nşr. P. Kraus, Resâ'il felsefiyye içinde), Kahire 1939.

Râzî, Muhammed ibn-i Bekr ibn-ü Abdulkâdir, *Muhtar-ı Sıhah*. El-Resalah el-A'lamlah, Beyrut/2010.

Râsim Efendi, Seyyid Mustafa, *Istılâhat-ı İnsân-ı Kâmil*, (çev. İhsan Kara) Tasavvuf sözlüğü, İnsan Yayınları, İst/2008.

Rudânî, Muhammed b. Muhammed b. Süleyman, *Cem'ul-fevâid min Câmi'il-usul ve Mecma'iz-Zevâid*, (çev. Naim Erdoğan) 1-4. İz Yay. İstanbul/ 1996.

Salih, Subhi, *Kur'ân İlimleri*, (çev. M. Salih) Şimşek, İstanbul, 2015.

Sarıçam, İbrahim, *Klasik Dönem İslam Tarihinde Din İstismarı–DörtHalife ve Emevi Dönemi*, İslâmiyat, 3. (Din İstismarı Özel Sayısı), 2000.

Semerkindî Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî *Kitabu't-Tevhid*, (çev. Bekir Topaoğlu vd.), İsam, Ankara/2005.

Seyidoğlu, Halil, *H. bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı*. 2, İst: Güzem Can Yayınları,2016.

Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, c. 1-5. Bsk. 3. Darul Şuruk, Beyrut /1972.

Sicistânî, Ebu Davud Süleyman b. Eş'as, *Sünen-i ebû Davud Tercüme ve Şerhi*, (çev. Necati Yeniel vd.) 1-14. Şamil Yayıncılık, İstanbul.

Söylemez, Mustafa, "Rîyâ" Muş Haber,- <http://www.mus.gen.tr/koseyazisi-29-2060-mustafa-soylemez-toplumda-riyakarlik-kose-yazisi.html>

Strízenec, Michal, "Dindarlık Ve Bilişsel Süreçler", (çev. Abdulvahid Sezen),

Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 10 (3), 2010, s. 276.

Suyûtî, Abdurrahmân b. Kemâl Ebî Bekr b. Muhammed Celâlüddîn (çev.

Hüseyin Yıldız), *ed-Dürü'l- Me'sûr fî-Tefsîrî bi'l-Me'sûr*, Ocak

Yayıncılık, c. I-18, bsk. I. İstanbul / 2012

Suyuti, Celaleddin, Claleddin el-Mahalli, *Celaleyn Tefsiri*, Darubni Kesir, Beyrut,

2014.

Sürmeli Mehmet vd. “ihlâs”, *Dini Terimler Sözlüğü*, Milli Eğitim Yayınları, Ankara.

Şaylan, Gencay, Değişim, Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi, İmge Kitabevi,

Ankara/2003.

Şentürk, Hâbil, *Din psikolojisi*, Esra Yayıncılık, İst/ 1997.

Şertûnî, Saîd el-Hûrî, *Akrebü'l el- Mevarid*, (çev: Mevlüd Sarı), Arapça Türkçe

Lugat, Bahar Yayınları, İstanbul/1997.

Şeriati, Ali, *Kendisi Olmayan İnsan, İnsanın Dört Zindanı*, (çev: Ejder Okumuş)

Fecr Yayınları, Ankara/ 2014,

Şeyda Önal, *Kur'ân-ı Kerim'e Göre Şirk Ve Müşrik Toplum*, Selçuk Üniversitesi,

Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, , Konya, 2009.

Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el

Bağdâdî, *Câmi'u'l-beyân Taberi Tefsiri*, I-IX, Hisar Yayınevi, İst. 1996.

Taftazânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-

Herevî el-Horâsânî, *Kelam İlmi ve İslam Akâidi* (Şerhu'l- Akâid),(haz.

Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, Bsk.6. İstanbul/ 2013.

Tahanevi, Muhammed Ali b. Ali, *Keşşafü Istılahatı'l-fünûn*, Kahraman Yay,

İstanbul /1984.

Tefsiru ibn Kesir (*muhtasar, Muhammed Ali Sabuni*) 2. Daru'l-beyanu'l-arabi,
Kahire, 1988.

Tekin, Mustafa, *Kutsal Sekülerizm, Açılım Kitap*, İstanbul/ 2011.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *el-Câmi 'u's-Sahîh*, I-V. el-
Mektebetü'l-İslâmiyye, yy. ts.

Toksarı, Ali, “ Emânet”, *DİA*, İstanbul /1995, c. XI, s. 81-83,

TDK, Türkiye Dil Kurumu, "Kişilik nedir", <https://kelimeler.gen.tr/kisilik-nedirnedemek>. (www.tdk.gov.tr.), erişim: 16.02. 2021. Saat: 00: 30.

Uludağ, Suleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, (Kuzgun yayınevi)
İstanbul/2012.

Uludağ, Süleyman, TDV. "Takva" 5, 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/takva>.

Useyman Muhammed b.Salih, *Tevhid*, (çev: Tevhid Ajans) Tevhid Yayıncılık,
İst/1990.

Uysal, Vedat, *Türkiyede Dindarlık ve Kadın*, Dem Yayınları, İstanbul/ 2006.

Vatandaş, Celaleddin, *Tevhid ve Değişim*, Pınar Yayınları, bsk.9. İstanbul/ 2015.

Vâhidi Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî, *Esbâb-ı Nüzûl*,
(çev: Necdet Çağır, vd.) Ketebe Yayınevi, İstanbul/ 2019.

Yahya ibn Adl, *Tehzibul Ahlâk*, (çev: Harun Kuşlu) edt: İlhan Kutluer, bsk.1.
İstanbul/ 2013.

Yazır, Elmalı Mehmet Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*,(Sadeleştirenler: İsmail
Karaçam, vd) İstanbul, Feza Yayın, bty.

Yazır, Elmalılı Mehmed, *Hamdi, Hak Dîni Kur'ân Dili*, ts. 1-9. Çelik-Şura

Yayınları, İstanbul.

İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin,

Tehzibul Ahlâk, Yahya ibn Adl,(çev: Harun Kuşlu) edt: İlhan Kutluer,

bsk.1. İstanbul/ 2013.

Yapıcı, Asım, *Ruh Sağlığı ve Din, Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*, Karahan

Kitabevi, Adana / 2007

Yürükhan, Turhan, *İnsanca Yaşamak İçin Şehir ve Konut*, Ebabil Yayınevi,

İstanbul/ 2011.

Zebîdî, es-Seyyid Muhammed Murtazâ, *Tâcu'l- 'Arûs*, I-X, Dâru Sâdır, Beyrût,

1306h.X

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-

Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfî, *el-Burhan fî 'Ulfîmî'l-Kur'an*, (nşr.

Muhammed ... Muhammed Abdülazim ez- Zerkiint), Beyrut 1988.

Zemahşeri, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-*

Keşşaf'an Haka'iki Gavamidi't-Tenzil Ve 'Uyuni'l-Ekâvil Fî Vucûhhi't-

Te'vîl, trc. Muhammed Coşkun, III, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, I.

Baskı, İstanbul 2017.

Zevzenî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed, *Şerhu'l-Mu'allakât*, ts. Mektebetü

dâri'l-beyân, Beyrut.

Zindâni, Abdûlmecid Aziz, *Kitâbü't-Tevhîd*, Nida Yayınları,(çev. Abdulhâdi

Timurtaş), İstanbul/ 2009.

Zürkani, Muhammed Abdulazim, *Kur'ân İlimleri Menahilu'l-İrfan Tercümesi*, c.I-

II, (çev: Halil Aldemir), Bekâ Yayıncılık, İstanbul, 2015.

Zuhayli, Vehbe, *el-Kıssatu'l-Kur'aniyyetü Hidayeten ve Beyânen*, Şam, 1992.

